

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना – दोस्रोको लैङ्गिक अध्ययन

नेपाल

चपला कोइराला
निलम वस्नेत
जुलिएट म्याक्याफ्री

शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय
शिक्षा विभाग
सानोठिमी
तथा

युरोपेली आयोग, डेनिस अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग र
संयुक्त राष्ट्रसंघीय बालकोष
२००२ मे

आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना
लैङ्गिक अध्ययन :- भाग २

पेज

विषय सूची

भूमिका

धन्यवाद ज्ञापन

संक्षिप्त रूपहरु

सारांश

१.० परिचय

१.१ आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक परिप्रेक्ष्य

१.२ लैङ्गिक अध्ययनका उद्देश्य तथा सन्दर्भ श्रोतहरु

१.३ अध्ययनका पद्धति तथा प्रक्रियाहरु

१.४ विधि

१.५ आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना

२.० लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट दस्तावेजहरुको विश्लेषण

२.१ अन्तर्राष्ट्रिय नितिहरु

२.२ राष्ट्रिय नितिहरु

२.३ राष्ट्रिय विकास योजनाहरु

२.४ आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना

दोश्रोको परियोजना कार्यान्वयन योजना लैङ्गिक अध्ययन

२.५ आ.प्रा.शि.प. बजेटको लैङ्गिक विश्लेषण

३.० क्षमता अभिवृद्धि : लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट उपलब्धीको विश्लेषण

३.१ संस्थाहरुको सवलीकरण

३.१.१ शिक्षा विभाग र केन्द्रीय तहका संस्थाहरुको सवलीकरण

३.१.१.१ शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाहरु

३.१.१.२ महिला शिक्षा शाखा

३.१.२ जिल्ला स्तरीय योजना तथा कार्यान्वयनको

सुदृढीकरण र स्थानीय क्षमताको अभिवृद्धि

३.२ अनिवार्य लगानी परियोजना/शिक्षा विभागको व्यवस्थापन

४.० शैक्षिक उपलब्धीहरु : लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट उपलब्धीको दृष्टिकोण

४.१ पाठ्यक्रम पुनर्निर्माण तथा मुल्याङ्कन

४.१.१ पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरु

४.१.१.१ पाठ्यपुस्तक वितरण

४.१.१.२ निरन्तर मुल्याङ्कन

४.२ शिक्षक तालिम र पेशागत सहयोग

४.२.१ निरन्तर प्रशिक्षण र सहयोग

४.२.२ प्रमाणपत्रमुखी प्रशिक्षण

४.३ महिला शिक्षकहरुको नियुक्ति

४.४ प्राथमिक विद्यालयहरुमा महिला प्र.अ. हरुको नियुक्ति

- ५.० पहुँच र धारण :लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट उपलब्धीहरूको दृष्टिकोण
- ५.१ विद्यालयका भौतिक सुविधाहरू
- ५.२ वैकल्पिक शिक्षा
- ५.३ बालिकाहरूको शिक्षा
- ५.३.१ बालिकाहरूको लागि पोषण छात्रावास
- ५.३.२ छात्रवृत्ति कार्यक्रम
- ५.३.३ विद्यालय पोषाक
- ५.३.४ पौष्टिक आहार कार्यक्रम
- ५.४ विशेष/लक्षित समुहको लागि शिक्षा
- ५.५ विशेष शिक्षा
- ५.६ पूर्व बाल्यावस्था विकास
- ५.७ समुदाय परिचालन
- ५.८ साक्षरता कार्यक्रम

- ६.० निस्कर्ष र सिफारिशहरू
- ६.१ उपलब्धीहरू
- ६.२ चुनौतीहरू
- ६.२.१ विशेष उत्प्रेरक कार्यक्रम
- ६.२.२ शिक्षक प्रशिक्षण
- ६.२.३ महिला शिक्षकहरू
- ६.२.४ शिक्षाको गुणस्तर
- ६.२.५ शैक्षिक व्यवस्थापनमा समता
- ६.३ सिफारिशहरू
- ६.३.१ छोटो अनुसन्धानात्मक अध्ययनहरू
- ६.३.२ सत्रवटा भागहरूको सम्बन्धमा गरिएका सिफारिशहरूको सारांश
- ६.४ आ.प्रा.शि.प. दोश्रो लैङ्गिक मिश्रण वा लैङ्गिक विभाजन
- ६.५ शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय/शिक्षा विभागको लैङ्गिक अध्ययन
- ६.६ पुनरावलोकित लैङ्गिक कार्यअंग
- ६.७ शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय/शिक्षा विभागमा लैङ्गिक एकरूपता र समानता
- ६.७.१ मुलप्रवाह : शैक्षिक संस्थाहरूको अन्तरसम्बन्ध
- ६.७.२ परिवर्तनका संयन्त्रहरू तथा रणनीतिहरू
- ६.७.३ ए.एस.आइ.पी. २००२-०३ का प्रस्तावनाहरू
- ६.७.४ कार्ययोजनाहरू
- ६.८ राजनैतिक परिवेश

सन्दर्भ सुची

परिशिष्टहरू

१. लैङ्गिक अध्ययनका सन्दर्भका सर्तहरू
२. राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाताहरूका लागि सन्दर्भ सर्तहरू
३. लैङ्गिक अध्ययन रणनीति र कार्य तालिका
४. परामर्श लिइएका व्यक्तिहरू तथा समुहहरू अवलोकन गरिएका विद्यालयहरू
५. अनुसन्धानका साधनहरू

६. लैङ्गिक केन्द्रविन्दु/लैङ्गिक एकाइका सम्भाव्य कार्यक्षेत्र
७. लैङ्गिक अध्ययनको दोश्रो चरणका लागि सुझावहरू

उपअंशहरू

१. लैङ्गिक अध्ययनका सिफारिशहरू
- २.
३. नमुना कार्य योजनाहरू
 १. प्रथमिक विद्यालय सम्बन्धी छात्रवृत्ति कार्यक्रम
 २. महिला अधिकृतहरूका लागि संधारणीयता प्रशिक्षण
 ३. पाठ्यपुस्तक वितरण
 ४. महिला शिक्षकहरूको नियुक्ति
 ५. समुदाय परिचालन
 ६. पाठ्यपुस्तकहरू र पाठ्यक्रमका सम्बन्धमा लैङ्गिक सचेतना
 ७. सरोकार समुहहरूका लागि लैङ्गिक जागरण
 ८. विकेन्द्रीकरण योजना प्रक्रियामा लैङ्गिक एकरूपता
 ९. विशेष शिक्षा

भूमिका

आ.प्रा.शि.प.-दोश्रोको लैङ्गिक अध्ययनको अमूल्य प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न पाउनु मेरो लागि खुशीको कुरा हो । यो लामो समयदेखि प्रतिक्षारत अध्ययन हो । यो अध्ययनका लागि आ.प्रा.शि.प.-दोश्रो संयुक्त पुनरावलोकन नियोग (Mission) नोभेम्बर २००० ले सिफारिश गरेको थियो । यस अध्ययनले केन्द्रित गरेका क्षेत्रहरूमध्ये आ.प्रा.शि.प.-दोश्रोका सम्पूर्ण तीनवटा उद्देश्यका क्षेत्रहरू पर्दछन् : पहुँच तथा निरन्तरता, सिकाई उपलब्धी र क्षमता अभिवृद्धि छन् ।

शिक्षा विभाग, बालिकाहरू तथा महिलाहरूको शैक्षिक परिस्थितिप्रति सचेत छ र पूर्ण रूपमा चिन्तित छ । नेपालमा बालकहरू तथा बालिकाहरूबीचको जन्मदर निकै ठूलो भिन्नता छ । शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयको सन् २००० को तथ्याङ्क/विवरण अनुसार बालिकाहरूको खुद भर्ना दर ७४.६% र बालकहरूको खुद भर्ना दर ८६% देखिन आउँछ । त्यसै गरी, ४२% बालिकाहरूले मात्र शिक्षा पूरा गर्छन् भने यसको दर बालकहरूको सन्दर्भमा ६५% देखिन आउँछ । त्यस्तै, बालिकाहरू तथा महिलाहरूको साक्षरता दर जिल्ला अनुसार ८८% देखि २२% देखिन आउँछ ।

“जोमटेन दशक” भरी नै नेपालले महिलाहरूको पहुँचमा सुधार ल्याउनका निमित्त धेरै प्रयासहरू गरेको छ, जस अन्तर्गत उत्प्रेरणा कार्यक्रमहरू, माध्यामिक शिक्षा उत्प्रेरणा कार्यक्रमहरू र नेपालका प्रत्येक विद्यालयमा कम्तिमा पनि एक जना महिला शिक्षक हुनै पर्ने नियम आदी पर्दछन् ।

अहिले डाकर सम्मेलनको सवैका लागि शिक्षा भन्ने प्रस्तावहरू कार्यान्वयन भइरहेका छन् र सवैका लागि शिक्षा भन्ने लक्ष्य प्राप्तीका लागि नेपाल प्रतिवद्ध छ । श्री ५ को सरकारले “गुणस्तरीय आधारभुत शिक्षामा बालबालिकाहरूको पूर्ण तथा समान पहुँच तथा उपलब्धीको सुनिश्चितताको लागि केन्द्रित हुँदै प्राथमिक तथा माध्यामिक शिक्षामा सन् २००५ भित्रमा लैङ्गिक असमानताहरूलाई निर्मूल पार्ने, तथा सन् २०१५ सम्ममा लैङ्गिक समानता प्राप्ती गर्ने” दिशामा हरसम्भव प्रयासरत रहेको छ ।

नेपाल सरकारको यस्तो प्रतिवद्धताको सन्दर्भमा लैङ्गिक अध्ययन प्रतिवेदन एकदमै सान्दर्भिक तथा समय सापेक्ष छ । यस प्रतिवेदनमा शिक्षामा लैङ्गिक एकरूपता तथा समानताका लागि “दश कार्यहरू” सहित अन्य गहिरा विश्लेषणहरू तथा सान्दर्भिक सिफारिशहरू समावेश छन् । सम्पूर्ण शैक्षिक क्षेत्रका योजनाविदहरू तथा कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरूले यसका सिफारिशहरूलाई स्विकार गर्नेछन् र सोही अनुरूप लागु गर्नेछन् भन्ने आशा मैले राखेको छु । अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाताहरू श्री जुलिएट म्याक्याफ्री, चपला कोइराला तथा नीलम वस्नेतलाई उहाँहरूले पुर्याउनुभएको अमूल्य योगदानप्रति मैले शिक्षा विभागको तर्फबाट धन्यवाद टर्क्याउन चाहन्छु ।

लैङ्गिक अध्ययन सहायता समूहलाई पनि धन्यवाद दिन चाहन्छु, जसले अध्ययन समूहलाई यसको कार्यावधिमा सहायता गर्‍यो ।

अन्त्यमा, यस अध्ययनलाई सहयोग पुर्याएकोमा युरोपियन आयोग, डानिडा र युनिसेफलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

धन्यवाद
मे २००२

चुमान सिंह वस्नेत
महानिर्देशक
शिक्षा विभाग

धन्यवाद ज्ञापन

कार्यालय परिसरको व्यवस्था तथा प्राविधिक सहायता लगायतका अन्य पक्षहरूमा यस समुहलाई अध्ययन समयावधिभरि पुर्याएको मद्दत तथा सहयोगका लागि यस लैङ्गिक अध्ययन समुह, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभागलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

यस समुहले लैङ्गिक अध्ययन सहायता समुहमा समवेश भएका शिक्षा विभागको प्राथमिक शिक्षा शाखा, महिला शिक्षा शाखा, युरोपियन आयोग समन्वय कार्यालय, डानिडा तथा युनिसेफका प्रतिनिधिहरूको निरन्तर सहयोग तथा सुझावका लागि वहाँहरूलाई धन्यवाद टक्राउँछु ।

हामी आशा गर्दछौं कि यो अध्ययन प्रतिवेदनले शिक्षामा लैङ्गिक समताको सुनिश्चितता गरी लैङ्गिक समानताको प्रक्रियामा योगदान पुर्याउनेछ । यसले नेपालमा महिलाहरूको प्रतिष्ठा तथा स्थान उकास्न योगदान पुर्याउनेछ र उनीहरूलाई आफ्ना समुदायहरू तथा आफ्नो देशको सामाजिक तथा आर्थिक विकासमा पूर्ण रूपमा सहभागी हुनका लागि सक्षम बनाउँछ ।

जुलियट म्याकक्याफ्री
नीलम बस्नेत
चपला कोइराला

मे २००२

संक्षिप्त रूपहरु

ए.डि.वि.	- एशियाली विकास बैंक
ए.एस.आइ.पि.	- वार्षिक रणनीतिक कार्यान्वयन योजना
ए.डब्लू.पि.	- वार्षिक कार्य योजना
वि.पि.इ.डि.यू.	- आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा विकास एकाइ
वि.पि.इ.पि.	- आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना
सि.ए.एस.	- निरन्तर मुल्याङ्कन प्रणाली
सि.वि.ओ.	- समुदायमा आधारित संगठन
सि.डि.सि.	- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र
सि.इ.आर.आइ.डि.	- शैक्षिक परिवर्तन तथा विकास अनुसन्धान केन्द्र
सि.जि.	- केन्द्रीय सरकार
सि.आइ.पि.	- अनिवार्य लगानी परियोजना
डानिडा (डि.ए.एन.आइ.डि.ए.)	- डेनिस अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता
डि.डि.सी.	- जिल्ला विकास समिति
डि.इ.सी.	- जिल्ला शिक्षा समिति
डि.इ.ओ.	- जिल्ला शिक्षा कार्यालय
डि.इ.पि.	- जिल्ला शिक्षा योजना
डि.एफ.पि.	- डकार कार्य योजना
डि.एफ.आइ.डि.	- अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग
डि.ओ.इ.	- शिक्षा विभाग
इ.सि.	- युरोपियन आयोग
इ.सि.डि.	- पूर्व वाल्यावस्था विकास
इ.एफ.ए.	- सबैका लागि शिक्षा
इ.जि.डब्लू.एन.	- बालिका तथा महिला शिक्षा
इ.एम.आइ.एस.	- शिक्षा व्यवस्थापन सुचना प्रणाली
एफ.जि.डि.	- केन्द्रित समुह छलफल
एफ.आइ.एन.आर.डि.ए.	- अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहयोग विभाग, फिनल्याण्ड
एफ.ओ.इ.	- शिक्षाशास्त्र संकाय
एफ.वाइ	- आर्थिक वर्ष
जि.ए.एस.जि.	- लैङ्गिक अध्ययन सहायता समुह
जि.ए.टी.	- लैङ्गिक अध्ययन समुह
जि.डि.पि.	- कुल ग्राहस्थ उत्पादन
जि.इ.आर.	- कुल भर्ना अनुपात
एच.एम.जि.	- श्री ५ को सरकार
एच.आर.डि.	- मानव श्रोत विकास
आइ.ए.	- संस्थागत विश्लेषण
आइ.डि.ए.	- अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग संस्था/संगठन
आइ.एल.पि.	- स्थानीय सम्बन्ध कार्यक्रम
जाइका (जे.आइ.सि.ए.)	- जापानीज अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग संस्था
एल.जि.	- स्थानीय सरकार
एल.एस.पि.ए.	- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन
एम.एल.एल.	- न्यूनतम सिकाइ तह
एम.ओ.इ.एस.	- शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय
ए.मो.एफ.	- अर्थ मन्त्रालय
एम.टि.आर.	- मध्यावधि मुल्याङ्कन
एन.सि.वि.	- राष्ट्रिय
एन.सि.इ.डि.	- शैक्षिक विकासका लागि राष्ट्रिय केन्द्र
एन.इ.आर.	- खुद भर्ना दर

एन.एफ.इ.सि.	- अनौपचारिक शिक्षा केन्द्र
एन.जि.ओ.	- गैरसरकारी संस्था
एन.एफ.इ.	- अनौपचारिक शिक्षा
एन.ओ.आर.ए.डि.	- नर्वेजियन विकास संस्था
एन.पि.सि.	- राष्ट्रिय योजना आयोग
एन.आइ.इ.पि.ए.	- शैक्षिक योजना तथा प्रशासन राष्ट्रिय केन्द्र
ओ.एस.पि.	- विद्यालय बाहिर कार्यक्रम/परियोजना
पि.ए.टि.	- कार्यक्रम सुभाव समुह
पि.इ.वि.	- परियोजना कार्यकारिणी समिति
पि.इ.डि.पि.	- प्राथमिक शिक्षा विकास परियोजना
पि.इ.पि.	- प्राथमिक शिक्षा परियोजना
पि.आइ.पि.	- परियोजना कार्यान्वयन योजना
पि.एम.आइ.एस.	- परियोजना व्यवस्थापन सुचना प्रणाली
पि.एस.डि.	- योजना तथा सहायता समुह
पि.टि.टि.सि.	- प्राथमिक शिक्षक तालिम केन्द्र
आर.सि.	- श्रोत केन्द्र
आर.डि.यू.	- अनुसन्धान तथा विकास इकाइ
आर.इ.डि.	- क्षेत्रीय शिक्षा निर्देशनालय
आर.पि.	- श्रोत व्यक्ति
एस.इ.डि.यू.	- माध्यमिक शिक्षा विकास एकाइ
एस.इ.डि.पि.	- माध्यमिक शिक्षा विकास योजना
एस.आइ.पि.	- विद्यालय सुधार योजना
एस.एम.सि.	- विद्यालय व्यवस्था समिति
एस.एस.डि.पि.	- माध्यमिक शिक्षा विकास योजना
टि.ए.	- प्राविधिक सहायता
टि.ओ.आर.	- श्रोत सर्तहरु
टि.पि.आर.	- तेश्रो पक्ष मुल्याङ्कन
टि.एस.ए.जी.	- प्राविधिक सहायता सुभाव समुह
टि.यू.	- त्रिभुवन विश्वविद्यालय
यू.एन.डि.पि.	- संयुक्त राष्ट्रसंघ विकास कार्यक्रम
यू.एन.आइ.सि.इ.एफ.(गूनिसेफ)	- संयुक्त राष्ट्रसंघ बालबालिकाकोष
यू.पि.इ.	- सर्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा
भि.डि.सि.	- गाउँ विकास समिति
भि.इ.सि.	- गाउँ शिक्षा समिति
भि.इ.पि.	- गाउँ शिक्षा योजना
डब्लू.वि.	- विश्व बैंक
डब्लू.इ.पि.	- महिला शिक्षा कार्यक्रम
डब्लू.इ.एस.	- महिला शिक्षा कार्यक्रम

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, महिलाहरुको प्रतिष्ठा तथा स्थान उकास्न र सम्पूर्ण बालबालिकाहरुलाई उनीहरुको सम्प्रदाय, धर्म, संस्कृति अथवा भाषिक सम्पदा अथवा असमर्थताको आधारमा भेदभाव नगरी सर्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा प्रदान गर्न प्रतिवद्ध छ ।

कुनै पनि कर्मचारी वञ्चित नहोस् भन्नका लागि रोजगारीका अवसरहरु, नियुक्ति, तालिम तथा पदोन्नती लैङ्गिक समानतामा आधारित हुनेछ, र खुला तथा पारदर्शी हुनेछ ।

प्रत्येक विभाग, श्रेणी, शाखा र कार्यान्वयन निकायका हरेक व्यक्ति (महिला तथा पुरुष) उनीहरुको सम्पूर्ण कार्यबाट बालबालिकाहरु लाभान्वित भए भन्ने सुनिश्चितताका लागि जिम्मेवार हुन्छन्

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना – दोश्रो को लैङ्गिक अध्ययन

कार्यकारिणी सारांश

नेपालका महिलाहरूलाई राष्ट्रको सामाजिक सम्पत्तिको ५०% अंशको रूपमा स्विकार गरिन पर्दछ र शिक्षाको अधिकार, सामाजिक स्थान, वकालतको अधिकार, निर्णय गर्ने अधिकार, श्रोतहरूमा पहुँच र सामाजिक तथा राजनैतिक जगतको अनुभव आदी पक्षहरूमा उनीहरूको स्वामित्व हुनुपर्दछ ।

शिक्षा विकासको कडी हो भन्ने कुरा सर्वमान्य छ तथापी नेपाली समाजका अन्य पक्षहरूमा जस्तै शिक्षामा पनि लैङ्गिक असमानता विद्यमान छ । आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजनाले श्री ५ को सरकारलाई शिक्षा प्रणालीको प्रभावकारीता तथा दक्षता अभिवृद्धि गर्न र सबैका लागि शिक्षा भन्ने उद्देश्य, जसले छात्र तथा छात्राहरूको शिक्षामा जोड दिएको छ, को प्राप्तीमा मद्दत गर्दछ ।

यसै अनुरूप, आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजनाको दोश्रो अवधिलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट/पक्षबाट विश्लेषण गर्ने प्रयोजनका निमित्त एउटा लैङ्गिक अध्ययन कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । उक्त परिक्षणमा आ.प्रा.शि.प.– दोश्रोको सम्पूर्ण सफलता र असफलताको मूल्याङ्कन त गरिएन तर उक्त परियोजनामा बालक तथा बालिकाहरू दुवैका निमित्त समान रूपमा फाइदाजनक छ कि छैन भन्ने तथ्य पत्ता लगाउनका निमित्त सक्दो प्रयास गरियो ।

- १) आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजनाको दोश्रो अवधि सन् १९९९ को जुलाई महिनामा लागु गरि सन् २००४ मा पूरा गर्ने लक्ष्य निर्दिष्ट गरिएको छ । आ.प्रा.शि.प.– पहिलोको उपयोगी पक्षहरूलाई समावेश तथा समायोजन गरी र परियोजनालाई दिगो गराउनका निमित्त शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयको नियमित संरचना अन्तर्गत समावेश गर्ने उद्देश्यका साथ आ.प्रा.शि.प.– दोश्रो अवधिको योजना तर्जुमा गरिएको थियो ।
- २) नेपालमा ६ वर्ष तथा तथा त्यसभन्दा माथिका जनताको साक्षरता प्रतिशत केवल ५४ छ । यस मध्ये केवल ६५% पुरुषहरू तथा ४२.५% महिलाहरू मात्र साक्षर छन् भने विद्यालय भर्नाको सवालमा ८६% छात्रहरू तथा ७४.६% छात्राहरूको खुद भर्ना दर रही एकातर्फ बालक तथा बालिकाहरूको खुद भर्नादरमा असमानता देखिएको छ भने दुवैको खुद भर्ना दरमा वृद्धि गर्नु आवश्यक देखिन्छ । यसरी बालकहरू तथा बालिकाहरू दुवैको शैक्षिक आवश्यकताहरूको पूर्तिको सुनिश्चित गर्नु आवश्यक देखिएको छ र यी पक्षहरूलाई यस परियोजनाद्वारा सम्बोधन गरिएको छ । सन् २००२ को चौथो सुपरिवेक्षण समिति सिफारिस गर्दछ कि :
“बालिकाहरूलाई तथा महिलाहरू प्राथमिक शिक्षामा अझ बढी सहभागि गराउनका लागि उपयुक्त रणनीतिहरू पहिचान गर्नका निमित्त तथा यसको व्यवस्थापनका निमित्त परियोजनाको विस्तृत स्वरूप अगाडि राखिएको हो । ”
- ३) अध्ययनका लागि कार्य सर्तहरू शिक्षा विभागको महिला शिक्षा शाखाबाट तयार पारिएको थियो र यसमा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयले सन् २००१ को सेप्टेम्बर महिनमामा सहमति जनाएको थियो । एक जना अन्तर्राष्ट्रिय तथा दुई जना राष्ट्रिय परामर्शदाताहरू नियुक्त गरिएको थियो र सन् २००१ को डिसेम्बर महिनामा कार्य आरम्भ गरिएको यो अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नलिखित थिए :
 - क) शिक्षामा केटी तथा बालिकाहरूको पहुँच तथा प्रतिफलमा सुधार गर्नका निमित्त विद्यमान रणनीतिहरू तथा तिनीहरूको कार्यान्वयनको विश्लेषण गर्नु
 - ख) सबल पक्षहरू, बाध्यताहरू र कमजोरीहरूको पहिचान गर्नु
 - ग) मध्यावधि मूल्याङ्कनलाई मध्यनजर राख्दै आ.प्रा.शि.प.–दोश्रो मा समावेश गरिनुपर्ने अझ विस्तृत रणनीतिहरूका बारेमा सुझाव दिनु ।

- लैङ्गिक अध्ययनपूर्व एक राष्ट्रिय परामर्शदाताद्वारा मध्यावधि मूल्याङ्कन गरिएको थियो ।
- ४) अध्ययनको शुरुमा मुलुकको राजनैतिक परिस्थित छात्राहरुको भर्ना, शैक्षिक निरन्तरता र शैक्षिक उपलब्धीहरुको अभिवृद्धि द्रुत रुपमा गर्नका लागि अनुकूल थियो । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा धर्म, जात, वर्ग, लिङ्ग र सिद्धान्तको आधारमा कसैलाई पनि भेदभाव नगरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ । श्री ५ को सरकारले “सर्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा” तथा सन् १९९० मा थाइलेण्डको जोमतेन (Jomtein) मा पारित गरिएको “सबैका लागि शिक्षा” र महिलाहरुको अवस्था तथा स्तरमा सुधारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रस्तावहरु जस्ता अन्तर्राष्ट्रिय (प्रतिवद्धताहरुमा सहमति जनाएको छ) प्रतिवद्धताहरुको अनुमोदन गरेको छ । नेपालको दशौँ राष्ट्रिय योजनाले डाकरको कार्ययोजनाका उद्देश्यहरु समावेश गरेको छ र आ.प्रा.शि.प.- दोश्रो, नवौँ योजना (१९९७-२००२) मा जोड दिइएको दीर्घकालीन दृष्टिकोण र उप-क्षेत्र विकास योजना (१९९९-२००३) अन्तर्गत तयार गरिएको हो । यस बाहेक महिला शिक्षामा मद्दत गर्नका लागि छात्रवृत्ति कार्यक्रमहरु तथा छात्रावास योजनाहरु जस्ता विशिष्ट योजनाहरु केहि वर्ष यता चालु भइरहेका छन् ।
- ५) सरकारी नितिमा महिला शिक्षालाई महत्वका साथ विशेष स्थान प्रदान गरिएको छ तर माओवादीद्वारा सञ्चालित अहिलेको हिंसाले चालु रहेका योजना तथा रणनितिहरुलाई चुनौति दिइरहेका छन् । उनीहरुले शिक्षा क्षेत्रमा र विशेष गरी अनौपचारिक शिक्षामा देखाएका प्रतिवद्धताका बावजुद जिल्लास्तरीय शैक्षिक केन्द्रहरुमा आक्रमणहरु भइरहेका छन्, शिक्षकहरु पिटिएका छन् र कहिलेकाहीँ मारिएका पनि छन् र विद्यालयका गाडीहरु जलाइएका छन् । यस्तो कठिन परिस्थितिहरुमा शैक्षिक प्रणालीका नियमित कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्न व्यवधानहरु आइपरेका छन् । हामीले यतिखेर यो आशा गरौँ कि हिंसा चाँडै अन्त्य हुनेछ र सामान्य परिस्थितिको सृजना हुनेछ । यद्यपी अहिलेका कठिनाईहरुलाई हेलचेक्र्याई गरिनु हुँदैन ।
- ६) अध्ययनको सिलसिलामा लैङ्गिक अध्ययन समूहले धेरै अनुसन्धानका विधिहरु तथा साधनहरुको प्रयोग गर्‍यो । यस समूहले लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट उपयोगी दस्तावेजहरु जस्तै : आ.प्रा.शि.प.- दोश्रो कार्यान्वयन योजना, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय नितिगत दस्तावेजहरु, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयको संस्थागत विश्लेषण, सन् २०००-२००१ को लागि ए.एस.आई.पी. (ASIP) को प्रस्तावना, प्राविधिक समूहको प्रतिवेदन, सहयोगका विवरणहरु, नेपालमा महिला शिक्षा सम्बन्धी अहिलेसम्मका प्रतिवेदन तथा पुस्तकहरुको विश्लेषणात्मक अध्ययन गर्‍यो । यस समूहले सबै तहका कर्मचारीहरूसंग सामान्य अन्तर्वार्ता लियो र शिक्षकहरु, एन.सि.इ.डी. (NCED) का प्रशिक्षकहरु, श्रोत व्यक्तिहरु, शिक्षा विभाग र जिल्ला शिक्षा कार्यालयका महिला कर्मचारीहरु, अभिभावकहरु, बालबालिकाहरु र विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूसंग प्राथमिकता साथ समूहहरुका सम्बन्धमा छलफल गर्‍यो ।
- यो समूहले पर्सा, चितवन, धनुषा, काभ्रे र बाँके गरी पाँच जिल्लाहरुमा स्थलगत अवलोकन पनि गर्‍यो । यस क्रममा यस समूहले जम्मा जम्मी ९ वटा प्राथमिक विद्यालयहरुको अवलोकन गरेको थियो जस अन्तर्गत चारवटा प्रा.वि. हरु थिए । यस समूहले शिक्षकहरु तथा श्रोत व्यक्तिहरुको तालिम तथा विद्यालय सुधार योजनाका लागि प्रदान गरिएका प्रशिक्षणहरुको अवलोकन गरेको थियो ।
- ७) यो समूहले आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको तीनवटा मुख्य लक्ष्यहरु-क्षमता अभिवृद्धि, सिकाईका उपलब्धी र बालिकाहरुको शिक्षा सिकाईका उपलब्धी मापनका निमित्त शिक्षामा उनीहरुको पहुँच तथा निरन्तरता, बाधा तथा अवरोधहरु- अन्तर्गतका १७ वटा तत्वहरुको पुनरावलोकन गर्‍यो । (खण्ड- ३, ४ र ५) यी १७ वटा तत्वहरुलाई पाँचवटामा गाभिएको छ र यो समूह उक्त व्याख्यासंग पूर्ण रुपमा सहमत छ ।
- ८) शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभागको प्रयासका बावजुद विद्यालयहरुको भौतिक परिवेश तथा शैक्षिक वातावरण दयनिय तथा शिक्षणका लागि अनुपयुक्त थियो । धेरैजसो विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरुको गठन भएको थिएन र अवलोकन गरिएका ग्रामीण समुदायहरु भवनहरुको व्यवस्था गर्न असक्षम थिए । अवलोकन गरिएका शहरी क्षेत्रका विद्यालयहरुको भवनहरु राम्रा थिए भने समुदायको सहभागिता पनि थियो । इटहरी क्षेत्रका विद्यालयहरुमा बालिकाहरुको भर्नादर राम्रो पाइयो । साथै विद्यालयहरु खचाखच थिए भने ग्रामीण क्षेत्रका विद्यालयहरुमा शिक्षकहरु तथा बालबालिकाहरु दुवैको उपस्थिति न्यून पाइयो । पाठ्यपुस्तकहरु तथा शैक्षिक सामग्रीहरु प्रायःजसो ढिलै पुग्ने तथा वितरणमा

समस्याहरु देखा परेता पनि तिनीहरु आकर्षक नै पाइए । अभिभावकहरुलाई शिक्षाको महत्व बुझाउनका निमित्त शिक्षाको गुणस्तरमा महत्वपूर्ण सुधारहरु गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन आउँछ । यो तथ्य दलित वर्गका तथा निकै कम आयश्रोत हुने जात र संस्कृतिका आमाबाबुहरुका सम्बन्धमा सत्य सावित हुन्छ । जसले आफ्नो परिवारको जीवनयापनमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा योगदान पुऱ्याउने आफ्ना बालबालिकाहरुका निमित्त शिक्षामा केहि प्रयासहरु गर्न सक्दैनन् । यस्ता समूहहरुमा बालिकाहरु र अपाङ्ग बालिकाहरुको उपस्थिति सोही समूहका बालकहरुको भन्दा उल्लेखनीय रूपमा न्यून पाइयो ।

- ९) यस समूहले प्रोत्साहन कार्यक्रमहरुको पुनरावलोकन गर्‍यो । यस समूहले बालिकाहरुको भर्ना तथा शैक्षिक निरन्तरतामा सुधार ल्याउनका लागि भिन्दा भिन्दै कार्यक्रमहरुलाई बेग्लै रूपमा अगाडि बढाउनुभन्दा पनि प्रोत्साहन गर्ने खालका कार्यक्रमहरु, छात्रवृत्तिहरु, विभिन्न अभियानहरुको परिचालन, भोजन छात्रावासका साथै महिलाहरुको साक्षरता कार्यक्रमहरुलाई संयुक्त रूपमा सञ्चालन गर्न उपयुक्त हुन्छ र भोजन छात्रावास (Feeder Hostels) सञ्चालनमा निरन्तरता दिनु पर्दछ ।
- १०) यो समूह शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रमहरुबाट प्रभावित भयो र यस्ता कार्यक्रमहरुलाई शिक्षकहरुले प्रशंसा गरेको पाइयो तर कक्षाकोठाहरुमा नयाँ विधिहरुको प्रयोग नभएको पनि देखियो । कक्षा मुल्याङ्कनहरुबाट शैक्षिक उपलब्धीको तहमा महत्वपूर्ण वृद्धि नभएको देखायो र बालकहरु तथा बालिकाहरुको उपलब्धीमा सामान्य भिन्नता देखियो ।
- ११) यस समूहले विशेष प्राथमिकता प्रदान गरिएका समूहहरुमा बालिकाहरुको भर्नादर न्यून पायो र अपाङ्ग बालिकाहरुको शिक्षामा ध्यान नपुगेको पायो । सबै समूहहरुका समाजमा केटा केटीहरु दुवै समाविष्ट हुन्छन् र समाजका बालिकाहरु लाभान्वित नभएसम्म समाज प्रभावकारी हुन सक्दैन ।
- १२) पूर्वबाल्यावस्था विकास कार्यक्रम विद्यालय उमेरभन्दा मुनिका बालवच्चाहरुलाई सहयोग गर्न, कक्षा १ बाट २ मा प्रवेश गर्ने बालबालिकाहरुको संख्याको अवस्थामा सुधार गर्न र माथिल्ला कक्षाका केटी तथाबालिकाहरुलाई भाइवहिनीहरुको हेरचाह गर्नुपर्ने कार्यबाट मुक्त गरी उनीहरुलाई विद्यालय जानका लागि सक्षम बनाउने उद्देश्यका साथ तयार पारिएको हो । अपेक्षा गरिए अनुसार यस कार्यक्रमलाई सहयोग पुऱ्याउने काममा समुदायहरुमा समस्याहरु रहेको पाइयो ।
- १३) प्रत्येक प्राथमिक विद्यालयमा कम्तिमा पनि एकजना महिला शिक्षकलाई रोजगार प्रदान गर्ने निति कार्यान्वयन नगरिएको पट्टि यस समुहको ध्यान आकृष्ट भयो । ८००० विद्यालयहरु अहिलेसम्म पनि महिला शिक्षक विहिन छन् । यस समुहले ती पदहरु पूर्ति गर्नका लागि सक्षम र योग्य महिलाहरु छैनन् भन्ने तर्कलाई स्विकार गर्दैन । कोप (COPE) परियोजना जस्ता अनौपचारिक शिक्षा परियोजनाहरुले पर्याप्त मात्रामा योग्य महिलाहरुको पहिचान गरेका छन् । महिलाहरुलाई नियुक्त नगरिनुमा राजनैतिक र सांस्कृतिक कारणहरु मुख्य रूपमा जिम्मेवार छन् । यस सम्बन्धमा हामीहरुले केहि शिक्षा अधिकारीहरूसंग छलफल चलाएका थियौं र उनीहरु सबैले के विचार राखेको पाइयो भने महिला शिक्षिकाहरुको संख्या वृद्धिले (जसको संख्या अहिले प्रा.वि. हरुमा केवल २५.३% छ । (शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, २०००)) सबै बालबालिकाहरु र विशेष गरि कलिला बालबालिकाहरुलाई फाइदा पुऱ्याउँछ र आमाबाबुहरुमा उनीहरुका बालबालिकाहरुलाई विद्यालय पठाउनका निमित्त आत्मविश्वास प्रदान गर्दछ । महिला शिक्षकहरु समुदायभित्र नमूना बन्न सक्छन् । खासगरी कार्य तथा परिचालकका रूपमा भुमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् ।
- १४) महिला प्रशिक्षकहरु तथा श्रोतव्यक्तिहरुको संख्या ज्यादै कम रहेको पट्टि यस समूहको ध्यान केन्द्रित भएको छ । जिल्लाहरुमा रहेका एन.सि.इ.डि. (NCED) का ६३ प्रशिक्षकहरुमध्ये केवल तीन जना मात्र महिलाहरु छन् : आठ सय त्रियासी श्रोत व्यक्तिहरु मध्ये केवल बयालिस जना (४.७%) मात्र महिलाहरु छन् र चार सय सतासी (४८७) निरीक्षकहरुमध्ये केवल छव्विस जना (५.३%) मात्र महिलाहरु छन् । अन्तर्वार्ता लिइएका सम्पूर्ण शिक्षकहरु महिला शिक्षकहरुले भोग्नुपर्ने विशेष समस्याहरुलाई सहानुभुतिपूर्वक सम्बोधन गर्नका लागि र निरीक्षण तथा प्रशिक्षणमा महिलाका दृष्टिकोणहरु समावेश गर्नका निमित्त महिला निरीक्षकहरु र प्रशिक्षकहरुको आवश्यकता पर्दछ भन्ने कुरामा सहमत भए । यस पक्षलाई अहिलेसम्म ध्यान नदिइएको पाइन्छ ।
- १५) शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाहरुको सहभागिता केवल ५.०% मात्र छ भने राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीमा कोहि पनि महिला छैनन् । यसरी शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाहरु विरलै रूपमा प्रतिनिधित्व गर्दछन् ।

यस परिप्रेक्ष्यमा यस समूहले मार्च २००२ मा सरकार तथा दातृपक्ष बीचको संयुक्त मध्यावधि पुनरावलोकनमा उल्लेख गरिएको संस्थागत विश्लेषण सम्बन्धी उपलब्धी र सिफारिसहरूको समर्थन गर्दछ :

- “ महिलाहरूलाई कार्यान्वयनकर्ताहरूबाट नितिनिर्माताहरू बनाउनका लागि शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयले महिला नेतृत्व विकासमा पूर्ण प्रतिवद्ध हुनु पर्दछ । ”
- “ सबैका लागि शिक्षा ” भन्ने लक्ष्य प्राप्तिका लागि शिक्षा प्रणालीका सम्पूर्ण तहहरूमा महिलाहरूका अनुभूतिहरू, योगदान, सिपहरू र ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ ।
- १६) निजामति सेवा नियमावलीको भर्ना, प्रशिक्षण तथा पदोन्नती सम्बन्धी व्यवस्था र पारिवारिक-मैत्रि का रोजगारीका व्यवस्था सम्बन्धी शर्तहरूको पुनरावलोकन गरिनुपर्दछ । नेतृत्व, निति निर्माण र रणनितिहरूको योजनामा महिलाहरूको सिप विकासका निमित्त प्रशिक्षण प्रदान गरिनु पर्दछ, भन्ने यो समूह सिफारिस गर्दछ ।
- १७) यस प्ररिक्षण समूहले पत्ता लगाएको मुख्य कुरा के हो भने बालबालिकाहरू तथा महिलाहरूको शिक्षामा प्रतिवद्धताका बावजूद कार्यक्रम पुरुष केन्द्रित छ र यस कार्यक्रमले महिलाहरू तथा बालबालिकाहरूसंग सम्बन्धित केहि मुख्य समस्याहरूलाई समेटेको छैन । बालिकाहरूलाई प्रोत्साहन गर्ने खालका केहि कार्यक्रमहरू अत्यन्तै राम्रा छन् । पिछडिएका र अल्पसंख्यकहरूलाई केन्द्रित गर्दै बालिकाहरूको शिक्षालाई एउटा विशेष अंशको रूपमा स्थापित गरिएको छ । विद्यालय उमेरको जनसंख्यामध्ये ५०% बालिकाहरू छन् र उनीहरूका साथसाथै बालकहरू पनि कार्यक्रमको केन्द्रमा रहनुपर्दछ ।
- १८) बालिकाहरूलाई बालकहरू सरह सक्षम बनाउनका लागि विशेष परियोजनाहरूको तर्जुमा गर्नका लागि आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको संरचना तयार पारिएको हो । महिला तथा बालिकाहरूले समाजका निजि तथा सार्वजनिक क्षेत्रहरूमा पुरुष सरह आफ्नो अधिकारपूर्ण उपस्थिति दर्शाउन भन्नका लागि “ लैङ्गिक समता तथा सशक्तिकरण नमुना ” भन्दा “ विकास कल्याणका नमुनामा महिलाहरू ” भन्ने परियोजना सञ्चालन गरिएको छ । श्री ५ को सरकार बालिकाहरूलाई शिक्षा प्रदान गर्न पूर्ण प्रतिवद्ध छ तर समाज तथा राष्ट्रको विकासमा महिलाहरूको सहभागिताका लागि अपनाउने विभिन्न रणनितिहरूमध्ये शिक्षा प्रदान गरिनुलाई एउटा मानिनु पर्नेमा यसलाई एकलो रूपमा अगाडि बढाइएको छ । शैक्षिक व्यवस्थापनका माथिल्ला/उच्च तहमा तथा निर्णय र निति निर्माण तहमा महिलाहरूको नयून सहभागिता यसको एउटा उदाहरण हो ।
- १९) यस अध्ययन टोलीले आ.प्रा.शि.प.- दोस्रो लाई निकै हदसम्म लैङ्गिक रूपमा तटस्थ पायो । कतिपय उद्देश्यहरू र नितिहरू कहिलेकाहीं लैङ्गिक आधारमा तय गरिएका भए तापनि बालिकाहरूका लागि तयार गरिएका विशिष्ट कार्यक्रमहरू बाहेक यसका रणनितिहरू सामान्यतया लैङ्गिक पक्षलाई मूलप्रवाहमा समावेश गर्न जोड दिइरहेको परिप्रेक्ष्यमा यो कार्य निराशाजनक छ । केही उद्देश्यहरू तथा लक्ष्यहरू लैङ्गिक आधारमा विशिष्टीकरण गरिएका छन् भने धेरैजसो तथ्याङ्कका विवरणहरू अहिलेसम्म पनि लैङ्गिक रूपमा विभाजित छैनन् । कहिलेकाहीं बालकहरू तथा बालिकाहरूले प्राप्त गरेका उपलब्धीहरूको मुल्याङ्कन गर्न सातै कठिनाई उत्पन्न हुन्छ। उदाहरणका लागि प्रशिक्षण प्रदान गरिएका महिला तथा पुरुष शिक्षकहरूको संख्या भिन्न रूपमा दिइएको छैन, न त पूर्व बाल्यावस्था विकास परियोजनाका बालबालिकाहरूको लिङ्ग नै छुट्याइएको छ ।
- २०) शिक्षक, कर्मचारी र बालबालिकाहरूलाई जनाउने सम्बन्धमा आ.प्रा.शि.प.-दोस्रोको परियोजना कार्यान्वयन योजनाको (PIP) भाषा विशेष गरि लैङ्गिक रूपमा तटस्थ छ । अंग्रेजीमा यी शब्दहरू सबैका लागि दुवै लिङ्गमा प्रयोग हुने गर्दछन् : व्यवहारमा विशेष श्रोत र सम्बोधनहरू नदिइएका सन्दर्भमा महिलाहरूप्रति प्राय जसो ध्यान दिइएको पाइँदैन । यसका लागि अनुवाद गर्ने बेलामा विशेष ध्यान पुऱ्याउनु पर्दछ । लैङ्गिक पूर्वाग्रह दर्शाउने भाषा प्रयोग भएका उदाहरणहरू हामी प्रशस्तै भेट्दछौं । “प्रधानाध्यापक” र “शिक्षक प्रशिक्षक” जस्ता शब्दहरूले पुलिङ्गलाई जनाउँछ । दुर्भाग्यवस सन् २००२ को लागि AWP ए.डब्लु.पी.मा यही भाषालाई दुरुस्त उतारिएको छ ।
- २१) बालकालिकाहरूलाई प्रोत्साहन गरिने परियोजनाहरू एउटा भिन्दै शाखाबाट सञ्चालन गरिएको छ, भौतिक तथा वैचारिक रूपबाट शिक्षा विभागको भवनबाट भिन्न गरिएको छ र यसको मूल

कार्यक्रमबाट भिन्न गरिएको छ । तसर्थ विभाग तथा शाखाहरु छात्राहरुको आवश्यकताहरुको ध्यान दिनुपर्ने कार्यबाट मुक्त छन् र महिलाहरुका निमित्त विशेष कार्यक्रमहरु महिला शिक्षा शाखाबाट सञ्चालित छन् ।

- २२) लैङ्गिक समानता प्राप्तीका लागि सन् २००२ अप्रिलको एम टि आर (MTR) मा उद्धृत गरिएको प्राविधिक समूहको सन् २००१, नोभेम्बरको प्रस्तावना अनुसार महिला शिक्षा शाखाको भूमिका र कार्यक्षेत्र तोकिनु पर्दछ भन्ने प्रस्ताव यो समूह राख्दछ :

“ शिक्षा विभागको उत्तरदायित्वलाई जिल्ला तहका कार्यक्रमहरुको योजना, व्यवस्थापन, कर्मान्वयन र निरीक्षण गर्ने कार्यबाट निति निर्देशन गर्ने, रणनितिहरुको तय गर्ने, मापनका विशिष्टीकरणहरु तयार गर्ने, सहायता क्रियाकलापहरुको योजना गर्ने र प्रतिफलको निरीक्षण गर्ने कार्यमा स्थानान्तरण गर्ने । ”

महिला शिक्षा शाखा प्राथमिक शिक्षा शाखा विभागको एउटा शाखा भएकोले लैङ्गिक समताको प्रवर्द्धन तथा कार्यान्वयन गर्नका लागि यसले पनि त्यस्तै भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ ।

यसको (महिला शिक्षा शाखा) विस्तारित कार्यक्षेत्र र लैङ्गिक एकीकृत रणनितिका लागि यसको नाम परिवर्तन गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ - जस्तै लैङ्गिक एकाइ (Gender Unit) अथवा लैङ्गिक केन्द्रविन्दु (Gender Focal Point), लैङ्गिक केन्द्रविन्दु वा एकाइहरुलाई कार्यसम्पादनका निमित्त पर्याप्त मानवीय, आर्थिक तथा भौतिक श्रोतहरु उपलब्ध गराइनु पर्दछ ।

प्रस्ताव गरिएको परिवर्तित भूमिकालाई मुख्य रूपमा लिएर यो पुर्नसंरचनालाई आत्मसात गर्नका लागि शिक्षा विभागलाई सुझाव र सल्लाहको आवश्यकता पर्न सक्दछ ।

- २३) प्रतिवेदनमा क्षमता अभिवृद्धि, सिकाई उपलब्धी र पहुँच तथा शैक्षिक निरन्तरता, तीन क्षेत्रका १७ भागहरुलाई अगाडि बढाउनका निमित्त सुझावहरु दिइएका छन् । यसलाई तल सारांशको रूपमा दिइएको छ । यी सुझावहरु जनवरी २००२ को लैङ्गिक अध्ययन समूह आ.प्रा.शि.प.- दोश्रो मा लैङ्गिक एकता, ए.एस.आइ.पि. को लागि प्रतिवेदनहरु (भाग २) र मार्च १४, २००२ मा आयोजित सरोकार वालाको गोष्ठीका सुझावहरु समेतलाई समाविष्ट गरिएको छ ।

क्षमता अभिवृद्धि (Capacity Building)

- १) महिला शिक्षा शाखाको भूमिका तथा कार्यक्षेत्रलाई कार्यान्वयनको तहबाट निति निर्माण गर्ने कार्य, सुझाव, निरीक्षण र मुल्याङ्कनका कार्यहरुमा केन्द्रित रहने गरी स्थानान्तरण गर्ने । यसो गर्दा यसको नाम परिवर्तन गरि “लैङ्गिक एकाइ” वा “लैङ्गिक केन्द्रविन्दु” राख्ने ।
- २) शिक्षा विभाग तथा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अन्तर्गतका सम्पूर्ण विभागहरु, श्रेणीहरु र शाखाहरुमा लैङ्गिक समानता (एकता) कायम गर्ने । प्रत्येक व्यक्ति उनीहरुका कार्यहरुबाट बालक तथा बालिकाहरुले उपलब्धी लिने सक्छन् भन्ने कुराको सुनिश्चितताका लागि जिम्मेवार हुनु पर्दछ ।
- ३) लैङ्गिक तथा रणनितिक योजनाका लागि महिला तथा पुरुष कर्मचारीलाई प्रशिक्षण प्रदान गर्नु र शैक्षिक व्यवस्थापन र प्रशासनमा लैङ्गिक समता प्राप्तीका लागि महिला कर्मचारीहरुलाई पेशागत क्षमता विकासका अवसरहरु उपलब्ध गराउनु ।
- ४) महिला कर्मचारीहरुको भर्नाका लागि सहयोग पुऱ्याउन निजामति सेवा नियमावली र नियुक्ति प्रक्रियाको पुनरावलोकन गर्ने र महिला तथा पुरुष दुवैलाई फाइदा पुऱ्याउनका निमित्त पारिवारिक मैत्री नितिहरु प्रकाशमा ल्याउनु ।
- ५) विकेन्द्रिकरण प्रक्रियामा लैङ्गिक एकता कायम गर्ने ।

सिकाई उपलब्धीहरू (Learning Outcomes)

- १) प्राथमिक विद्यालयहरूमा महिला शिक्षकहरू राख्ने नितिको कार्यान्वयन गर्ने र महिला प्रधानाध्यापकहरूको नियुक्ति गर्ने ।
- २) महिला तथा पुरुष व्यवसायिक तथा प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई लैङ्गिक सचेतनाका सम्बन्धमा तालिम प्रदान गर्नु र महिला कर्मचारीलाई व्यवसायिक विकास गर्ने प्रशिक्षणहरू दिने ।
- ३) प्राथमिक शिक्षामा लैङ्गिक सचेतना र जागरणको सम्बन्धमा शिक्षक तालिमका लागि एकाइ तथा शीर्षकहरूको विकास गर्नु ।
- ४) महिला प्रशिक्षकहरू तथा श्रोत व्यक्तिहरू भर्ना गर्नु ।
- ५) प्राथमिक विद्यालयहरूमा महिला प्रधानाध्यापकहरू छनोट गर्नु ।
- ६) निरन्तर मुल्याङ्कनलाई निरन्तरता दिनु ।

पहुँच तथा शैक्षिक निरन्तरता

- १) प्रोत्साहन गर्ने खालका परियोजनाहरू सञ्चालन गर्ने र भोजन छात्रावास र छात्रवृत्ति कार्यक्रमहरूको पुनरावलोकन गर्नु
- २) बालकहरू तथा बालिकाहरूका लागि प्रदान गरिएका विशेष शिक्षा परियोजनाहरूका प्रभावका सम्बन्धमा छुट्टाछुट्टै तथ्याङ्कहरू संकलन गर्नु
- ३) विद्यालयका छात्राहरू तथा महिला शिक्षकहरूका आवश्यकतालाई मध्यनजर राख्दै भौतिक सुविधाहरू सुधार गर्नु । कक्षा कोठाको वातावरण, पानी र शौचालयको सुविधा र आवश्यक पर्खालको निर्माण जस्ता पक्षहरूमा विशेष ध्यान दिनु ।
- ४) समुदाय परिचालन परियोजनाहरूलाई निरन्तरता दिनु
- ५) महिला साक्षरता परियोजनाको पुनरावलोकन गर्नु

२४. मुख्य सिफारिस भनेको नै महिला शिक्षालाई परियोजनाको परिधिमा मात्र सिमित नगरी केन्द्रविन्दुका रूपमा लिइनु पर्दछ भन्ने नै हो । यसको प्राप्तीका लागि श्री ५ को सरकार र आ.प्रा.शि.प. दोस्रो ले निम्नलिखित कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ ।

शिक्षाका सबै पक्षहरूमा लैङ्गिक एकता कायम गर्ने ता कि हरेक विभाग, तह, शाखा र कार्यान्वयन निकायका प्रत्येक महिला तथा पुरुष उनीहरूका सम्पूर्ण कार्यहरूबाट छात्राहरू तथा छात्रहरूले फाइदा लिन सके भने सुनिश्चितताका लागि उत्तरदायी होउन् ।

- २५) लिङ्गका आधारमा पिछडिएका (लैङ्गिक) समुहलाई अगाडि बढाई मूल प्रवाहमा ल्याउनका लागि निम्न दश वुँदै व्यवहारिक क्रियाकलापहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

दश कार्यहरू	
शिक्षामा लैङ्गिक एकता र मूलप्रवाह कायम राख्न गर्नुपर्ने दशवटा कार्यहरू :-	
१.	शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभाग एम.ओ.इ.एस/डि.ओ.इ. को लागि एउटा लैङ्गिक नितिको विकास, सहमति र विस्तार गर्ने ।
२.	कार्यान्वयन देखि योजना तहसम्म निति तथा मुल्याङ्कनहरूलाई महिला शिक्षा शाखाबाट लैङ्गिक इकाइ अथवा लैङ्गिक केन्द्रविन्दुमा समावेश गराई सिफारिस गरिए अनुसार शिक्षा विभागमा स्थानान्तरण गराई महिलाहरूको प्रभाव क्षेत्रलाई पूर्ण व्याख्या गर्नु ।
३.	सबै विभाग, तह, क्षेत्र र शिक्षण संस्थाहरूमा लैङ्गिक एकाकार गर्ने ।
४.	विशिष्ट लैङ्गिक केन्द्रित लक्ष्यहरू र उद्देश्यहरू तयार गर्ने र निरीक्षण र कार्य सम्पादन सुचाङ्कहरू पनि सोही लक्ष्य अनुसारको बनाई सुनिश्चित गर्ने ।
५.	सम्पूर्ण तथ्यहरूको लैङ्गिक विभाजन गर्ने ।
६.	महिला शिक्षकका नितिहरूको कार्यान्वयन गर्ने ।
७.	पाँच वर्ष भित्रमा हरेक तहमा महिला व्यवस्थापकहरू/प्रबन्धकहरूको संख्या बढाई ३० प्रतिशत सम्म पुर्याउने ।
८.	पति वा पत्नी र अभिभावकको फाइदाको लागि "पारिवारिक मित्रता" बनाई निजामती सेवा सम्बन्धी

नियमहरूको संशोधन गर्ने ।

९. लैङ्गिक दृष्टिकोणले समान भूमिका प्रस्तुत गर्ने र सम्पूर्ण शैक्षिक सामाग्रीहरू पूर्वाग्रहयुक्त छन् भन्ने सुनिश्चित गर्ने ।

१०. सम्पूर्ण तालिमहरूमा लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई समावेश गर्ने ।

२६. लैङ्गिकतालाई विभाग र प्राथमिक शिक्षा शाखामा प्रवेश गराउन, लैङ्गिक असमानतालाई न्यून गराउन र “सबैका लागि शिक्षा” को उपलब्धि हासिल गर्नका लागि केही आधारभूत कदमहरू चाल्नु आवश्यक छ । लैङ्गिक लेखाजोखा कार्य समूह (Gender Audit Task Group), शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय/शिक्षा विभागमा प्रत्येक शाखाका वरिष्ठ प्रतिनिधिहरू समावेश भएको र राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीको अधिकृतले अध्यक्षता गरेका एउटा लैङ्गिक कार्य समूह गठन गर्न प्रस्ताव गर्दछ । यस समूहले लैङ्गिक नीति निर्माण, महिला शिक्षा शाखाको समीक्षा र लैङ्गिक इकाई अथवा लैङ्गिक केन्द्र (Gender Focal Point) को स्थापना तथा कर्मचारी नियुक्ति, तालिम र पदोन्नति प्रकृया जस्ता क्षेत्रहरूको परिवर्तनका लागि कार्यसूची तयार गर्नेछ ।
२७. प्राथमिक शिक्षा शाखामा ७ वटा विशेष कार्यहरूको जिम्मेवारी सम्हाल्ने गरी एउटा लैङ्गिक कार्य समूहको गठन गर्न प्रस्ताव गरिन्छ । लैङ्गिक लेखाजोखा कार्य समूहहरू (Gender Audit Task Group) लाई लैङ्गिक मूल्याङ्कनले प्रस्तुत गरेका सिफारिशहरूलाई अधि बढाउन कार्य सम्पादन गर्ने जिम्मेवारी दिन प्रस्ताव गरिन्छ । यसो गर्दा ASIP प्रस्ताव (अनुसूचि २) र नमूना कार्य योजनाहरू (अनुसूचि २) मा उल्लेखित विवरणलाई आधार मान्नु पर्नेछ ।
२८. लैङ्गिक इकाई/लैङ्गिक केन्द्र र लैङ्गिक जिम्मेवारी बहन गर्न खटाइएका कर्मचारीहरूले प्रत्येक शाखामा पेशागत सहयोग उपलब्ध गराउने छन् ।
२९. लैङ्गिक लेखाजोखाको प्रथम चरण पुरा भएको छ । छोटो अनुसन्धानात्मक अध्ययनहरूमा आधारित दोस्रो चरणको कल्पना गरिएको थियो । लैङ्गिक लेखाजोखा समूहले आफ्नो समीक्षामा यस्ता अनुसन्धान पहिले नै प्रशस्त भइसकेका र धेरै समस्याहरूको ज्ञात पहिले नै भइसकेको पाएको छ । त्यसैले यो समूह आ.प्रा.शि.प.दोस्रोले कार्यमूलक अनुसन्धान गर्नुपर्ने सिफारिश गर्दछ, जसले नीति तथा व्यवहारमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्नेछ ।
३०. सुधारको प्रमुख चुनौति भनेको कार्यान्वयन पक्ष नै हो । राजनीतिक इच्छा शक्तिलाई राम्रोसँग अभिलेखीकरण गरिएको छ र शिक्षा विभागका महिला तथा पुरुष, कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरू र महिलाको संजालहरू अनुसन्धानका नतिजा तथा सिफारिशहरू कार्यान्वयन नभएबाट निराश छन् । लैङ्गिक लेखाजोखा कार्य समूहले एउटा अग्रगामी सल्लाह दिएको छ । जस अनुसार यो समूह लैङ्गिक लेखाजोखाको दोस्रो चरणको कार्य क्षेत्र अन्तर्गत शिक्षा विभागलाई कार्यक्रम कार्यान्वयन प्रणालीको विकास गर्ने कार्यमा सहयोग गर्न केन्द्रीत होस् भन्ने प्रस्ताव गर्दछ ।

चपला कोइराला
निलम बस्नेत
जुलिएट म्याक्रफेरी
मे २००२

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजनाको लैङ्गिक अध्ययन

१.१ परिचय

यो प्रतिवेदनमा दोस्रो आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजनाको लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट समीक्षा गरिएको छ। आ.प्रा.शि.प.-दोस्रोको समग्र सफलता या असफलताको लेखाजोखा गर्नु यसको मूल उद्देश्य होइन, तर लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट परियोजनाको लेखाजोखाले यो परियोजना केटा वा केटी महिला दुवै समूहलाई लाभप्रद छ वा छैन र यसले अंगिकार गरेका नीति र रणनीतिहरूले बालिकाहरूको शिक्षामा देखिएका अड्चनहरूलाई प्रभावकारी रूपमा उठाउछन् वा उठाउदैनन् भन्ने जस्ता विषयहरूको लेखाजोखा चाहिँ गरेको छ। लैङ्गिक लेखाजोखा केटी केटा दुवै लिङ्ग समूहहरूलाई समान लाभ पुगोस् भन्ने चाहन्छ तापनि सर्वसुलभ प्राथमिक शिक्षा विकास गर्न चाहने धेरै देशका सांस्कृतिक परिवेशले केटीहरू भन्दा केटाहरूलाई बढी शैक्षिक लाभ पुऱ्याएको पाइन्छ। विद्यालय भर्ना, शैक्षिक निरन्तरता र उपलब्धि जस्ता क्षेत्रहरूमा केटी र केटाहरू बीचमा देखिएका असमानतालाई न्यून गर्नु नेपाल लगायत धेरै देशहरूको एउटा प्रमुख ध्येय हो। सन् १९९० मा थाइल्याण्डको जोमटेनमा गरिएको “सबैको लागि शिक्षा” भन्ने घोषणा पश्चात पुनः ति देशका प्रतिनिधिहरू विगतमा के कति प्रगति भयो भन्ने कुराको लेखाजोखा गर्नका लागि अप्रिल २००० मा सेनगलमा एउटा शिक्षा सम्बन्धी गोष्ठीको आयोजनामा भाग लिए। डकारमा भएको सहमति अनुसारको कार्ययोजना (Framework for Action) मा लैङ्गिक असमानताको अन्त गर्न अझ बढी काम गरिनुपर्ने उल्लेख गरियो। साथै तल उल्लेखित विषयमा अझ बढी ध्यान दिने कुरामा जोड दियो।

“सन् २००५ सम्ममा प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षामा लैङ्गिक असमानताहरूलाई अन्त्य गर्ने र सन् २०१५ सम्ममा महिलाहरूलाई आधारभूत शिक्षामा समान पहुँच र उपलब्धिपूर्ण माध्यमबाट शिक्षामा लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने”

श्री ५ को सरकारले यस प्रतिबद्धतामा हस्ताक्षर गरेको थियो। नवौँ शिक्षा योजनाले यस सम्झौताको अलावा लैङ्गिक समानता लगायत धेरै सिद्धान्तहरू समावेश गरेको छ।

१.१ आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र राजनीतिक भूमिका

बालिकाहरूको शिक्षा एउटा निश्चित आर्थिक, सामाजिक र राजनीतिक परिवेशमा हुने गर्छ। नेपालमा महिलाहरूको स्तर र अवस्थालाई संसारका धेरै मुलुकहरूसँग तुलना त गर्न सकिन्छ, तर धेरै सामिप्य र चुनौतीहरू समान हुँदा हुँदै पनि प्रत्येक देशका आफ्नै विशिष्ट परिस्थिति छन्। महिलाहरूको स्तर र अवस्थालाई यही विशिष्ट आर्थिक, सांस्कृतिक र सामाजिक वातावरणभित्र रही अगाडि बढाउनुपर्ने हुन्छ।

१.१.१ नेपाल विश्वमा उच्च शिखरहरूको देशको रूपमा सुपरिचित छ फलत सामान्य अवस्थामा पर्यटन एउटा फस्टाउँदो उद्योग हुनसक्छ, तर अर्कोतर्फ पहाडी भू-वनोट देशको सामाजिक र आर्थिक विकासको बाटोमा चुनौतीको रूपमा खडा भएको छ। वास्तवमा नेपाल विश्वका निर्धनतम मुलुहरू मध्येको एउटा हो। राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमानमा ४२% नेपाली जनता पूर्ण गरिबीको अवस्थामा बाँचिरहेका छन् र हालसालका प्रतिवेदनहरूले ५० लाख जनता खाद्यान्न समस्याबाट ग्रसित छन् भनिएको छ। करिब ९०% गरिब जनता ग्रामीण क्षेत्रमा वसोवास गर्दछन् र पश्चिमी क्षेत्रहरूमा

सबैभन्दा बढी गरिबी देखिन्छ । महिलाको स्रोतहरूमा पहुँच पुरुषहरूको भन्दा कम छ । आठौँ योजनाले (१९९२-१९९७) वास्तविक कुल ग्राहस्थ उत्पादन वार्षिक ५.१% ले वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेको थियो ।

धेरै उतारचढाव हुँदाहुँदै पनि ४.७% वृद्धिदर भने हासिल भयो । तथापि जनसंख्या वृद्धिले यो वृद्धिका प्रभावलाई न्यून पार्न पुग्यो, जसले गर्दा प्रतिव्यक्ति आयमा थोरै मात्र वृद्धि हुन पुग्यो फलत यो वार्षिक करिब २१० अमेरिकी डलर भएको अनुमान गरिन्छ । नवौँ योजनाको अवधिमा जनसंख्या वृद्धिदर सन् १९९१ को जनगणनामा अनुमान गरिए भन्दा २.३६% ले बढी भएको अनुमान गरिएको छ, यही समयमा युवाहरूको ठूलो संख्या कामका लागि नेपालबाहिर खासगरी खाडी मुलुकहरूमा जाने क्रम बढेको छ ।

१.१.२ साक्षरताको स्तर मानव विकासको प्रमुख सूचक हो । नेपालमा मानव विकासको अवस्था न्यून छ । जीवन यापन, ज्ञान र स्वास्थ्य क्षेत्रहरूको स्तर मापन गर्ने मानव विकासको सूचाङ्क नेपालमा ०.३७८ छ । सन् १९९१ को जनगणना अनुसार ६ वर्ष माथिको समग्र जनसंख्याको साक्षरता दर ४०% थियो र यसमा महिला साक्षरता २५% मात्र रहेको थियो । कुल प्रौढ साक्षरता दर ४०% थियो भने महिला प्रौढ साक्षरता दर १८% रहेको थियो । यसले के देखाउँछ भने यदि नेपाली जनतालाई २१ औँ शताब्दिका चुनौतीहरू सामना गर्न तयार गर्ने हो भने ठूलै प्रयासहरू गर्नुपर्ने हुन्छ । सन् १९९० को दशकमा महत्वपूर्ण प्रगति हासिल भएको छ, तर ६ वर्ष माथिका पुरुषको ६५% र महिलाको ४२.५% ले साक्षरता दरमा वृद्धि हुँदाहुँदै पनि यी दुई समूहहरू बीचको लैङ्गिक अन्तर भने नगण्य रूपमा मात्र न्यून भएको छ । सम्पूर्ण शैक्षिक संस्था र तहहरूमा देखिएका स्वयं भर्ना संख्याले महिला र पुरुष बीच ठूलै लैङ्गिक असमानता रहेको इङ्गित गर्दै आएको छ । सन् २००५ सम्ममा लैङ्गिक असमानतालाई निर्मूल गर्ने लक्ष्य प्राप्त गर्न भन कठिन हुनेछ ।

	पुरुष	महिला
साक्षरता दर (६ वर्ष भन्दा माथिको उमेर समूह)	६५%	<u>४२.५%</u>
प्राथमिक तहमा स्वयं भर्ना दर	८६%	७४.६%
निम्न माध्यमिक तहमा स्वयं भर्ना दर	३८.६%	२७.९%
माध्यमिक तहमा स्वयं भर्ना दर	२४.१%	१६%

प्राथमिक तहको स्वयं भर्ना दरमा देखिएको लैङ्गिक अन्तर केही मात्रामा घटेको छ । निम्न माध्यमिक तहमा दुवै लिङ्गको भर्ना संख्या एकदमै न्यून छ र लैङ्गिक अन्तर १०% छ । माध्यमिक तहमा छात्र तथा छात्राहरू दुवै समूहको भर्नामा व्यवहारिक रूपले अन्तर आएको छैन, तर छात्रहरूको भर्ना केही घटेको छ । यसको परिणाम स्वरूप थोरै मात्र छात्र अथवा छात्राहरूले शिक्षक विशेषगरी माध्यमिक तहको शिक्षक बन्ने पर्याप्त शिक्षा प्राप्त गर्ने छन् । यो कुरामा ध्यान दिने पछि कि देशको विभिन्न भागहरूमा भिन्न साक्षरता दरहरू छन् । भौगोलिक अवस्था फरक फरक छन् र पहाडी क्षेत्रहरूमा सम्पूर्ण सेवाको पहुँच पुग्न कठिन छ । तर पहाडी भू-वनोट मात्र निर्णायक विषय होइन । तराई क्षेत्रमा भर्ना दर कम छ र शिक्षामा पहुँच सजिलो छ । सास्कृतिक र धार्मिक तत्वहरू भर्ना, शैक्षिक निरन्तरता र उपलब्धि क्षेत्रहरूमा निर्णायक तत्वहरू हुन् ।

१.१.३ नेपालमा महिलाहरूको अवस्था र स्तर न्यून छ । नेपालमा मातृ मृत्युदर प्रति १,०००,०० मा ४७५ हुनु एउटा अत्यन्तै दुखदायी तथ्याङ्क हो ।

महिला सांसदहरूले प्रतिनिधि सभा सदस्यसंख्याको ४.५% मात्र प्रतिनिधित्व गर्दछन्, तर मंत्री तथा सहायक मंत्रीस्तरमा महिलाहरू छँदै छैनन् भन्दा हुन्छ । ९०% महिलाहरू अर्थतन्त्रको प्रमुख क्षेत्र रहेको कृषि क्षेत्रमा संलग्न छन् । उनीहरू कूल घरायसी आम्दानीको ५०% आर्जन गर्छन् । तराई क्षेत्रको कतिपय भागहरूमा महिलाको स्तर सबैभन्दा न्यून छ । पूर्वी नेपालका तिम्वती बर्मन पहाडी समुदायहरूका महिलाहरूको स्तर केही माथि छ ।

हिन्दू धर्म नेपालको प्रमुख धर्म हो । कूल जनसंख्याको १०.७४% जनता बुद्ध धर्म, ४.२% मुस्लिम, ३.६% किराँत र ०.४५% क्रिश्चियन धर्म मान्छन् । धार्मिक विश्वास र सांस्कृतिक परम्पराहरु प्रायः जेलिएका छन्, तर सबै प्रमुख धर्महरुले महिला भन्दा पुरुषलाई उच्च स्थानमा राख्छन् र सबैका आ आफ्नै र बन्धनहरु छन् । संसारका धेरै देशहरुमा देखिए भै नेपालमा पनि परम्परा र रूढीवादी विश्वास र व्यवहारले महिला र तल्लो जातका मानिसहरुलाई शिक्षाबाट बञ्चित गरेको छ । नेपाल अहिले पनि एउटा कठोर पितृसत्तात्मक समाज हो, जहाँ महिलाहरुले आमा, श्रीमती र गृहिणीको परम्परागत भूमिका बहन गर्नु पर्दछ ।

प्रायः कम आकिएतापनि महिलाहरुको भूमिका एकदमै महत्वपूर्ण रहँदै आएको छ । रोजगार बजारमा महिलाहरुको संख्या बढिरहे तापनि उनीहरु वरिष्ठ र निर्णय गर्ने पदहरुमा एकदमै कम पुगेका छन् । स्वास्थ्य लगायत सार्वजनिक सेवामा महिलाहरुको प्रतिनिधित्व ७.५% मात्र छ । कामकाजी महिलाहरुको प्रजनन र घर व्यवस्थापन तथा तलबी कार्य सम्बन्धी दोहोरो भूमिकामा कुनै छुट दिइएको छैन । यो लैङ्गिक लेखाजोखा समुहले शिक्षा क्षेत्रको भिन्न तहमा काम गर्ने महिलाहरूसँग लिएको अन्तरवार्तामा सबैले कार्यालयको काम र घरयासी जिम्मेवारीलाई समायोजन गर्न गाह्रो भएको बताए । अन्तरवार्ता लिइएका महिलाहरुले बताए अनुसार पारिवारिक सहयोग महत्वपूर्ण हुन्छ तर यसको अभाव थियो। जहाँ धेरै कठिनाईहरु विच महिलाले आफ्नो भूमिका पुरा गरेका छन् ।

अन्तरवार्ता लिइएका पुरुषहरुको विचारमा घरायसी जिम्मेवारीहरुले महिलाको पेशागत प्रतिबद्धता र उच्च तहमा पुग्ने क्षमतामा अडचन खडा गरेको छ । अन्तरवार्ता लिइएका पुरुषहरुले घरायसी जिम्मेवारी बाँड्ने अथवा परिवारमुखी कार्य र व्यवहार विभाजन गर्ने कुरा बताएनन् । महिला पुरुष दुवैले स्वीकार गरेको यो कठोर पितृ सत्तात्मक संरचनाले महिला तथा बालिकाहरुको शिक्षा माथिको पहुँचलाई भन चुनौतीपूर्ण बनाएको छ ।

१.१.४ श्री ५ को सरकारले पूर्णरूपमा मान्यता दिएको बालिकाहरुको लागि शिक्षाको महत्वले समेत महिलाहरु देशको मानव स्रोत र सामाजिक पूँजीको ५०% भाग ओगट्छन् र उनीहरुको विकास परिवार, समुदाय र देशका लागि अपरिहाय छ भन्ने तथ्यहरूसँग सम्बन्धित नभए जस्तो देखिन्छ । देशको सामाजिक र आर्थिक विकासमा महिलाहरुको योगदान बारे चेतना बढाउन यस सम्बन्धी छलफल र बहसको जरुरत छ ।

१.१.५ हाम्रो समाज पितृसत्तात्मक सामाजिक संगठनको स्वरूप हो, तथापी नेपाल अद्वितीय रूपले सांस्कृतिक र जातीय रूपमा विविध छ । सन् १९९१ को जनगणना तथा त्यस पछिका अनुसन्धानको विश्लेषण गर्दा नेपालमा लगभग ६० जाती तथा जनजाती समूह र तिनका १९ वटा जीवित भाषाहरु भेटिएका छन् । जनजाती समूहहरुलाई जात, जाती मातृभाषा बोलचालको भाषा तथा धर्म र विश्वासका माध्यमबाट छुट्याइन्छ ।

यस किसिमको विविधता तराई र पहाडी क्षेत्रमा अत्यन्तै टुक्रारो रूपमा देखिन्छ, जहाँ दुवै क्षेत्रहरुमा लगभग ३० वटाका दरले जाती जनजाती समूहहरु छन् भने हिमाली क्षेत्रमा यिनको संख्या केवल २ मात्र छ । नेपालको संविधानले यो विविधतालाई स्विकार गरेको छ र जात, विश्वास, लिङ्ग वा धर्मका आधारमा कुनै पनि भेदभाव गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ । नेपाली राज्य अल्पसंख्यक समूहहरुको भाषा र संस्कृति सम्बर्धन गर्न प्रतिबद्ध छ । तापनि पुरातन चलन चल्तीहरु विस्तारै मात्र हराउँछन् र प्रष्ट रूपमा लैङ्गिक संरचनामा केन्द्रीत नभएसम्म यो समूहहरुको बालिका र महिलाहरुको स्तर वा अवस्थामा सुधार आउने कार्य एकदमै सुस्त गतिमा हुनेछ । आर्थिक र सामाजिक पछ्यौटेपन यिनै समूहहरुमा केन्द्रीत छ । लैङ्गिक र जात जातीको दोहोरो चपेटामा परेको जनजाती महिलाहरुको समस्यालाई अझ बढी स्विकार गरिनु आवश्यक छ । प्रत्येक ५ जनामा १ जना महिला मात्र साक्षर छन् भने विद्यालय भर्ना र शिक्षा प्राप्तिका क्षेत्रहरुमा यी जनजाती समूह महिला तथा बालिकाहरु भर्ने पछाडि छन्।

१.१.६ यो लैङ्गिक लेखोजोखाको काम शुरु हुँदा नेपालको राजनीतिक परिवेश बालिकाहरुको शिक्षाका लागि मात्र उपयुक्त थियो । सन् १९९० मा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनर्स्थापना भयो र प्रशस्त सुधारका कदमहरु चालिए । केटा र केटी दुवैका लागि अर्थात् सबैको लागि प्राथमिक शिक्षाको मान्यताप्रति दृढ प्रतिबद्धता देखिएको छ । नीतिहरु तयार छन् तर नीतिलाई व्यवहारमा उतार्न कठिन भएको प्रतीत हुन्छ । प्राथमिक शिक्षा प्रणालीको प्रभावकारितालाई सीमित पार्ने प्रशस्त अवरोधहरुबाट ग्रसित छ ।

क. अपर्याप्त पहुँच र न्यून सहभागिता

ख. विद्यालयहरुमा विद्यार्थीको न्यून निरन्तरता

ग. कमजोर शैक्षिक गुणस्तर

घ. विविध क्षेत्रहरु र सामाजिक समूहहरु बीच असमानता

ङ. अपर्याप्त लगानी

च. सीमित व्यवस्थापन क्षमता र अपर्याप्त संस्थागत सहयोग ।

यी चुनौतीहरु मनन गर्न लायक छन् तर १०४ वर्षे राणा शासनको सन् १९५० मा अन्त भएदेखि श्री ५ को सरकारले असाधारण प्रगति हासिल गरेको छ । सन् १९५० को दशकको सुरुमा राष्ट्रिय साक्षरता करिब ४% र महिला साक्षरता ०.७% थियो । देशका ३५१ विद्यालयमा ९००० छात्रहरु थिए । करिब ५० वर्षपछि आ.प्रा.शि.प.दोस्रो भाग शुरु हुँदा सम्म नेपालमा २२,२१८ विद्यालयहरुको संख्या देखियो ।

१.१.७ शैक्षिक कार्यमा सुधार गर्ने एउटा प्रमुख रणनीति निर्णय क्षमता र अधिकार र उत्तरदायित्व जिल्ला र विद्यालयहरुमा हस्तान्तरण गर्ने र बृहत सामुदायिक सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्नु हो । विकेन्द्रीकरण र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनहरु सन् १९९९ मा पारित भइ सकेको छन् । तथापि फेब्रुवरी २००२ मा पारित शिक्षा ऐनको सातौं संशोधनमा यी दुई ऐनमा उल्लेखित विकेन्द्रीकरण प्रकृयाहरु पूर्ण रुपमा प्रतिविम्बित हुन नसकेको केही मुद्दाहरुको छिनोफानो हुन बाँकी नै छ ।

१.१.८ हाल जारी माओवादी विद्रोहले कार्यक्रम कार्यन्वायनमा प्रशस्त अवरोधहरु खडा गरेको छ । माओवादीहरु शिक्षा विरोधी जस्ता देखिदैनन् र विशेष गरेर अनौपचारिक शिक्षाको माध्यमबाट बालिका र महिलाहरुको लागि शिक्षा कार्यक्रमहरुको समर्थन गरेको जस्तो देखिन्छ (माले, २००२) ।

तथापि शिक्षकहरुलाई धम्की दिने, कुटपिट गर्ने र मार्नेसम्म गरिएको छ र विद्यालय र जिल्ला शिक्षा कार्यलयहरुलाई आक्रमण गर्ने र जलाउने गरिएको छ । ग्रामीण क्षेत्रहरुको वास्तविक स्थिति र शिक्षा सेवा कुन हदसम्म अवरुद्ध पारिएको छ भन्ने लेखाजोखा गर्न बाँकि नै छ ।

१.१.९ यो लैङ्गिक लेखाजोखाको कार्यक्षेत्र खास गरी महिला शिक्षाको क्षेत्रमा देखिएको बाधा अड्चनहरुको पहिचान गर्नु र बालिकाहरुको शिक्षामा सुधार गर्न सिफारिस गर्नु हो । यस मूल्याङ्कनमा प्रस्तुत गरिएका समालोचना र सुझावहरु वर्तमान सामाजिक र आर्थिक परिवेश तथा महिलाहरुको हाल विद्यमान कमजोर अवस्थालाई मनन गरेर गरिएको छ । यसका साथै तुलानात्मक रुपले छोटो अवधि मै राष्ट्रव्यापी रुपमा शिक्षा प्रणालीमा गरिएको उल्लेख्य उपलब्धि र श्री ५ को सरकारको शिक्षामा समानता ल्याउने प्रतिबद्धतालाई समेत विचार गरिएको छ ।

१.२ लैङ्गिक अध्ययनको औचित्य र कार्यशर्तहरु (TOR)

आ.प्रा.शि.प.भाग दुई को नामले परिचित महत्वकाँक्षी कार्यक्रम सन् १९९९ को मध्य जुलाईमा कार्यान्वयन गरिएको थियो र यो सन् २००४ मा अन्त हुनेछ । दिगोपन सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यले आ.प्रा.शि.प. दोस्रो को ढाँचामा पहिलो चरणका सफल पक्षहरुलाई समावेश गरिएको तथा अर्भक ठोस तुल्याएको छ । साथै कार्यक्रम गतिविधिहरुलाई शिक्षा मंत्रालयका नियमित संरचनामा एकीकृत

गरिएको छ । बालिकाहरूको पहुँचलाई प्रोत्साहन पुग्ने थुप्रै विशेष नीतिहरू प्रयोगमा ल्याइएका छन्, तर त्यसो गरिए पनि बालिकाहरूको भर्ना वृद्धि गर्ने क्षेत्रमा आसतीत प्रगति हुन सकेको छैन । छात्रहरूको भन्दा छात्राहरूको भर्ना हुने दर अझै पनि कम भएको लैङ्गिक असमानता कम गर्ने कार्य अपेक्षाकृत तिब्र हुन नसकेको सन्दर्भमा आ.प्रा.शि.प. दोस्रो. लेखाजोखा गर्दा लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट गर्नुपर्ने निर्णय गरियो । सन् २००० को नोभेम्बरमा चौथो संयुक्त दातृसंस्था निरीक्षण टोली (Fourth Joint Donor Supervision Mission) ले निम्न सुझाव प्रस्तुत गर्‍यो :

“महिलाहरूलाई प्राथमिक शिक्षा र यसको व्यवस्थापनमा पूर्ण रूपमा सहभागी गराउने रणनीतिहरूको पहिचान गर्न एउटा बृहत लैङ्गिक जाँच कार्यक्रम संचालन गरियोस्” (अनुच्छेद २४)

अभिलेखहरूको पुनरावलोकन गर्नको लागि एकजना परामर्शदातालाई नियुक्त गरियो । अन्य शाखा तथा संगठनका महिलाहरूको सहयोगमा शिक्षा मन्त्रालयको महिला शिक्षा शाखाले लैङ्गिक लेखाजोखाका लागि कार्य शर्तनामाहरू तयार गर्‍यो । कार्य शर्तनामाको पूर्ण पाठ अनुसुचि १ मा प्रस्तुत गरिएको छ । आ.प्रा.शि.प.भाग दुई को मूल्याङ्कनको उद्देश्यहरू निम्नानुसार थिए:

- ~ विद्यमान रणनीतिहरू र तिनको कार्यान्वयन पक्षको विश्लेषण गरी आधारभूत शिक्षामा महिलाको पहुँच र प्राप्तिमा सुधार ल्याउने ।
- ~ सवलता, अवरोध र कमजोरीहरूको पहिचान गर्ने ।
- ~ मध्यावधि मूल्याङ्कनको निमित्त आ.प्रा.शि.प.दोस्रोमा समावेश गरिने व्यापक रणनीतिहरू बारे सुझाव दिने ।

लैङ्गिक मूल्याङ्कनका परिणामहरू निम्न अनुसार हुनेछन् :

१. आ.प्रा.शि.प. दोस्रोमा विद्यमान रणनीतिहरू, कमजोरीहरू र उत्साहजनक पक्षहरूको विश्लेषण गरिएको एउटा प्रतिवेदन
२. कार्यक्रमका उद्देश्यहरू अर्थात बालिका र महिलाहरूको पहुँच, शैक्षिक निरन्तरता र उपलब्धिको क्षेत्रहरूमा सुधार ल्याउने तथा परियोजना व्यवस्थापनमा सुधार ल्याउने (महिलाहरूलाई मूलप्रवाहमा लैजान, नीतिहरू र तिनको परिणामहरूलाई अनुशरण गर्ने आदि विषयहरूमा सुझाव) सम्बन्धित निश्चित तथा व्यवहारिक सुझावहरू/रणनीतिहरू
३. शैक्षिक व्यवस्थापनका सबै तहहरू (नियुक्ति, सकारात्मक कार्य नियमहरू, बहुवा, तालिम र गतिविधि र नीतिहरूको सुधार) मा महिलाहरूको भूमिकामा सुधार ल्याउनका लागि सुझावहरू/रणनीतिहरू

शुरुमा यस कार्यलाई दुई चरणमा सम्पन्न गर्ने योजना बनाइएको थियो । अक्टोबर-डिसेम्बर २००१ मा सम्पन्न हुने पहिलो चरणका उद्देश्यहरू निम्न अनुसार थिए :

- ~ महिलाहरू सकृय कार्यकर्ताको (शैक्षिक व्यवस्थापन), बालिका र महिलाहरूलाई लाभान्वित हुने समूह तथा सहभागीको दृष्टिकोणबाट महिला तथा बालिकाहरूको आ.प्रा.शि.प.दोस्रोका सम्पूर्ण १७ वटै भागहरूमा सहभागिताको विश्लेषण गर्ने ।
- ~ बालिका तथा महिलाहरूको सहभागिता वृद्धि गर्न विशेष कृयाकलापहरूको लागि छुट्याइएको मानवीय तथा वित्तीय स्रोतहरूको विश्लेषण गर्ने ।
- ~ नयाँ रणनीतिहरूको विकास गर्नका लागि गैरसरकारी संस्थाहरू तथा अन्य निकायहरू द्वारा गरिएको प्रयास र प्रयोग मध्ये प्रयोग गरिएका रोचक तथा उत्साहजनक अनुभवहरूलाई उचित विचार गर्ने ।

~ यो चरणको नतिजालाई भावी विश्लेषणात्मक/अनुसन्धानात्मक कार्यका दिशामा काम गर्न सुझाव दिने ।

थुप्रै अड्चनहरुका वावजुद कार्यहरु गर्ने गरी सन् २००२ को जनवरी-फेब्रुअरी अवधिमा दोस्रो चरण सम्पन्न गर्ने लक्ष्य राखिएको थियो । संभाव्य क्षेत्रहरु, निम्न अनुसार पहिचान गरिएका थिए :

~ इ.एफ.ए. (EFA) मूल्याङ्कन २००० ले पहिचान गरे अनुसार छात्रहरुको तुलनामा छात्राहरुले प्राप्त गरेको न्यून उपलब्धि सम्बन्धी शिक्षाको गुणस्तर

~ कक्षा ३ देखि ५ सम्म अध्ययनरत छात्राहरुलाई शैक्षिक तथा अतिरिक्त कृयाकलापहरुमा भाग लिन कुन हदसम्म प्रोत्साहन गरिएको छ

~ छात्रामुखी विद्यालय वातावरणलाई परिभाषित गर्न बालिका र महिलाहरुलाई संलग्न गराउने ।

~ महिला व्यवस्थापकहरुको पेशागत विकासमा पहुँच र सहभागिता बृद्धि गर्ने रणनीतिहरु

१.२.१ यो मूल्याङ्कनको परिणाम स्वरुप दाताहरु र श्री ५ को सरकारले आधारभूत शिक्षामा लैङ्गिक समानता कायम गर्ने रणनीतिहरुलाई पुनरावलोकन गर्ने छन् । शैक्षिक व्यवस्थापनका सबै तहहरुमा महिलाहरुको भूमिका सुधार गर्ने योजना बनाउने छन् । लैङ्गिक समानताका निर्माण गर्ने रणनीतिहरुको विकास गर्ने छन् साथै यो मूल्याङ्कन र मध्यावधि समीक्षाबाट प्राप्त सुझावहरुको कार्यान्वयन गर्ने छन् ।

१.२.२ दुर्भाग्यवश यो लैङ्गिक मूल्याङ्कनका लागि निर्धारित समय तालिकामा प्रशस्त तलमाथि हुन पुग्यो । पहिलो चरणलाई सेप्टेम्बर २००१ मा सम्पन्न गर्ने गरी पुनः कार्य तालिकामा त राखियो तर आवश्यक अभिलेखीकरण नहुँदा यसलाई पुन पछि सारियो । लैङ्गिक मूल्याङ्कन कार्य अगाडि बढाउन श्री ५ को सरकारले सेप्टेम्बर २००१ को अन्तिम सातामा स्विकृति दियो ।

१.३ मूल्याङ्कन कार्यविधि र प्रकृयाहरु

१.३.१ यूरोपेली आयोगसँग छोटो अवधिको सम्झौताद्वारा लैङ्गिक मूल प्रवाह प्रकृया, लैङ्गिक समानता र लैङ्गिक योजना प्रकृया जस्ता क्षेत्रमा अनुभव प्राप्त एकजना अन्तराष्ट्रिय परामर्शदाता नियुक्त गरिए ।

१.३.२ यो मूल्याङ्कनलाई यूरोपेली आयोग, डानिडा, यूनिसेफ, शिक्षा विभाग र महिला शिक्षा शाखाका प्रतिनिधिहरु सम्मिलित लैङ्गिक मूल्याङ्कन सहयोग समूहले पुरा अवधि सहयोग गरेको थियो । लै.मू.स.स.ले प्रगतिको अनुगमन गर्ने र कार्य सम्पादनलाई सहयोग गर्न यस अवधिमा ब्यवाहरिक र भौतिक सामग्री व्यवस्थापन सहयोग र टिपोट राखिने नियमित बैठकहरुको आयोजना गर्‍यो ।

१.३.३ यूनिसेफ र डानिडासँग छोटो अवधिको सम्झौता तथा अन्तराष्ट्रिय परामर्शदाताको सल्लाह अनुसार लै.मू.स.स.ले सन् २००१ को डिसेम्बर ३ मा अन्तरर्वाताको माध्यमबाट ३ जना राष्ट्रिय परामर्शदाताहरु नियुक्त गर्‍यो । दुर्भाग्यवश नियुक्ति लिएको एक हप्तापछि एक जना परामर्शदाताले राजिनामा गरे । अझ ढिलो नहोस भन्ने उद्देश्यले परामर्शदाता समूहले नयाँ नियुक्ति नगरी तेस्रो परामर्शदाताको जिम्माको काम आफैले वहन गर्ने स्विकार गर्‍यो ।

१.३.४ यो मूल्याङ्कनलाई सहभागिमूलक विधिबाट संचालन गर्नु थियो । म.शि.शा का कर्मचारीहरुले लैङ्गिक मूल्याङ्कन समूहसँग सहकार्य गर्ने र यो आ.प्रा.शि.प.दोस्रो को मूल्याङ्कन प्रकृयाले म.शि.शा को क्षमता विकास र वृद्धि गर्नुपर्ने चाहना राखेको थियो । त्यसैले यो समूह म.शि.शा. को सानो ठिमीस्थित

कार्यालयमा रहने सहमति भयो । यो कार्यालय शिक्षा विभागसँग नजिकै तर छुट्टै भवनमा रहेको छ । जुन अफिस संचालन गर्न एउटा कम्प्युटर फर्निचर र आवश्यक ब्यवस्था गरियो ।

१.३.५ अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाताले अक्टोबर २००१ देखि मे २००२ बीचको अवधिमा ४ पल्ट नेपालको भ्रमण गरे । यी भ्रमणका उपलब्धिहरु समावेश भएका प्रतिवेदनहरु यूरोपेली समुदाय शिक्षा कार्यालय र म.शि.शा. बाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

१.३.६ मूल्याङ्कन कार्य शुरु गर्न भएको ढिलाइको कारणले ६ महिनामा सम्पन्न गरिने लक्ष्य राखिएको दुई चरणको कार्यक्रमलाई एकिकृत गरियो । ASIP को अन्तिम तिथि सन् २००२ को जनवरी १८ र AWP र MTR का लागि तोकिएको अन्तिम तिथि मार्चको सुरु हुन अगावै आधा समयमै काम पूरा गरियो । यसले परामर्शदाताहरुमा निकै दबाव सृजना गर्‍यो ।

१.३.७ आदर्श रूपले भन्नु पर्दा लैङ्गिक मूल्याङ्कनले शिक्षाका सम्पूर्ण चरणहरुमा समावेश गरिनु पर्दछ । गर्नु पर्दछ । प्राथमिक शिक्षामा देखिएको शिक्षिकाहरुको कमीलाई समयमा नै ध्यान दिनु पर्दछ ।

माध्यमिक र निम्न माध्यमिक तहमा भएको छात्राहरुको कम भर्ना संख्याले सम्भाव्य शिक्षिका पूर्तिलाई सीमित गरिदिएको छ । छात्राहरुको प्राथमिक तहबाट माध्यमिक तहमा फड्को मार्ने प्रक्रियामा केही महत्वपूर्ण मुद्दाहरु अगाडि आएका छन्, जसको विश्लेषण जरुरी छ । सिद्धान्ततः लैङ्गिक मूल्यांकन समूह माध्यमिक शिक्षालाई समेत लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्न इच्छुक हुन सक्थ्यो तर अधि नै भनिएभै समय सीमित थियो र यस मूल्यांकनमा माध्यमिक र विश्वविद्यालय शिक्षाको लैङ्गिक दृष्टिकोण समावेश गर्न सम्भव थिएन । यो एउटा छुट्टै अध्ययनको विषय बन्नु पर्दछ ।

१.४ कार्यविधि

यो मूल्याङ्कन सम्पन्न गर्न एउटा रणनीति र समय तालिका पेश गरियो, जसलाई लै.मू.स.स (ASG) ले डिसेम्बर १७ २००१ मा स्वीकृत गर्‍यो । (अनुसूचि ३)

१. अभिलेखिकरणको विश्लेषण
२. उपलब्धि, अवरोध र बाध्यताहरुको मूल्याङ्कन
३. रणनीति र कार्ययोजनाहरुको विकास
४. मूल्याङ्कन प्रतिवेदनहरुको प्रस्तुतीकरण र समापन

रणनीति र समय तालिकाको पालना गरियो र ASIP प्रस्तावहरु समयमै पेश गरिए, तर प्राविधिक कारणहरुले गर्दा अन्तिम प्रतिवेदन केही ढिलो भयो ।

१.४.१ लैङ्गिक मूल्याङ्कन सहयोग समूहको अनुरोधमा र सरकारवालाहरुलाई सहभागी गराउने नीति अनुसार यो मूल्याङ्कनको प्रारम्भिक नतिजाहरु समावेश भएको प्रतिवेदन महिलाहरुको सञ्जाल समक्ष सन् २००२ को जनवरी २२ मा प्रस्तुत गरियो । यसपछि मार्च १४ मा एउटा सफल कार्यशालाको आयोजना गरियो, जसमा बालिकाहरुको शिक्षा क्षेत्र सुधार गर्ने दिशामा देखिएको तगारोहरुलाई चित्रित गर्दै राष्ट्रिय परामर्शदाताहरुले एउटा वहस पत्र प्रस्तुत गरे । यी तगारोहरु हटाउने रणनीतिहरुको सुझाव दिन सहभागीहरुलाई आमन्त्रण गरिएको थियो । यो कार्यशालाबाट प्राप्त सुझावहरुलाई लै.मू. स. ले मनन गर्दै आफ्नो अन्तिम सुझावहरुमा समावेश गर्‍यो । २००२ त्यस्तै गरी MTR समेत उक्त मूल्यांकनको शिक्षा तथा खेलकुद मंत्री, शिक्षा विभागका महा निर्देशक र राष्ट्रिय महिला आयोगको अध्यक्ष लगायतका प्रमुख व्यक्तिहरु समक्ष समेत मूल्याङ्कनको अन्तमा मार्च २१, २००२ मा मूल्यांकन प्रतिवेदन प्रस्तुत गरियो ।

१.४.२ यो पनि भन्ने पछि कि यो प्रतिवेदनले आ.प्रा.शि.प. दोस्रोको सफलता र असफलताहरूको मूल्याङ्कन गर्दैन । लैङ्गिक मुद्दाहरू र लैङ्गिक योजना प्रकृया सम्पूर्ण कार्यक्रम कार्यान्वयनको अभिन्न अङ्ग हुनु पर्दछ, तर हामीले त्यस्ता क्षेत्रहरूको मात्र पहिचान गरेका छौं, जहाँ हाम्रो दृष्टिकोणमा लैङ्गिक एकीकरणको अभावले अपेक्षित परिणाममा नकरात्मक प्रभाव पारेको छ । हामीले पहिले सम्पन्न भइसकेका काम नदोहोर्नाउने अथवा तिनको टिकाटिप्पणी नगर्ने प्रयास गरेका छौं, तर पूर्व अध्ययन अनुसन्धानका नतिजा र मूल्याङ्कनहरूलाई हाम्रो विश्लेषणको आधार बनाएका छौं ।

१.४.३ यो परियोजना बालिकाहरूको लागि शिक्षा सम्बन्धी राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय नीतिहरू अनुरूप भए नभएको लेखाजोखा गर्नका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताहरूको विश्लेषण गरिएको थियो । आ.प्रा.शि.प.दोस्रो II कार्यक्रम कार्यान्वयन योजना र तर्क अनुरूप लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको थियो । यसैगरी Aide Memories, वर्तमान अवस्था झल्काउने प्रतिवेदन, संस्थागत विश्लेषण, तेस्रो पक्षको समीक्षा र प्राविधिक समूहको प्रतिवेदनहरू समेत अध्ययनको समयमा पनि विश्लेषण गरिए । मूल्याङ्कन समूह धेरै हदसम्म यी दस्तावेजहरूमा भर परेको छ । जसका नतिजा र सुझावहरूलाई साधारणतया यो समूह समर्थन गर्दछ । प्रशस्त मात्रामा प्रकाशित सामग्री, प्रगति प्रतिवेदन र निश्चित रणनीतिहरू र सम्बन्धित योजनाहरूको विश्लेषण जस्ता सामग्रीहरूको विश्लेषण गरिएको थियो । यसैगरी बालिकाहरूको शिक्षासँग सरोकार राख्ने थुप्रै प्रतिवेदनहरूको पुनरावलोकन र मनन गरिएको थियो । सम्बन्धित दस्तावेजहरूको सूची सन्दर्भ सामग्रीमा राखिएको छ ।

१.४.४ प्रशस्त कार्यविधि, अनुसन्धान माध्यमका तौर तरिकाहरू यो विषयवस्तुको अध्ययन गर्दा प्रयोगमा ल्याइएका थिए । शिक्षक, प्रशिक्षार्थी, आमाबुबा तथा विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूसँग समूह केन्द्रीत छलफल, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, प्रधानाध्यापक र स्रोत व्यक्तिहरूसँगको अन्तरवार्ता, शिक्षण तथा तालिमको अवलोकन, प्रशिक्षार्थी तथा विद्यार्थीहरूसँगको छलफल र कक्षा ५ का विद्यार्थीहरूसँग सहभागितामूलक अनुसन्धान विधि नक्सा बनाउने अभ्यास जस्ता तरिकाहरू अनुसन्धानको क्रममा प्रयोग गरिएका थिए । यो समूह सम्पूर्ण सहभागीहरूको समय र दृष्टिकोणप्रति आभारी छ । खास गरी उहाहरू जस जसको हाम्रो निर्णय र सुझावमा योगदान रहेको छ । सम्पर्क गरिएको व्यक्तिहरूको सूची, अनुसूचि ४ मा समावेश गरिएको छ ।

शिक्षाको वास्तविकता र जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूले भोग्नु परेका चुनौतिहरूको अवलोकन गर्न सम्बन्धित स्थानहरूको भ्रमण गरिएको थियो । ५ वटा स्थलगत भ्रमण सम्पन्न गरिएका थिए ।

स्थान	क्षेत्र	उद्देश्य	कार्यक्रमको नतिजा	नतिजाहरू
पर्सा जिल्ला	तराई	सेरिडको "महिलाहरू परिवर्तनको वाहक पाठको अवलोकन"	पाठको अवलोकन गरियो, सम्पूर्ण शहरी र अर्ध शहरी प्राथमिक विद्यालयहरूको भ्रमण : अर्ध नियन्त्रित अन्तरवार्ता (जिशिअ र प्रअसँगै) तालिम सहभागी, शिक्षक र विद्यालय व्यवस्थापन समूहहरूसँग समूह केन्द्रीत छलफल	शहरी र अर्ध शहरी विद्यालयहरू बीच असमानता, ग्रामीण विद्यालयहरूमा खराब वातावरण, समुदायको संलग्नताको स्तरमा फरकपना
चितवन जिल्ला	तराई	SIP को अगुवा तालिमको अवलोकन	SIP र तालिम अथवा १६ जिल्लाका स्रोत व्यक्तिहरू संलग्न तालिमको अवलोकन, साथै उपलब्ध वरिष्ठ जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूसँग अनौपचारिक छलफल सम्पन्न	SIP को शुरु गर्ने सिद्धान्त र प्रकृयाहरू, महिला स्रोत व्यक्तिहरूले भोग्नु परेका कठिनाईहरू

धनुषा जिल्ला	तराई	प्राथमिक विद्यालयहरूको भ्रमणका साथै शिक्षक र स्रोत व्यक्तिलाई तालिम अवधिमा अवलोकन गर्नु	सम्पूर्ण शहरी र दुईवटा ग्रामीण प्राथमिक विद्यालयहरूको भ्रमण सम्पन्न, कक्षाहरूको अवलोकन सम्पन्न, प्रशिक्षक, शिक्षक, विद्यार्थी र अभिभावकसँग समूह केन्द्रीत छलफल सम्पन्न	ग्रामीण र शहरी विद्यालयहरू बीचमा असमानता, बालिकाहरूद्वारा कक्षामा शिक्षाको माग, ग्रामीण विद्यालयहरू भवनहरूको नाजुक अवस्था, शिक्षक र विद्यार्थीहरूको न्यून उपस्थिति, ग्रामीण क्षेत्रका अभिभावकहरूद्वारा अझ गुणस्तरिय शिक्षाको चाहना व्यक्त
काभ्रे जिल्ला	पहाड	प्राथमिक विद्यालयहरूको भ्रमण गर्नु	जि.शि.असँग अन्तरवार्ता र जिल्ला शिक्षा कार्यालयको भ्रमण सम्पन्न, दुईवटा ग्रामीण विद्यालयहरूको भ्रमण, शिक्षकहरूसँग समूह केन्द्रीत छलफल, विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्षसँग छलफल सम्पन्न	तराई र पहाडी क्षेत्रका नमूना विद्यालयहरू बीच अन्तर, नाजुक विद्यालय भवनको पूर्ण उपयोग, भर्ना तथा विद्यालय भवनको गुणस्तर सुधार गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण सामुदायिक सहभागिता
बाँके जिल्ला	तराई	म.शि.का. / जि.शि.का. का शिक्षकहरूलाई लैङ्गिक तालिम, गाविसअध्यक्षहरूसँग छलफल गर्नु, विशेष शिक्षाको अवलोकन गर्नु	लैङ्गिक तालिमको अवलोकन गरियो र छलफलहरू सम्पन्न, विशेष शिक्षासँग सम्बन्धित शिक्षकहरूसँग छलफल सम्पन्न	अपाङ्ग बालबालिकाहरू लाई शिक्षाको मूलधारमा संयोजन गर्न विद्यालयहरू सफल तर सहयोगी कर्मचारी तथा शिक्षक शिक्षिकालाई अपाङ्ग बालिकाहरूसँग गरिने व्यवहार र शिक्षासम्बन्धी आवश्यक तालिमको अभाव ।

लैङ्गिक मूल्याङ्कन समूहलाई प्राथमिक विद्यालयहरूको अवस्थाको वास्तविकता मूल्याङ्कन गर्न र आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको समुदाय र जिल्ला तहमा परेको प्रभावको प्रत्यक्ष अनुभव गर्न यी अवलोकन भ्रमणहरू धेरै महत्वपूर्ण सावित भए । भ्रमणको आयोजना गरी “उत्कृष्ट” मात्र नभएर सम्पूर्ण शैक्षिक व्यवस्थापनको अवलोकन गराउने जि.शि.का.हरू प्रति लै.मू.स. धन्यवाद व्यक्त गर्दछौ । साथै सरोकारवालाहरूको बुझाई र विचार ध्यानपूर्वक सुन्नु र प्राथमिक शिक्षामा बालिकाहरूको भर्ना र उपलब्धिमा सुधार गर्ने नीतिहरू कार्यान्वयन गर्दा बाधकको रूपमा देखिने अप्ठेराहरू पहिचान गर्न समेत यो समूह सफल भएको छ । माओवादी विद्रोहको कारणले गर्दा भएको सुरक्षा समस्याले गर्दा अत्यन्तै दुर्गम र पहाडी भू-भागको अवलोकन भ्रमण गर्न दुर्भाग्यवस यस मूल्याङ्कन समूहलाई सम्भव थिएन ।

भ्रमण गरिएका जिल्ला र विद्यालयहरू तथा सर्म्पक गरिएका सरोकारवालाहरूको सूची परिशिष्ट ४ मा देखाइएको छ ।

१.५ आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना भाग दुई

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना (आ.प्रा.शि.प.) संयुक्तदाता कोषको सहयोगबाट सन् १९९२ देखि शुरु भयो । पहिलो चरण अर्थात् आ.प्रा.शि.प.पहिलो भाग आठौं योजना अवधि १९९२-९६ मा कार्यान्वयन भएको थियो । कार्यक्रमको आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षामा पहुँच विस्तार, प्राथमिक शिक्षाको गुणस्तरमा सुधार र व्यवस्थापकीय कार्य दक्षताको सुदृढीकरण गरी ३ वटा उद्देश्य थिए ।

पहिलो चरणको अन्तपछि श्री ५ को सरकारले नवौं योजनाको उल्लेखित उप-क्षेत्रीय कार्यक्रम अनुसार दोस्रो चरण कार्यान्वयन गर्ने निधो गर्‍यो । आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना सन् १९९९ को जुलाईमा शुरु भयो र यो सन् २००४ मा अन्त हुने छ । आ.प्रा.शि.प.दोस्रो को प्रारूप पहिलो चरणका सफल पक्षहरूलाई समावेश गर्ने तथा अझ सुदृढ तुल्याउने र दिगोपन सुनिश्चित गर्न परियोजनाका गतिविधिहरूलाई शिक्षा विभागको नियमित संरचनामा एकीकृत गर्ने गरी तयार गरिएको थियो । श्री ५ को सरकारको शिक्षा बजेटमा एकीकृत हुने गरी आ.शि.प.दोस्रो क्षेत्र ब्यापी कार्यक्रमको रूपमा दातृ संस्थाहरूबाट आर्थिक सहयोग गरिएको थियो । यो डालो (Basket Fund) कोषमा सहयोग गर्नेहरूमा डेनमार्क, यूरोपेली आयोग, फिनल्याण्ड, अन्तराष्ट्रिय विकास नियोग र नर्वे आदि राष्ट्रले यसको मुख्य लगानीका कार्यक्रम रूपमा लिएका छन् भने त्यसैगरी मूल.का. वाहेक सहायक-डालो कोष (sub-Basket Fund) भनेर जानिने डेनमार्क, यूरोपेली आयोग, फिनल्याण्ड, नर्वे र युनिसेफबाट प्राप्त प्राविधिक सहयोग पनि परियोजनामा समावेश छ । जाइका (JICA) र एशियाली विकास बैंकले छुट्टै व्यवस्था अर्न्तगत सहयोग प्रदान गर्दछन् ।

आ.प्रा.शि.प.दोस्रो को मध्यावधि विकास उद्देश्य यस्तो छ:

“कुशल तथा गुणस्तरिय आधारभूत र प्राथमिक शिक्षाको योजना गर्न तथा जनता माझ पुऱ्याउन राष्ट्रिय र सामुदायिक संस्थाहरूलाई सुदृढ तुल्याइने छ, जसले गर्दा शैक्षिक उपलब्धिमा बृद्धि हुनेछ, र खासगरी बालिका र सुविधाबाट वञ्चित समुदायहरू माझ शिक्षाको न्यायोचित पहुँच पुग्नेछ ।”

कार्यक्रम कार्यान्वयन योजनामा वर्णन गरिए अनुसार आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको प्रारूप एकदमै जटिल छ । का.का.यो.को अनुसूचि १ मा नीति प्रारूप र दीर्घकालिन लक्ष्यहरू समावेश छन् जसले भन्दछ : “विद्यालय जान सक्ने उमेर समूह, समूहका बहुसंख्यक बालबालिकाहरूले गुणस्तरयुक्त ५ वर्षे प्राथमिक विद्यालय शिक्षा पूरा गर्ने छन्, जसलाई सामुदायिक, जिल्लास्तरिय र राष्ट्रिय संस्थाहरूबाट सहयोग प्राप्त हुनेछ ।”

यसले ४ वटा प्रमुख कार्य सम्पादन सूचकहरू र उद्देश्यहरू बारे प्रष्ट पारेको छ :

उद्देश्य १

“अझ निपूर्ण आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा सेवा पुऱ्याउन राष्ट्रिय जिल्ला र सामुदायिक तहमा संस्थागत क्षमतालाई सुदृढ तुल्याउने”

उद्देश्य २

“खास गरी कक्षा १ देखि ३ सम्मका विद्यार्थीहरूको शैक्षिक स्तर बृद्धि गर्ने ।”

उद्देश्य ३

“विशेष गरी बालिका र सुविधाबाट वञ्चित समुदायका बालबालिकाहरू माझ आधारभूत र प्राथमिक शिक्षामा न्यायोचित पहुँच विस्तार गर्ने ।”

उद्देश्य ४

“सामुदायिक व्यवस्थापनको माध्यमबाट विद्यालयहरूको भौतिक वातावरणको गुणस्तरमा सुधार ल्याउने”

यी ४ वटा उद्देश्यहरूसँग सम्बन्धित तीन प्रमुख क्षेत्रहरूमा १७ खण्डहरूको ब्यवस्था आ.प्रा.शि.प.दोस्रोमा गरिएको छ ।

क्रस	पहुँच र निरन्तरता
१	विद्यालयको भौतिक सुविधाहरू
२	वैकल्पिक शिक्षण
३	बालिकाहरूको लागि शिक्षा
४	लक्ष्यित समूहहरूको लागि शिक्षा
५	विशेष शिक्षा
६	किशोर किशोरीहरूको लागि विकास कार्यक्रम
७	समुदाय परिचालन
८	साक्षरता कार्यक्रम
शैक्षिक उपलब्धि	
९	पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक
१०	निरन्तर मूल्याङ्कन
११	समूहमा आधारित नियमित तालिम
१२	प्रमाणपत्र तालिम
क्षमता अभिवृद्धि	
१३	शिक्षा विभागको सुदृढिकरण
१४	जिल्ला योजना प्रकृयाको सुदृढिकरण
१५	स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि
१६	मूल.यो. मुख्य लगानी योजना
१७	प्राविधिक सहयोग सल्लाहकार समूह

कूल विकास बजेट १४७.४४७ मिलियन अमेरिकी डलरमध्ये १११.६६४ मिलियन अमेरिकी डलर मूल. अन्तर्गत राखिएको छ । प्रभावकारिता र कार्य दक्षतामा सुधार ल्याउने उद्देश्यले सन् १९९९ को जुलाईमा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय अन्तर्गत शिक्षा विभागको स्थापना गरियो ।

२. अभिलेखीकरणको लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण

लैङ्गिक मूल्याङ्कन समूहले आ.प्रा.शि.प. दोस्रोको प्रारूपसँग सरोकार राख्ने राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय अभिलेखीकरण तथा आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको कार्यक्रम कार्यन्वायन योजनाको विश्लेषण गरेको थियो । यसको उद्देश्य निम्न विषयहरूको लेखाजोखा गर्नु थियो :

- श्री ५ को सरकारको बालिकाहरूको लागि शिक्षा सम्बन्धी नीतिहरू अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूप छन वा छैनन् ।
- राष्ट्रिय नीतिले कुन हदसम्म बालिकाहरूको लागि शिक्षालाई लक्षित गरेको छ ।
- आ.प्रा.शि.प. को कार्यन्वायन योजना, ध्येय, उद्देश्य, लक्ष्यहरू तथा अनुगमन र कार्यसम्पादन सूचकहरू लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट एकीकृत, लक्षित, तटस्थ, सम्वेदनहिन वा पूर्वाग्रही के कस्ता छन् ।

२.१ अन्तर्राष्ट्रिय नीतिहरू

हाल बालिकाहरूको लागि शिक्षाको महत्वलाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा ध्यान दिइएको छ । थाइल्याण्डको जोमटेनमा सन् १९९० मा सम्पन्न भएको सवैको लागि शिक्षा सम्मेलन तथा यसले जारी गरेको घोषणामा महिला तथा

पुरुष दुवै समूहमा निरक्षरता घटाउने कार्यहरु गर्न विभिन्न देशहरुलाई आग्रह गरेको छ । यसले सबैको लागि शिक्षा अर्थात् केटा तथा केटी दुवै समूहहरुको लागि शिक्षामा जोड दिएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय सहमति प्राप्त नीतिहरुले राष्ट्रिय सरकारहरुलाई आफ्ना विशिष्ट परिस्थिति अनुरूप महिलाहरुको अवस्था र स्तरमा सुधार ल्याउने र महिला तथा बालिकाहरुको शिक्षामा जोड दिने नीतिहरु निर्माण गर्न आधार प्रदान गर्दछ ।

२.१.१. सन् १९९३ मा जारी गरिएको मानव अधिकार सम्बन्धित भियना घोषणापत्रमा पहिलोपल्ट महिला तथा बालिकाहरुको मानव अधिकार बारे यसरी भनिएको छ :

“यी विश्वब्यापी मानव अधिकारको अदेय, समष्टिगत र अविभाज्य अङ्गहरु हुन् ।”

अन्य अन्तर्राष्ट्रिय घोषणापत्रहरु निम्न प्रकारका छन् :

- महिला सम्बन्धी सबै प्रकारका भेदभावहरु अन्त गर्ने बारे सम्झौता सिड (CEDAW) १९८१
- “सबैको लागि शिक्षा” सम्बन्धी जोमटेन थाइल्याण्ड घोषणापत्र १९९०
- मानव अधिकार सम्बन्धी भियना घोषणापत्र, १९९३
- चीनको वेइजिङमा सम्पन्न महिला सम्बन्धी चौथो राष्ट्रसंघीय सम्मेलनमा सहमति भएको “कार्यमन्च” १९९५

सेनेगलको डकारमा अंगिकार गरिएको “डकार कार्य” प्रारूप २००२

२.१.२ सिड / CEDAW मा महिलाहरुलाई शिक्षा तथा तालिम प्रदान गर्न प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका सरकारहरुले महिलाहरु विरुद्धका विभेदलाई निर्मूल पार्न सम्पूर्ण उपयुक्त उपायहरुको अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । यी उपायहरुले महिलालाई शिक्षा, शैक्षिक निरन्तरता, साक्षरता कार्यक्रम, पेशा र पेशागत परामर्श तथा एउटै पाठ्यक्रमको क्षेत्रहरुमा पुरुष सरहको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसैगरी यी उपायहरुले महिला तथा पुरुष सम्बन्धी विद्यमान गलत धारणाहरुको अन्त गर्ने, छात्रवृत्ति र आर्थिक अनुदानका क्षेत्रहरुमा समान पहुँच स्थापित गर्ने, खेलकुदको क्षेत्रमा तथा स्वास्थ्य, आरोग्य तथा परिवार नियोजन सम्बन्धी सूचनाहरु प्राप्त गर्ने क्षेत्रहरुमा महिलाहरुलाई पुरुष सरहको अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने उल्लेख गरिएकोछ । जुन श्री ५ को सरकारले सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेको छ ।

२.१.३. “सबैको लागि शिक्षा” जोमटेन (थाइल्याण्ड १९९०) घोषणापत्रले महिला तथा पुरुष दुवै समूहको निरक्षरता घटाउने तथा सबैको लागि शिक्षा नीतिलाई अवलम्बन गर्न सरकारलाई आग्रह गरेको छ । विद्यालय नजाने प्रत्येक दश लाख बालबालिकाहरु मध्ये दुइ तिहाई बालिकाहरु नै हुने हुनाले यो घोषणापत्रले बालिकाहरुलाई विद्यालय जानको लागि सक्षम बनाउने तथा प्रोत्साहन गर्ने खालका रणनीतिहरु निर्माण गर्ने कार्यमा विशेष महत्व राख्दछ ।

२.१.४. वेइजिङमा सहमति भएको “कार्य मन्च” ले १२ वटा अत्यन्त महत्वपूर्ण क्षेत्रहरुको पहिचान गरेको छ र सरकारी, गैरसरकारी तथा निजी क्षेत्रहरुले महिलाको विकास तथा समानताको लागि निर्माण गर्नुपर्ने रणनीतिक उद्देश्य तथा कार्यहरुको सूचि परिभाषित गरेको छ । यसको आधारमा महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मंत्रालयले नेपालमा महिला विकास सम्बन्धी कार्य योजना तयार गर्ने कार्यको नेतृत्व गरेको छ । तत्कालीन राज्यमन्त्रीको नेतृत्वमा एउटा महिला कार्य दल र सम्बन्धित मन्त्रालयहरु, गैरसरकारी संस्थाहरु तथा अन्य निकायका प्रतिनिधिहरु सम्मिलित १२ वटा उप समितिहरु गठन गरिएको थियो । लैङ्गिक विषयहरु समेटिएर शिक्षा सम्बन्धी एउटा राष्ट्रिय कार्य योजना तयार गरियो । जसमा पहुँच, तालिम तथा क्षमता अभिवृद्धि जस्ता क्षेत्रहरुसँग सम्बन्धित रणनीतिक उद्देश्यहरु समेटिएका थिए । राम्रोसँग विषय केन्द्रीत भए तापनि यो कार्य योजना वास्तविक भन्दा पनि उत्साहजनक मात्र थियो भन्न सकिन्छ । तापनि शिक्षाको क्षेत्रमा लैङ्गिक मुद्दाहरुलाई उठाउन यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

२.१.५. जोमटेन सम्मेलन तथा सबैको लागि शिक्षा घोषणापत्र जारी भएको १० वर्षपछि यसको प्रगति मूल्याङ्कन गर्न अप्रिल २००० मा डकारमा एउटा सम्मेलन आयोजना गरियो । यो सम्मेलनले डकार कार्य प्रारूपलाई अंगीकार गर्‍यो । यो सम्मेलन ६ वटा मुख्य क्षेत्रहरूमा केन्द्रीत थियो :

१. कमजोर तथा सुविधाबाट वंचित समूहहरूका बालबालिकाहरूलाई विशेष लक्ष्य गरेर शिशु स्याहार तथा शिक्षा सम्बन्धी वृहत कार्यक्रमको विस्तार तथा सुधार गर्ने ।
२. सन् २०१५ सम्ममा सम्पूर्ण बालबालिकाहरूको उच्च गुण स्तरयुक्त, निशुल्क र अनिर्वाय शिक्षामा पहुँच पुर्याउने ।
३. उपयुक्त शैक्षिक तथा सीपमूलक कार्यक्रमहरूमा न्यायचित पहुँच विस्तार गरेर सम्पूर्ण बालबालिकाहरूको शैक्षिक आवश्यकताहरूको पूर्ति गर्ने ।
४. सन् २०१५ सम्ममा प्रौढ साक्षरता र विशेषगरी महिला साक्षरताको क्षेत्रमा ५०% प्रगति हासिल गर्ने तथा सम्पूर्ण प्रौढहरू माझ शिक्षा तथा आधारभूत शिक्षा क्षेत्रहरूमा न्यायोचित पहुँच विस्तार गर्ने ।
५. सन् २००५ सम्ममा प्राथमिक तथा माध्यमिक शिक्षा क्षेत्रहरूमा देखिएको लैङ्गिक असमानताहरूलाई निर्मूल पार्ने र बालिकाहरूको गुणस्तरिय आधारभूत शिक्षामा पूर्ण र समान पहुँचको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने ।
६. शैक्षिक गुणस्तरको सम्पूर्ण क्षेत्रहरूमा सुधार गर्ने तथा सबैको श्रेष्ठता सुनिश्चित गर्ने जसले गर्दा विशेषगरी साक्षरता, आधारभूत गणित तथा जीवनपयोगी सीपका क्षेत्रहरूमा मान्य तथा मापन योग्य शैक्षिक उपलब्धिहरू हासिल गर्न सकियोस् ।

२.१.६. श्री ५को सरकारले यी लक्ष्यहरूलाई मूल्याङ्कन तथा आत्मसात गर्दै र सबैको लागि प्राथमिक शिक्षाको मान्यताबाट प्रभावित भएर आफ्ना नीति तथा कार्यक्रमहरूको निर्माण गरेको छ ।

दशौ योजना धेरै हदसम्म डकार कार्य प्रारूपमा आधारित छ । त्यसैगरी यी लक्ष्यहरूलाई आ.प्रा.शि.प.दोस्रोमा समाहित गरिएको छ । मध्यावधि मूल्याङ्कनले श्री ५ को सरकार र आ.प्रा.शि.प.दोस्रो को शैक्षिक सूचकहरूलाई सबैको लागि शिक्षा कार्यक्रमको मान्यताहरूसँग मिल्दो बनाउन सिफारिस गरेको छ ।

श्री ५ को सरकारले महिला तथा बालबालिकाहरूको शिक्षा लगायतका क्षेत्रहरूमा गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र घोषणाहरूलाई साधारणतया पालना गरेको छ र यी मुद्दाहरूलाई आफ्नो राष्ट्रिय नीतिको खाकाहरूमा समावेश गरेको छ ।

२.२ राष्ट्रिय नीति

सन् १९५० मा नेपालमा ३२१ विद्यालय र ९००० विद्यार्थीहरू मात्र थिए । त्यसबेला देखि नै श्री ५ को सरकार व्यापक र उच्च गुणस्तरयुक्त शिक्षा प्रणाली विकास गर्न प्रतिबद्ध रहदै आएको छ । प्रजातान्त्रिक सरकार स्थापना भए पश्चात् शिक्षाका अवसरहरू विस्तार गर्न धेरै प्रयासहरू गरिएका थिए । सन् १९५३ मा गठित राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगमा शिक्षाको व्यवस्थित विकास गर्ने कार्यको शुरुवात थियो । शिक्षा ऐन ल्याइएको २ वर्षपछि सन् १९७३ मा प्राथमिक शिक्षालाई निशुल्क घोषणा गरियो । सन् १९७१-७६ अवधिमा कार्यान्वयन भएको राष्ट्रिय शिक्षा व्यवस्था योजनाले प्राथमिक शिक्षा विस्तार गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल गर्‍यो । तथापि स्थानीय विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूको अधिकारहरूलाई निस्कृय पारेर शिक्षा प्रणालीको सम्पूर्ण व्यवस्थापनको जिम्मा सरकार आफैले लिएको कारणले गर्दा यस योजनाले शिक्षामा स्थानीय जनताको भूमिकालाई निरुत्साहित पार्न पुग्यो ।

सन् १९८० को दशकमा सरकारले वाह्य अनुदान सहयोगमा २ वटा नवीन अगुवा परियोजनाहरू शुरु गर्‍यो । प्राथमिक शिक्षालाई ग्रामीण विकासको संवाहक बनाउनु तथा विशेषत विद्यालय जान असमर्थ बालिकाहरूलाई अनौपचारिक शिक्षा प्रदान गर्नु यी परियोजनाहरूको लक्ष्य थिए । सन् १९९४ मा अन्तर्राष्ट्रिय विकास नियोग र युनिसेफको आर्थिक सहयोगमा ६ वटा जिल्लाहरूमा प्राथमिक शिक्षा परियोजना शुरु गरियो । सन् १९८०

को दशकको उत्तरार्धमा प्राथमिक विद्यालय तथा विद्यार्थीहरूको सख्यामा तीव्र वृद्धि भयो । प्रजातन्त्रको पुनस्थापना पश्चात सन् १९९२ मा सरकारले शिक्षा व्यवस्थाको पुनसंरचना गर्ने उद्देश्यले राष्ट्रिय शिक्षा आयोग गठन गर्‍यो ।

२.२.१. विश्वका अन्य भागहरूमा जस्तै नेपालमा पनि छात्राहरू भन्दा छात्रहरूको शिक्षा अगाडि देखियो । अन्तर्राष्ट्रिय बहसहरूमा सहभागी हुँदै तथा बालिकाहरूको लागि शिक्षाको महत्वलाई आत्मासात् गर्दै श्री ५ को सरकारले बालिकाहरूको विद्यालय भर्ना संख्या बढाउन, विगत तीन दशकमा विभिन्न रणनीतिहरूको विकास, अंगीकार तथा कार्यान्वयन गरेको छ ।

२.२.२ नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले कुनै पनि धर्म, जात, विश्वास, लिङ्ग तथा मान्यताको आधारमा कसैलाई भेदभाव नगरिने कुराको सुनिश्चितता प्रदान गरेको छ । तथापि संविधानले महिला, वृद्ध, मानिसिक तथा शारीरिक रूपले अशक्त व्यक्ति, सामाजिक रूपले अवसरहरूबाट वन्चित तथा शिक्षाको क्षेत्रमा पिछडिएको समूहहरूलाई कानूनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने कुरा बताएको छ । महिलाहरूलाई शिक्षाको मूल धारमा ल्याउन विशेष ध्यान दिनु सरकारको कर्तव्य पनि हो ।

२.२.३. पहिलो शिक्षा ऐन, सन् १९७१ मा पारित गरिएको थियो र यसलाई सन् १९९२ को अक्टोबरमा संशोधन गरियो । ऐनको भूमिकाले राष्ट्रिय विकासमा शिक्षाको महत्वलाई यसरी झल्काएको छ :

“राष्ट्र विकासका लागि जनशक्ति विकास गर्न तथा बहुदलीय प्रजातान्त्रिक व्यवस्था अनुरूपको आचरण, शालीनता र नैतिकता जनतामा विकास गर्नको लागि नेपाल अधिराज्यमा हाल विद्यमान विद्यालयहरूको व्यवस्थापनमा सुधार ल्याई गुणस्तरयुक्त शिक्षाको सम्बर्धन गर्न अत्यन्त जरुरी छ ।”

यसो भन्न सकिन्छ कि यो कानूनले केटा तथा केटी दुवै समूहहरूको शिक्षाको कुरा गर्छ र राष्ट्रिय विकासमा महिला र पुरुष दुवै समूहहरूको तयारीमा जोड दिन्छ । तर यसो नहुन सक्छ । किनकि वेतनभोगी (Waged) अर्थ व्यवस्था र बहुदलीय व्यवस्थालाई संचालन गर्न आवश्यक सीपहरूको आवश्यकताको कुरा गर्दा यी पुरुषको कार्य क्षेत्रहरू हुन भन्न सकिन्छ । त्यसैले केटीलाई केटा सरह शिक्षा दिनुको औचित्य नै देखिदैन थियो । यस्तै कानूनी अडचन हटाउन सन् १९९८ सम्मको कानूनमा ६ वटा संशोधन गरिसकिएको छ । सन् २००२ को फेब्रुवरी ७ देखि सातौं संशोधन सहितको कानून लागू छ ।

२.२.४ अंग्रेजीमा अनुवाद गर्दा यो कानूनभरि नै पुरुष प्रधान नामहरू जस्तै : “पुरुषशक्ति”, “उहाँ/ऊ”, “प्रधानअध्यापक”, “सभापति”, “सभापतित्व” आदि प्रयोग गरिएको पाइएको छ । यो कानूनले महिलाहरूको अवस्था उच्च पार्ने कुरा गर्दैन । यो कानून पुरुष केन्द्रीत र लैङ्गिक रूपमा पक्षपाती छ । सन् १९९२ को शिक्षा नियमावलीमा भने महिला सरोकार सम्बन्धी केही दफाहरू समावेश गरिएका थिए ।

यो कानून को दफा दुईमा जिल्ला शिक्षा समितिमा १ जना महिला प्रतिनिधिको व्यवस्था गरिएको छ । यो समितिमा उच्च माध्यमिक, माध्यमिक, निम्न माध्यमिक र प्राथमिक विद्यालयहरूबाट ४ जनाको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था छ । सबै सदस्यहरू १० वर्षको अनुभव प्राप्त हुनु पर्दछ ।

तथापि शिक्षा सेवा आयोगमा महिला सदस्यको अनिवार्य व्यवस्था छैन । यो आयोगले रिक्त तथा सरकारद्वारा नयाँ सिर्जित पदहरूको पदपूर्ति गर्नुका साथै बढुवाका लागि समेत सिफारिश गर्दछ ।

- दफा दुईमा जिल्ला शिक्षा अधिकारीले जिल्ला शिक्षा समितिमा २ जना सदस्यहरू मनोनयन गर्न व्यवस्था गरिएको छ । यी दुई मध्येमा १ जना महिला हुनु पर्दछ ।
- दफा दुईको खण्ड ख मा गाउँ शिक्षा समितिमा समाजसेवी अथवा शिक्षाविद् मध्येबाट १ जना महिला सदस्य हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

- दफा १२ (ख) मा विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा अभिभावकमध्येबाट उनीहरु आफैले छानेको १ जना महिला सदस्य हुनुपर्ने व्यवस्था छ ।
- “प्रधानाध्यापक” शब्दको प्रयोग भएबाट कानुनले पुरुष नै विद्यालयको प्रमुख हुने कुरा स्विकार गरेको देखिन्छ ।
- दफा १६ घ (२) मा बालिका तथा गरिबीको रेखामुनि बाँचिरहेका दलित तथा जनजाती समूहका विद्यार्थीहरुलाई विशेष व्यवस्थापन गरिने कुरा उल्लेख छ ।

विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा निरीक्षकहरु तथा स्रोत व्यक्तिहरुलाई आमन्त्रण गर्ने व्यवस्था छ, तर महिला प्रतिनिधित्वको कुनै प्रसंग उल्लेख छैन । “निरीक्षक तथा स्रोत व्यक्तिहरु” पुरुष नै हुन् भने जस्तो देखिन्छ ।

सन् १९९२ को नियमावलीमा प्राथमिक तहमा कम्तिमा १ जना महिला शिक्षक हुनुपर्ने व्यवस्था छ । यो कानुनले स्थायी पदहरुमा आवश्यक योग्यताको निर्धारण समेत गरेको छ, जस अनुसार प्राथमिक तहका लागि प्रवेशिका वा सो सरह परीक्षा उत्तीर्ण गरी १० महिने शिक्षक तालिम लिएको हुनु पर्दछ । निम्न माध्यमिक तहका लागि मुख्य विषय शिक्षा लिई अथवा १० महिने तालिम लिई शिक्षा विषयमा प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण हुनु पर्दछ ।

२.२.५ महिलालाई केन्द्रीत गरी बनाइएका यी नियमावलीहरु सबै ठाउँमा पूर्णरूपले लागू भएका त छैनन्, तर यिनीहरुले निर्णय लिने अङ्गहरुमा महिलाहरुको ठूलो महत्व भएको कुरालाई भने भुल्काउँछन् । महिलाहरुको शिक्षण पेशामा महत्व देखाउने कानुनी व्यवस्था पनि एउटा प्रमुख अग्रगामी कदम हो ।

२.३ राष्ट्रिय विकास योजनाहरु

राष्ट्रिय योजनाहरुले सरकारी कार्यसूचीहरुको प्रारूप प्रष्ट्याउँछन् र यिनीहरु रणनीतिक विकासका लागि काम गर्न माध्यम हुन् भन्ने प्रष्ट पार्दछ । यी योजनाहरुले महिलाको विकास तथा बालिकाहरुलाई शिक्षा क्षेत्रमा प्रोत्साहन दिइनुपर्ने आवश्यकतालाई ढिलो भए पनि बढ्दो गतिमा स्विकार गरेका छन् ।

२.३.१ सरकारले महिलाहरुको विकास सम्बन्धी मुद्दाहरुलाई आफ्नो पाँचौं योजना (१९७५-८०) देखि समावेश गर्न थालेको हो । यो योजनामा प्रौढ साक्षरता र गृह विज्ञानमा संलग्न महिलाहरुलाई सीपमूलक तालिम जस्ता विषयहरु समावेश गरिएका थिए । पाँचौं योजनामा बालिकाहरुको भर्ना संख्या बढाउने उद्देश्यले प्राथमिक विद्यालयहरुमा महिला शिक्षकको व्यवस्था गरिने कुराको किटान गरिएको थियो ।

२.३.२ छैठौं योजना (१९८०-८५) महिला सम्बन्धी एउटा प्रमुख उपलब्धि थियो । यो योजनामा महिला विकास सम्बन्धी एउटा छुट्टै अध्यायको व्यवस्था थियो । यो योजनाले शैक्षिक लाभबाट महिलाहरुले बन्चित हुनु परेको विभिन्न क्षेत्रहरुमा विशेष कार्यक्रमद्वारा उनीहरुलाई शैक्षिक अवसर प्रदान गर्न सकिने कुरा उठाएको थियो ।

२.३.३ सातौं र आठौं योजनाहरु महिला सम्बन्धी मुद्दाहरुमा अझ बढ्दा केन्द्रित थिए । सातौं योजनामा दुर्गम क्षेत्रहरुका जनताका लागि शिक्षामा पहुँच बढाउन विशेष व्यवस्था गर्ने बालिकाहरुलाई छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्ने तथा छात्रावास र अन्य सुविधाहरुको प्रवन्ध गरिने जस्ता विषयहरुमा केन्द्रित थियो ।

२.३.४ आठौं योजनाले प्राथमिक विद्यालयहरुमा महिला शिक्षकहरुको संख्या तथा अनौपचारिक क्षेत्रहरुमा महिलाहरुको सहभागिता बृद्धि गरेर शिक्षा क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता बढाउने कुरामा विशेष जोड दिइयो । यस बाहेक, यो योजनामा विकासमा महिलाको कल्याणकारी अवधारणा (जसमा महिलालाई पुरुष केन्द्रित मूल प्रवाहमा पुऱ्याउन उनीहरुको अवस्था सुधार्न सहयोग गरिने) बाट एकीकृत लैङ्गिक अवधारणातर्फ फड्को मार्ने प्रयास भयो । यी प्रकृत्यालाई जेण्डर र विकास अवधारणा भन्ने गरिन्छ । जसमा केटी र केटा तथा महिला र पुरुषहरुका विशिष्ट आवश्यकताहरुलाई एउटै केन्द्रिय कार्यक्रम

अन्तर्गत पूर्ति गरिन्छ । (मोजर, १९८९) । यस्ता योजनाहरूमा रणनीति तथा उद्देश्यहरूलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट हेरिनुका साथै तथ्याङ्कहरूलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विभाजन गरिन्छ र अनुशरण तथा मूल्याङ्कन कार्यहरूमा दुवै लिङ्गका सहभागीहरू के कति लाभान्वित हुन सके भन्ने विषयमा ध्यान दिइन्छ ।

२.३.५ असल नियत हुँदाहुँदै पनि नीति तथा कार्यान्वयन क्षेत्रबीचमा मेल नखाएका धेरै उदाहरणहरू भेटिन्छन् । विद्यालयमा महिला शिक्षिकाको व्यवस्था यस्ता उदाहरणहरूमध्ये एक हो । जुन हालसम्म कायमै छ । महिलालाई शिक्षकको रूपमा तयार पार्ने कार्यक्रम त ल्याइयो तर उनीहरूको नियुक्तिलाई सुनिश्चितता प्रदान गर्ने कार्य भने कठिन छ । सन् १९९२ मा प्राथमिक विद्यालयहरूमा कम्तिमा १ जना महिला शिक्षक अनिवार्य राख्नु पर्ने नीति निर्माण गर्नु पूर्व यी शिक्षकहरूको नियुक्ति बारे ठोस नीति ल्याइएको थिएन । पहिलेनै भनिए भैं यो नीति कार्यान्वयन गर्न प्रशस्त कठिनाइहरू छन् ।

२.३.६ नवौं योजना (१९९६-२००२) र मा.शि.वि.प. SSDP (१९९९-२००२) मा दीर्घकालीन कार्यक्रम र दृष्टिकोणमा जोड दिइएको छ । सरकारले यो दश वर्षे योजनाको अन्तसम्म हालको ५ वर्षे आधारभूत शिक्षाको अवधिलाई बढाएर ८ वर्ष पुऱ्याउने योजना गरेको छ । यस्तो व्यवस्थालाई सबै बालबालिकाहरू विद्यालय जाने वातावरण तथा अनिवार्य रूपले विद्यालय भर्ना हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्थालाई सुनिश्चितता प्रदान गर्ने सरकारको विश्वास छ । नवौं योजनाले विशेष गरी शिक्षा क्षेत्रमा जेण्डर र विकास को अवधारणालाई पहिलो पल्ट अङ्गिकार गर्‍यो । यो योजनाले महिलाहरूलाई शिक्षामा अवसरहरू वृद्धि गरेर तथा पहुँचको विस्तार गरेर लैङ्गिक समानता हासिल गर्ने लक्ष्य लिएको छ । लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट महत्वपूर्ण एउटा उद्देश्य यस्तो छ :

“लैङ्गिक समानता वृद्धि गर्न महिला शिक्षाका अवसरहरू उपलब्ध गराउनु तथा पहुँच विस्तार गर्नु ।” (नवौं योजना, पृ. ६१४)

दुई वटा रणनीतिहरू प्रष्ट रूपमै केन्द्रित छन्-पहिलो, लैङ्गिक समानता प्राप्तिको लागि आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा उपलब्ध गराएर र दोस्रो, शिक्षामा लैङ्गिक सहभागिता वृद्धि गर्न प्रभावकारी नीतिहरूको व्यवस्था गरी महिलाको शिक्षामा पहुँचको विस्तार गरेर ।

“लैङ्गिक समानताको दृष्टिकोणबाट आवश्यकता महसुस गरिएका कमजोर वर्ग, जनजाती तथा शैक्षिक अवसरबाट बन्चित समुदायहरूलाई आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा उपलब्ध गराइने छ । जसले शिक्षामा गुणस्तरको पक्षलाई विकास गर्न विशेष जोड दिइने छ ।” (नवौं योजना, पृष्ठ ६१५)

२.३.६.१ योजनामा व्यक्त अन्य विवरणहरू सामान्य प्रकारका र लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट तटस्थ छन् । उदाहरणका लागि पहुँचको क्षेत्रमा भनिएको छ :

“प्राथमिक शिक्षामा जनताको पहुँच सजिलो बनाउनका लागि प्राथमिक शिक्षा विस्तारै अनिवार्य बनाइदै लगिनेछ ।” (नवौं योजना, १९९७, पृ. ६१३)

“शिक्षाका अवसरहरू सजिलै उपलब्ध गराइने छन् र पिछडिएका जनजाती तथा शोषित वर्गका केटाकेटीहरूलाई छात्रवृत्ति प्रदान गरिनेछ ।” (उही, पृ. ६१४)

२.६.६.२ एउटा उद्देश्य लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पूर्वाग्रही छ :

“उच्चतहमा प्राविधिक जनशक्ति पूर्ति गर्नका लागि उच्च प्राविधिक शिक्षा विस्तार गरिने छ ।” -उही, पृ. ६१४)

यसले प्राविधिक शिक्षा महिलाहरूसँग सम्बन्धित छैन भन्ने कुरा प्रष्ट रूपमा देखाउँछ ।

२.३.६.३ केही कार्यान्वयन गरिएका रणनीतिहरू लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट तटस्थ छन् :

“अवसरहरुबाट बन्चित दुर्गम क्षेत्रमा बसोवास गर्ने र पिछडिएका समुदायहरुलाई शिक्षामा निशुल्क पहुँच दिई समान सहभागिता बृद्धि गर्न जोड दिइनेछ।” (उही पृ. ६१५)

२.३.६.४ नवौं योजनाले शिक्षालाई मानव विकासको प्रभावकारी माध्यमको रूपमा विकास गर्ने लक्ष्य लिएको छ। तर शिक्षामा उपलब्धि प्राप्तिको सन्दर्भमा यसका उद्देश्यहरु लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट तटस्थ छन्। जस्तै :

“साक्षरता कार्यक्रमलाई सीप, ज्ञान तथा सूचनाका क्षेत्रहरुतर्फ उन्मुख गराएर यस्ता कार्यक्रमहरुलाई राष्ट्रिय अभियानको रूपमा संचालन गर्ने” (उही पृ. ६१४)

यसका रणनीतिहरु शिक्षामा गुणस्तर विकास गर्ने विषयमा केन्द्रित छन्, जुन लैङ्गिक समानता कायम गर्न आवश्यक कमजोर वर्ग, जनजाती र शिक्षाको अवसरबाट बन्चित समुदायहरु माझ पुऱ्याइनेछ। प्राथमिक शिक्षा मातृभाषा तथा राष्ट्रभाषा प्रदान गरी उपलब्धिको स्तरमा सुधार ल्याउने रणनीति त छ, तर यो लैङ्गिक विषयमा मौन छ। यसका रणनीतिहरु पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षामा समायोचित तथा उपयुक्त सुधार गर्नुपर्ने विषयमा केन्द्रित छन्। तर त्यहाँ पनि लैङ्गिक समानताको महत्व बारे बोलिएको छैन।

२.३.६.५ नवौं योजनामा समुदायको सकृय सहभागिताको माध्यमबाट भौतिक, मानवीय तथा शैक्षिक संरचनाहरुलाई अझ सुदृढ बनाउने रणनीति बनाइएको छ। यसले शिक्षक, शिक्षिकाहरुको नियुक्ति मूल्याङ्कन, बढुवा र पेशागत विकास, शिक्षण तालिम तथा प्रवर्धन र उत्प्रेरक कार्यक्रमहरुको सुधार गर्दै शिक्षण पेशाको दक्षता बृद्धि गर्ने योजनाहरुको चर्चा गरेको छ। एउटा उदाहरण यहाँ उल्लेख गरिएको छ :

“शिक्षण पेशालाई अझ बढी सम्मानित र उत्तरदायी बनाउन शिक्षकहरुको नियुक्ति मूल्याङ्कन, बढुवा र पेशागत विकास जस्ता क्षेत्रहरुमा सुधार गरिनेछ। शिक्षाको पेशागत पक्षलाई तालिमको माध्यमबाट अझ सुदृढ तुल्याइनेछ : पेशागत उत्प्रेरणा, प्रतिबद्धता र आत्मविश्वास विकास गर्न प्रेरणादायी कार्यक्रमहरु संचालन गरिने छन् (उही पृ. ६१६)

महिला शिक्षकहरुको संख्यामा बृद्धि गर्न विशेष अडुचनको रूपमा रहेको तालिम तथा पदोन्नतिको माध्यमबाट उनीहरुको क्षमता बृद्धि गर्नुपर्ने विषय कतै उल्लेख छैन र यो प्रसंगलाई यसपछि व्यास्ता गरिएको छ।

दूर शिक्षा तथा अन्य उपयुक्त माध्यमहरुबाट र छोटो तथा पुनर्ताजगी तालिमका माध्यमबाट कम्तिमा प्राथमिक तहका शिक्षकहरुलाई आधारभूत शिक्षण तालिम प्रदान गरिने कुरामा रणनीति केन्द्रित छ। तर यहाँ पनि महिला शिक्षकहरुको प्रसंग उठाइएको छैन।

२.३.६.६ नवौं योजनाले स्थानीय सहभागितामा बृद्धि गर्ने उद्देश्यले शिक्षाको व्यवस्थापनलाई विकेन्द्रित गर्न प्रभावकारी नीति ल्याइने चर्चा गरेको छ। तर विकेन्द्रित व्यवस्थामा महिलाको सहभागितालाई सुनिश्चितता प्रदान गर्ने उपायहरु बारे उल्लेख गरेको छैन। शिक्षाको गुणस्तर तथा शिक्षा मन्त्रालयको सङ्गठनात्मक सुधारको माध्यमबाट यसको क्षमता बृद्धि गर्न नवौं योजनाले शिक्षा मन्त्रालय अन्तर्गत संचालित योजनाहरु एकीकृत गर्नुपर्ने कार्यको महत्व बारे चर्चा गरेको छ।

राष्ट्रिय आवश्यकता तथा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थितिहरु समेतलाई मध्यनजर राख्दै पाठ्यक्रमलाई संशोधन गरिनुपर्ने आवश्यकतालाई नवौं योजनाले बोध गरेको छ। यसमा पाठ्यपुस्तक वितरण प्रणालीलाई सरल बनाउने कार्यक्रमहरु समावेश छन्।

२.३.६.७ दशौं योजनाको मस्यौदा प्रतिवेदन प्राथमिक शिक्षा अनिवार्य बनाउनुपर्ने आवश्यकतामा केन्द्रित छ र यसले बालिकाहरु तथा अल्पसंख्यक र सुविधाबाट बन्चित समुदायहरुको सहभागिता बढाइनुपर्ने विषयलाई महत्वका साथ उठाएको छ।

यसका रणनीतिले प्रौढ शिक्षा तथा सुविधाबाट बन्चित समुदायहरूमा लैङ्गिक संतुलनमा जोड दिएका छन् र यी रणनीतिहरूले बालिकाहरूलाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्नुपर्ने आवश्यकताको बोध गरेका छन् । महिला शिक्षकहरू बारेमा यो योजनाले किटेर भनेको छ :

“प्राथमिक तहमा महिला शिक्षकालाई अनिवार्य नियुक्ति गर्नुपर्ने नीतिलाई प्रभावकारी पारिने छ”

तापनि अन्य रणनीतिहरू खासगरी क्षमता अभिवृद्धिसँग सम्बन्धित विषयहरू लैङ्गिक रूपमा तटस्थ छन् र तिनीहरूले शिक्षाको व्यवस्थापनमा महिलाको सहभागिता बढाउनुपर्ने आवश्यकताको चर्चा गरेका छैनन् ।

२.४ आ.प्रा.शिं.प. दोस्रो कार्यक्रम कार्यान्वयन योजनाको लैङ्गिक विश्लेषण

आ.प्रा.शिं.प. दोस्रो सबैका लागि शिक्षा विस्तार गरिनुपर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता अनुरूप आएको छ र यसलाई नवौं योजना (१९९७-२००२) र मा.शि.वि.प./SSDP (१९९९-२००४) मा जोड दिइएको दीर्घकालीन दृष्टिकोण अनुसार विकास गरिएको छ । कार्यक्रम कार्यान्वयन योजना ले नीतिहरूलाई रणनीतिक कार्यक्रमहरूको रूपमा प्रष्टाउँदछ ।

२.४.१ कार्यान्वयन योजनालाई आधार बनाएर पूर्ण कार्यक्रमलाई अनुशरण र मूल्याङ्कन गर्नु गाहरो काम हो । किनभने धेरैजसो अनुशरण तथा मूल्याङ्कन सूचकहरू किटान गरिएका छैनन् । लक्ष्यहरू प्रतिशत बृद्धिको उल्लेख नगरिकन प्राय प्रतिशतमा व्यक्त गरिएका छन् जस्तै :

“% शिक्षकालाई नियमित तालिम कार्यक्रम अन्तर्गत CAS तालिम प्रदान गरियो ।”

(आ.प्रा.शिं.प. दोस्रो कार्य योजना अनुसूचि ३ कार्यसम्पादन सूचकहरू, उद्देश्य १, ४।३८)

यस बाहेक, अनुसूचि-१ र ३ बीचमा तारतम्य भेटाउन र कार्यक्रमका विभिन्न भागहरूलाई उद्देश्य र उपायहरूसँग तालमेल स्थापित गर्न कठिन छ । यसका साथै लैङ्गिक रूपले किटान गरिएका लक्ष्यहरूको अभावमा कार्यक्रमको केटा तथा केटीहरूमा परेको प्रभाव बारे लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट मूल्याङ्कन गर्न गाहरो छ ।

२.४.२ दीर्घकालीन लक्ष्य

“विद्यालय जानसक्ने उमेर समूहका बहुसंख्यक बालबालिकाहरूले गुणस्तरीय (५ वर्षे) प्राथमिक विद्यालय शिक्षा पुरा गर्ने छन्, जसलाई सामुदायिक, जिल्लास्तरिय र राष्ट्रिय संस्थाहरूबाट सहयोग प्राप्त हुनेछ ।” (अनुसूचि १ पृ. १. का यो १९९९-२००२)

यहाँ लक्ष्यलाई लैङ्गिक रूपमा किटान गरिएको छैन र यसले बालक र बालिका दुवै समूहलाई जनाउँछ भन्न त सकिन्छ तापनि समुदायवाचक “बालबालिकाहरू” भन्दा दुई दुईवटा छुट्टै नाम प्रयोग भएको भए यो अझ प्रष्ट हुने थियो ।

२.४.३ विकासका मध्यकालीन उद्देश्यहरूमा चाही बालिकाहरू बारे किटान गरिएको छ :

“कुशल र गुणस्तरिय आधारभूत र प्राथमिक शिक्षाको योजना गर्न तथा जनता माझ पुऱ्याउन राष्ट्रिय र सामुदायिक संस्थाहरूलाई सुदृढ पारिने छ, जसले गर्दा शैक्षिक उपलब्धिमा बृद्धि हुनेछ र खासगरी बालिका र सुविधाबाट बंचित समुदायहरू माझ शिक्षाको न्यायोचित पहुँच पुग्नेछ ।”

(अनुसूचि १, पृ., का. यो.१९९९-२००२)

२.४.४ कार्यक्रम कार्यान्वयन योजनामा लैङ्गिक दृष्टिकोणको समग्र कार्यक्रममा महत्व रहेको कुरा दर्शाइएको छ ।

“लैङ्गिक मुद्दाहरू कार्यक्रमको सम्पूर्ण भागहरूसँग गासिएका छन् । पाठ्यक्रम तथा पाठ्य सामग्रीहरूबाट लैङ्गिक पूर्वाग्रहलाई हटाइने छ । बालिकाहरूको लागि लैङ्गिक दृष्टिकोण तटस्थ रहेका संदेशहरू र सकारात्मक सन्देश दिने अनुकरणीय व्यक्तित्वहरू पाठ्य पुस्तकमा समावेश गरिने छन् । शिक्षकहरूको तालिममा लैङ्गिक सचेतनालाई समावेश गरिनेछ, जसले गर्दा पूर्वाग्रही सन्देशहरू प्रकट प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले प्रवाहित हुने छैनन् । प्रशासकहरूलाई समेत लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट सम्बेदनशील पारिने छ । नियमित शिक्षक तालिम कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक जागरण सम्बन्धी विषयहरू समावेश गरिने छन् । (आ.प्रा.शि.प. दोस्रो का. का.या. अनु. २.३.४७, पृ.२४)

माथिको भनाईले वास्तवमै लैङ्गिक आयमलाई कार्यक्रमका सम्पूर्ण क्षेत्रहरूमा एकीकृत गरिनुपर्ने विषयको महत्वलाई झल्काउँछ, तर यो भावनालाई यसपछि योजनामा निरन्तरता दिइएको छैन ।

२.४.५ लैङ्गिक रूपमा किटिएका नीतिहरूले बालिकाहरूको पहुँच, शैक्षिक निरन्तरता र उपलब्धि बृद्धि गर्न प्राथमिकदेखि विशिष्ट उपायहरूको चर्चा गरेका छन् । यिनीहरूले नीतिगत उद्देश्य र प्राप्तमा सहयोग गर्दछन् :

“बालिका तथा सुविधाबाट वंचित समूहका बालबालिकाहरूको आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षामा न्यायोचित पहुँचको बृद्धि गर्नु”

त्यसैले पहुँच र निरन्तरताको तेस्रो भाग “बालिकाहरूका लागि शिक्षा” मा उल्लेखित उपायहरू लैङ्गिक दृष्टिकोणयुक्त छन् । छात्रवृत्ति तथा छात्रावास कार्यक्रम यसका उदाहरणहरू हुन् ।

अनुसूचि १ मा नभनिए पनि अनुसूचि ३ को उद्देश्य ६ ले स्पष्ट रूपले प्रौढ साक्षरताको उपायहरूको चर्चा गर्छ :

“विशेषगरी महिला शिक्षा कार्यक्रममा महिलाहरूको पहुँच बढाइनु पर्छ र प्रौढहरूबाट यसको मागमा बृद्धि हुनु पर्छ ।” (आ.प्रा.शि.प. दोस्रो, का. का. यो. अनुसूचि ३, उद्देश्य ६, पृ. ४) उद्देश्य ४ ले भन्छ :

“सामुदायिक व्यवस्थापनको माध्यमबाट विद्यालयको भौतिक वातावरणको गुणस्तरमा सुधार ल्याइनु पर्छ”

यो उद्देश्यले बालिकाहरूको चर्चा नगरे तापनि का.का.यो. को अनुसूचि १ मा उल्लेखित रणनीतिहरूले प्राथमिकता प्राप्त जिल्लाहरूको छनौट गर्ने प्रकृत्यामा उनीहरूको चर्चा गर्दछन् । जिल्लाहरूको छनौट गर्दा बालिका र सुविधाबाट वन्चित बालबालिकाहरूको सबैभन्दा न्यून कू.भ.द. (GER) भएका जिल्लाहरू छान्नुपर्ने उल्लेख छ । कूल भर्ना दर (GER) र बालिकाहरूको कू.भ.द. क्रमसः १०० र ६० भन्दा कम भएका जिल्लाहरू छान्नुपर्ने मापदण्ड निर्धारण गरिएको छ ।

२.४.६ शैक्षिक उपलब्धि बृद्धि गर्न सम्पूर्ण छात्रा तथा कक्षा १ देखि ३ सम्मका छात्राहरूलाई निशुल्क पाठ्यपुस्तक वितरण गर्नु लैङ्गिक रूपमा किटेर ल्याइएको एक मात्र नीति हो ।

क्षमता अभिवृद्धिका लागि लैङ्गिक दृष्टिकोण केन्द्रित गरिएको एकमात्र नीति अथवा रणनीति यस्तो छ :

“रिक्त पदहरूमा भर्ना गरिने शिक्षकहरूमध्ये ५०% महिला हुनुपर्ने छ ।” (आ.प्रा.शि.प. दोस्रो, का.का.यो. अनुसूचि १, पृ. ३)

शिक्षा विभागको स्थापना गर्न कार्यान्वयन गरिने नीति अन्तर्गतको रणनीतिले भन्छ :

“प्राविधिक रूपले सक्षम महिला र पुरुष दुवैलाई समूहबाट नियुक्ति दिनुपर्ने छ”
(आ.प्रा.शिं.प. दोस्रो,का.का.यो. अनुसूचि १, पृ दोस्रो)

२.४.७. लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट किटेर ल्याइएको नीति तथा रणनीतिहरूले लैङ्गिक मुद्दा र बालिकाहरूको शिक्षा कार्यक्रमहरूलाई कार्यक्रमको मूलप्रवाहमा ल्याउन मद्दत गर्छन्। लैङ्गिक दृष्टिकोण नहुँदा नीतिहरू या त लैङ्गिक रूपमा सम्बेदनहिन छन् या त तटस्थ छन्। विशेषतः क्षमता अभिवृद्धि र शैक्षिक उपलब्धिका क्षेत्रहरूमा यस्तो भएको प्रष्ट देख्न सकिन्छ। जस्तै :

“सरकारी प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरूको संख्या सन् १९९९ कै सीमामा अर्थात् ८३,००० रहनुपर्ने” (आ.प्रा.शिं.प. दोस्रो का.का.यो., अनुसूचि १, पृ.३) कूल शिक्षकहरूमध्ये महिला र पुरुष शिक्षकहरूको संख्या किटेर बताइनु पर्थ्यो।

२.४.८. शिक्षालाई विकेन्द्रित गर्ने नीति लैङ्गिक रूपमा सम्बेदनहिन छ किनभने न त यसले जिल्ला र समुदायमा महिलाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी उनीहरूको यो प्रक्रियामा प्रभावकारी सहभागिता विकास गर्ने कुरा गरेको छ न त प्रतिनिधिमूलक समितिहरूमा उनीहरूको ठूलै सहभागिता रहने उल्लेख गरेको छ।

२.४.९ शिक्षकहरूको तालिम र पदोन्नति सम्बन्धी नीति र रणनीतिहरू लैङ्गिक रूपमा किटिएका भए यिनीहरूको प्रभावकारिता अझ बढ्ने थियो र तालिम प्राप्त गर्नुपर्ने महिला र पुरुष शिक्षकहरूको संख्या छुट्टाछुट्टै राख्ने व्यवस्थाले कार्यक्रमलाई महिला र पुरुष दुवै समूहका शिक्षकहरूले प्राप्त गरेका उपलब्धि मूल्याङ्कन गर्न सजिलो हुने थियो। यस्ता लक्ष्य नभएको कारणले महिला भन्दा पुरुष शिक्षकहरूलाई तालिममा प्राथमिकता दिने सर्वव्यापी प्रचलन छ। महिला शिक्षकहरूसँगको छलफलबाट के देखियो भने उनीहरू तालिममा सहभागी भए तापनि पुरुष शिक्षकहरूले नै प्राथमिकता पाउने गरेका छन्।

२.४.१० लैङ्गिक विश्लेषणले के देखाउँछ भने कार्यक्रम कार्यान्वयन योजना पुरुष केन्द्रित छ, यसले लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई शिक्षाको मूलप्रवाहमा एकीकृत गरेको छैन र यसले बालिकाहरूको लागि ल्याइएका विशेष उपायहरू र अल्पसंख्यक समूहहरूका लागि ल्याइएका उपायहरूलाई सिद्धान्ततः जोडेर हेरेको छ।

२.४.११ दातृसंस्थाहरूद्वारा आर्थिक सहयोग प्राप्त यो परियोजनामा प्रष्ट र केन्द्रित लैङ्गिक दृष्टिकोणको अभाव निराशजनक छ किनभने लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई कार्यक्रम र योजनामा एकीकृत गर्नु यूरोपेली आयोग र विश्व बैंकको प्राथमिकताभिन्न पर्दछन्। यूरोपेली आयोगले महा निर्देशकका लागि विशेष रूपले तयार पारिएको प्रतिवेदन “महिला र विकासका लागि राष्ट्रिय उपायहरू” (बिर्न आदि, १९९६) बुझाएको थियो, जसमा अन्य देशका अनुभवहरू समावेश गरिएका थिए। यो प्रतिवेदनले विकासका राष्ट्रिय योजना र बजेटमा लैङ्गिक मुद्दाहरू समावेश गर्न प्रष्टसंग विशेष रणनीति र माध्यमहरू बारे बताएको छ।

दातृसंस्थाहरूले सावधानी अपनाउनुपर्ने कुरा के पनि हो भने :

“विकास उद्देश्य र तिनलाई प्राप्त गर्न प्रयोग गरिने माध्यमहरूमा महिलाका दृष्टिकोणहरूलाई निरन्तर रूपले पाखा लगाइएको छ।” (गोज, १९९७)

२.५ आ.प्रा.शि.प. दोस्रो बजेटको लैङ्गिक विश्लेषण

तेस्रो खण्ड “बालिकाहरूको लागि शिक्षा ” शीर्षकमा मुख्य लगानी योजनाको १% बजेट विनियोजन गरिएको छ। यदि दोस्रो खण्ड “वैकल्पिक शिक्षण” शीर्षकमा छुट्याइएको ३.५३६ मिलियन अमेरिकी डलरलाई समेत जोड्ने हो भने यो ४.५% हुन आउँछ। कार्यक्रमको मध्यावधि लक्ष्यमा “विशेष गरी बालिकाहरूको लागि” उपलब्धि र पहुँच बृद्धि गरिने प्रसङ्गलाई विचार गर्दा यो प्रतिशत वास्तव मै कम भएको महसूस हुन्छ। शिक्षा क्षेत्रमा लैङ्गिक मूल्याङ्कनको प्रतिवेदनले सन् २००१/०२ को कूल शिक्षा बजेटको १% बजेट बालिका र महिलाको विशेष कार्यक्रमका लागि विनियोजन गरिएको कुरा लेखेको छ। (न्यू एरा, जुन २००१)

२.५.१. लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट भन्नु पर्दा दुईखाले कार्यक्रमहरु देखिन्छन् पहिलो, महिला र पुरुष दुवैको लागि सामान्य कार्यक्रम र दोस्रो, महिलाहरुको लागि मात्र-बालिका र महिलाहरुको लागि विशेष कार्यक्रमहरु जहाँ दोस्रो प्रकारको कार्यक्रमहरु मात्र छुट्याइएको बजेटभित्र पर्दछन् ।

सन् २००२/०१ को बजेटमा समावेश विभिन्न कार्यक्रमहरुमा बजेट विनियोजन :

कार्यक्रम	विनियोजित रकम -दश लाखमा)	प्रतिशत
बालिका र महिला विशेष (प्रथम र दोस्रो प्रकार)	११६.३	१.०
महिला तथा पुरुषदुवै समूहलाई लाभ पुग्ने कार्यक्रमहरु (प्रथम प्रकार)	११,६३३.२	९९
कूल	११,७४९.५	१००

स्रोत: न्यू एरा, २००१

२.५.२. न्यू ऐराद्वारा तयार गरिएको प्रतिवेदन अनुसार सन् २०००/०१ को बजेटमध्ये रु ४४०४.२ मिलियन सार्वजनिक प्राथमिक विद्यालयतर्फ र रु २२८५ मिलियन सार्वजनिक निम्न माध्यमिक र माध्यमिक विद्यालयहरु तर्फ विनियोजन गरिएको थियो । सार्वजनिक विद्यालयहरुलाई प्रदान गरिने सरकारी अनुदानको ठूलो अंश मात्र शैक्षिक र प्रशासनिक क्षेत्रहरुको लागि उपलब्ध हुन्छ । शिक्षा विभागको सन् १९९९ को तथ्याङ्कमा उल्लेख भए अनुसार महिला शिक्षकहरुको संख्या २३.८% थियो, त्यसले त्यति नै अर्थात २३% बजेट उनीहरुको लागि खर्च भएको हुनु पर्दछ भन्ने निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

कार्यक्रम कार्यान्वयन योजनामा सन् १९९९-२००२ अवधिको लागि विनियोजित बजेट

	कार्यक्रम	रु दश लाखमा		अमेरिकी डलर दश लाखमा	
		जम्मा	मू.ल.यो.	जम्मा	मू.ल.यो.
	पहुँच र शैक्षिक निरन्तरता	३८४६	२८७४	५६.५८८	४२.२७९
१.	विद्यालय भौतिक सुविधाहरु	२१५१	१५४१	३१.६४०	२२.६६१
२	वैकल्पिक शिक्षण	२४०	२४०	३.५३६	३.५३६
३	बालिकाहरुको शिक्षा	५६	५६	०.८३०	०.८३०
४	लक्षित समूहहरुको लागि शिक्षा	२४	२४	०.३६०	०.३६०
५	विशेष शिक्षा	३८२	३८२	५.६२०	५.६२०
६	शैशवकाल विकास	२३२	२३२	३.४०५	३.४०५
७	समुदाय परिचालन	८३	८३	१.२१९	१.२१९
८	साक्षरता कार्यक्रम	६७८	३१६	९.९७८	४.६४७
	शिक्षण उपलब्धि	३६३८	२१७९	५३.५०६	३२.०४६
९	पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तक	१२०६	१३९	१७.७३४	२.०२४
१०	निरन्तर मूल्याङ्कन	९२३	९२३	१३.५७२	१३.५७२
११	समूहमा आधारित नियमित तालिम	१११७	१११७	१६.४३७	१६.४७२
१२	प्रमाणपत्र शिक्षक तालिम प्रणाली	३९७	-	५.७६८	-
	क्षमता अभिवृद्धि	२५४०	२५३९	३७.३५३	३७.३३९
१३	शिक्षा विभागको सुदृढीकरण	४६५	४६४	६.८३१	६.८१७
१४	जिल्ला योजना प्रकृयाको सुदृढीकरण	९८७	९८७	१४.५१३	१४.५१३
१५	स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि	६७८	६७८	९.९७२	९.९७२
१६	मू.ल.यो. कार्यक्रम व्यवस्थापन	२५८	२५८	३.७९७	३.७९७

	(शिक्षा विभाग)				
१७	प्राविधिक सहयोग सल्लाहकार समूह (प्रा.स.स.स.)	१५२	१५२	२.२४०	२.२४०
	कूल विकास बजेट	१००२४	७५९२	१४७.४४७	१११.६६४
	नियमित बजेट	१९००६	-	२७९.५०५	-
	कूल कार्यक्रम खर्च	२९०३०	७५९२	४२६.९५२	१११.६६४

स्रोत : आ.प्रा.शि.प.का.का.यो. १९९९

२.५.३ कूल खर्चमध्ये केन्द्रिय लगानी योजनामा (CIP) उल्लेखित राष्ट्रियस्तरका कार्यक्रमहरूका लागि ५५.८ मिलियन अमेरिकी डलर छुट्याइएको छ, जुन कूल खर्चको ५०% हुन आउँछ । बाँकी ५०% जिल्ला र विद्यालयस्तरिय कार्यक्रमहरूको लागि छुट्याएको छ । पहुँच र शैक्षिक निरन्तरता शीर्षकमा विनियोजन गरिएको रकम कूल विकास बजेटको ३८% हुन आउँछ ।

“बालिकाहरूको लागि शिक्षा” शीर्षकमा महिलालाई विनियोजन गरिएको रकमभित्र विद्यालय सुविधा, महिला शिक्षक, अतिरिक्त कृयाकलाप र खुला शिक्षण पद्धतिहरू पर्दछन् । अवसरवाट बन्चित क्षेत्रका बालिकाहरूको लागि विद्यालय कार्यक्रम शीर्षकबाट ५६ मिलियन अमेरिकी डलर छुट्याएको छ । यो रकम कूल कार्यक्रम खर्चको ०.१९% हुन्छ भने पहुँच र शैक्षिक निरन्तरता शीर्षकको १.४५% हुन आउँछ ।

२.५.४ प्राथमिक विद्यालयमा भर्ना भएका बालिकाहरूको अनुपात कूल संख्या (निजी विद्यालयहरूमा समेत गरी) को ४.६% हुन आउँछ । त्यसैले बालिकाहरूको लागि गरिएको खर्च कूल रकमको ४.६% मा निजी क्षेत्रको लगानी घटाउँदा प्राप्त हुने रकम हो भन्न सकिन्छ । तर थोरै मात्र महिलाहरूको सहभागिता रहने समूहको शिक्षा, विशेष शिक्षा र शैशवकाल विकास आदि क्षेत्रमा बजेटको लैङ्गिक विभाजन थाहा पाउनु उत्तिकै जरुरी छ । तर यी कार्यक्रमहरूमा लक्ष्य तथा तथ्याङ्कहरूको लैङ्गिक स्वरूप नखुलाइएकोले महिलाहरूका लागि खर्च भएको बजेटको प्रतिशत निश्चय गर्न कठिन छ । महिला तथा पुरुष दुवै समूहहरू सहभागी भएका साक्षरता कार्यक्रमहरूमा महिलाको उपस्थिति ठूलै हुनसक्छ, तर यस्ता सूचना तयार गर्न लामो समय लाग्ने हुनाले यी विषयहरूलाई यो अध्ययनले समेटेको छैन । यसका लागि एउटा छुट्टै अध्ययनको आवश्यकता पर्नसक्छ । तर, न्यू ऐरा (२००१) ले बालिका तथा महिलाहरू सम्बन्धित उप-क्षेत्रीय कार्यक्रमहरूमा सहभागी भएको आधारमा सन् २०००-२००१ अवधिमा उनीहरूलाई छुट्याइएको बजेटको हिसाब निकालेको छ, जुन तलको तालिकामा देखाइएको छ :

उप-क्षेत्रीय कार्यक्रमहरू	कूल उप-क्षेत्रीय बजेट	बालिका तथा महिलाको अंश	कूल उप-क्षेत्रीय बजेटमा बालिका तथा महिलाको अंश (प्रतिशतमा)
क) अनौपचारिक शिक्षा	९२.४	६९.३	७५.०
ख) साक्षरता अभियानहरू	५२.६	४२.१	८०.०
ग) महिलाहरूका लागि शिक्षा	२७.०	२८.०	१००.०

(शिक्षा क्षेत्रमा लैङ्गिक मूल्याङ्कन, पृ. ६४, न्यू ऐरा, जुन २००१ बाट साभार) आ.प्रा.शि.प. दोस्रोको आ.ब. २०००/०१ को लागि क्षेत्रगत बजेट विनियोजन

(रु १० लाखमा)

	क्षेत्र	जिल्ला	केन्द्र	कूल	जिल्लाको प्रतिशत
	पहुँच र शैक्षिक निरन्तरता	४२६	६६.६	४९२.६	८६.५
१.	विद्यालय भौतिक सुविधाहरू	२४५.९	२५.३	२७१.२	९०.७
२	वैकल्पिक शिक्षण	२२.५	५.३	२७.८	८०.८

३	बालिकाहरुको शिक्षा	१३.१	३.२	१६.३	८०.५
४	लक्षित समूहहरुको लागि शिक्षा	६.४	१.५	७.९	८०.६
५	विशेष शिक्षा	५४.२	१४.४	६८.६	७९.०
६	शैशवकाल विकास	३१.३	३.५	३४.८	९०.०
७	समुदाय परिचालन	१४.३	३.६	१७.९	८०.०
८	साक्षरता कार्यक्रम	३८.३	९.८	४८.१	७९.७
	शैक्षिका उपलब्धि	१६६.६	१७८.५	३४५.१	४८.३
९	पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तक		२९.४	२९.४	०.०
१०	निरन्तर मूल्याङ्कन	२५.०	६८.१	९३.१	२६.९
११	समूहमा आधारित नियमित तालिम	१०१.९	३२.१	१३४.१	७६.०
१२	प्रमाणपत्र शिक्षक तालिम प्रणाली	३९.६	४८.९	८८.६	४४.८
	क्षमता अभिवृद्धि	२६०.८	१६६.३	४२७.१	६१.१
१३	शिक्षा विभागको सुदृढीकरण		२३.५	२३.५	०.०
१४	जिल्ला योजना प्रकृयाको सुदृढीकरण	६७.८	७.८	७५.६	८९.७
१५	स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि	८२.३	६.८	८९.०	९२.४
१६	मूल.यो. कार्यक्रम व्यवस्थापन (शिक्षा विभाग)	१११०.८	११६.१	२२६.९	४८.८
१७	प्राविधिक सहयोग सल्लाहकार समूह (प्रा.स.स.स.)	-	१२.१	१२.१	०.०
	कूल	८५३.४	४११.४	१२६४.८	६७.५

स्रोत : शिक्षा विभाग, आ.प्रा.शि.प. दोस्रो, ASIP, २००१/०१

“बालिकाहरुका लागि शिक्षा” खण्डमा रु.१६.३ मिलियन विनियोजन गरिएको माथिको तालिकाले देखाउँदछ । यो खण्ड कूल आ.प्रा.शि.प. दोस्रो बास्केट बजेटको १.२९% हुन आउँछ, तर वास्तवमा कूल बजेटको १.०३% मात्र बालिकाहरु माफ्न पुग्छ, किनभने ०.२५% केन्द्रमा खर्च गर्ने गरी बजेट विनियोजन गरिएको छ ।

२.५.५ अधिल्लो तालिकामा देखाइए भै महिला शिक्षा कार्यक्रम (म.शि.का.प्रथम र दोस्रो (आ.प्रा.शि.प. दोस्रो) समेत समावेश भएको साक्षरता कार्यक्रममा बजेटको छुट्टै व्यवस्था भएको छैन, त्यसकारण गहिरो अध्ययन बिना म.शि.का. मा कति रकम खर्च हुनेछ भनेर अनुमान गर्न सकिदैन । आ.प्रा.शि.प. ले १५ देखि ४५ वर्ष उमेर समूहका महिलालाई जीवनोपयोगी सीप शिक्षा कार्यक्रम संचालन गर्ने प्रस्ताव गरेको छ । कूल राष्ट्रिय साक्षरता ७०% पुऱ्याउने लक्ष्य हासिल गर्न पुरुष साक्षरता ८०% र महिला साक्षरता ६०% पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ जसका लागि आ.प्रा.शि.प.॥ का.का.यो.ले २.४ मिलियन महिलासहित ३.२ मिलियन वयस्कहरु माफ्न आफ्नो कार्यक्रम पुऱ्याउनुपर्ने अनुमान गरेको छ । का.का.यो. ले महिला सहभागीहरुको भौतिक लक्ष्य तोकेको छ, तर यसले आर्थिक लक्ष्य लक्ष्य तोकेको छैन । सन् २०००/०१ को कार्यक्रमले १६०० म.शि.का. प्रथम र १६०० म.शि.का दोस्रोका कक्षाहरु संचालन गर्ने लक्ष्य लिएको थियो । (न्यू ऐरा, २००१)

सन् २००२-२००३ अवधिको लागि तयार गरिएको ASIP मा कार्यक्रमको कूल बजेट (CIP) रु २५२६४९ हजार र बालिकाहरुका लागि शिक्षा र महिला साक्षरता कार्यक्रमहरुका लागि क्रमसः रु ३५२८ र रु ८७६३ हजार बजेट विनियोजन गरिएको छ । बालिका र महिलाहरुका लागि मात्र रु १२,२९१ हजार विनियोजन गरिएको छ, जुन कूल (CIP) बजेटको ४.९% हुन आउँछ । बालिका र महिलाहरु तथा बालक र पुरुषहरुका लागि खर्च हुने बजेटको अनुपात विश्लेषण गर्न छुट्टा छुट्टै लक्ष्यहरुको आवश्यकता हुन्छ, तर अहिले नै यस्तो व्यवस्था उपलब्ध छैन ।

२.५.६ कार्यक्रम कार्यान्वयन योजनामा लैङ्गिक विशेषताको अभावले श्री ५ को सरकार तथा आ.प्रा.शि.प. दोस्रोले बालिकाहरुको लागि शिक्षा सम्बन्धी कार्य व्यवहारको परिचय दिन्छ । दुवै बालिकाहरुको लागि शिक्षा

कार्यक्रममा प्रतिबद्ध छन् र धेरै विशेष कार्यक्रमहरु दूरगामी महत्वका छन् तर यी कार्यक्रमहरुका लागि छुट्याइएको बजेट भने वास्तव मै कम छ ।

३.० क्षमता विकास:

लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट उपलब्धिहरुको विश्लेषण

यस लैङ्गिक मूल्याङ्कन टोली (GAT) ले मुख्य गरेर क्षमता विकास, सिकाई सम्बन्धी उपलब्धिहरु र पहुँच तथा निरन्तरता गरी तीनवटा विषयहरुको कार्यान्वयन र त्यसको प्रभावको क्रममा भएका लैङ्गिक असमानताहरुको पहिचान गर्ने प्रयास गरेको छ । यो कार्यक्रम पूर्णतया लैङ्गिकरूपले एकीकृत छैन तथा यसमा केटीहरुलाई केटाहरुको स्तरसम्म पुग्न सहयोग पुऱ्याउनको लागि केही विशेष पक्षहरु समावेश गरिएको छ भन्ने कुरा त पहिले नै थाहा भइसकेको छ । कार्यक्रमको अभिन्न अङ्गको रूपमा केटा तथा केटीहरुका समान र फरक आवश्यकताहरुलाई सम्बोधन गर्नुको साटो केटीहरुको शिक्षाको लागि कल्याणकारी शैली अपनाउनु एउटा त्रुटिपूर्ण संकेत हो ।

यस लैङ्गिक मूल्याङ्कन टोलीले आधारभूत शिक्षा परियोजना - दोस्रोको अनुसूची १ मा उल्लेखित उद्देश्यहरुलाई सम्बोधन गरेको छ र यी तीनवटा उद्देश्य अन्तर्गतका छुट्टाछुट्टै पक्षहरुलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गरेको छ । अनुसूची १ को उद्देश्य ४ “सामुदायिक व्यवस्थापन मार्फत विद्यालयको भौतिक वातावरणको गुणस्तरमा बृद्धि गर्ने” लाई उद्देश्य ३ “पहुँच र निरन्तरता” अन्तर्गत समावेश गरिएको छ किनभने कार्यक्रम कार्यान्वयन योजनामा अन्यत्र यसलाई सोही ठाउँमा राखिएको छ ।

प्रत्येक पक्षसंग सम्बन्धित उद्देश्यहरु उल्लेख गरिएको छ र त्यसपछि क्रमशः एउटा छोटो परिचय उपलब्धिहरु र बाधाहरुको संक्षिप्त विवरण, र लैङ्गिक एकीकरणलाई सुधार गर्नको लागि यो अध्ययनदलले दिएका सुझावहरु उल्लेख गरिएको छ । मार्च १३, २००२ मा सम्पन्न भएको सरोकारवालाहरुको कार्यशाला गोष्ठीमा तयार गरिएका प्रस्तावहरुलाई पनि समावेश गरिएको छ ।

आधारभूत प्राथमिक शिक्षा परियोजना - दोस्रोको क्षमता विकाससम्बन्धी लक्ष प्राप्तीको उद्देश्य यसप्रकार छ:

“आधारभूत र प्राथमिक शिक्षाको सेवालाई अझ बढी प्रभावकारी रूपमा प्रदान गर्नको लागि राष्ट्रिय, जिल्ला र समुदाय स्तरमा संस्थागत क्षमता सुदृढ गर्ने ।” (उद्देश्य १ अनुसूची १ आ.प्रा.शि.प्र.- दोस्रो का.का.यो.)

निम्नलिखित खण्डहरु र तिनीहरुसंग सम्बन्धित उप-खण्डहरु यसप्रकार छन्:

खण्ड ७: संस्थाहरुको सुदृढीकरण:

- ७.१ केन्द्रीय तहका संस्थाहरुका शिक्षा विभागलाई सुदृढ पार्ने (१३)
- ७.२ जिल्ला स्तरीय योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनलाई सुदृढ पार्ने (१४)
- ७.३ स्थानीय क्षमता विकास (१५)

बुँदा ८: मा केन्द्रीय लगानी कार्यक्रमको व्यवस्थापन/शिक्षा विभाग:

- ८.१ कार्यक्रम व्यवस्थापन (१६)
- ८.२ प्राविधिक सहयोगी सल्लाहकार समूह (१७)

“शिक्षाको व्यवस्थापनमा महिलाको भूमिका” र “महिला शिक्षा शाखा” लाई सहायक बुँदा “शिक्षा विभाग र केन्द्रीय तहका संस्थाहरुको सुदृढीकरण” अन्तर्गत सम्बोधन गरिएको छ ।

संस्थाहरूको सुदृढीकरणको लागि मानव संशोधन विकास र संस्थागत क्षमता विकास दुवै अपरिहार्य हुन्छन् । शैक्षिक संस्थाहरू लैङ्गिक रूपले एकीकृत छैनन् । एउटा प्रबल पितृसत्तात्मक संस्कारको कारणले गर्दा केवल ४९% पुरुष जनसंख्यालाई मात्र नभई उपलब्ध सम्पूर्ण मानवीय स्रोतलाई परिचालन गर्नु पर्ने आवश्यकता छ भन्ने चेतनाको अभाव छ । सम्पूर्ण जनसंख्याको दक्षतालाई प्रयोग गर्न सकेको खण्डमा मात्र प्रभावकारीता र कार्यकुशलतामा वृद्धि गर्न सकिन्छ । त्यसकारण यस लैङ्गिक मूल्याङ्कन समूहले शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाको भूमिकालाई विशेषरूपमा हेरेको छ । यसका साथै शिक्षा विभाग र केन्द्रीय तहका संस्थाहरूको सुदृढीकरणको रणनीतिको फलस्वरूप प्राप्त परिणामहरूलाई पनि लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विचार गरिएको छ जसले गर्दा हाल विद्यमान संरचनाहरूले लैङ्गिक एकीकरणलाई प्रवर्द्धन गर्छन् वा बाधा पुऱ्याउँछन् भन्ने कुराको निर्धारण गर्न सकियोस् ।

३.१ संस्थाहरूको सुदृढीकरण: ७.० (१३)

३.१.१ शिक्षा विभाग र केन्द्रिय तहका संस्थाहरूको सुदृढीकरण: सहायक बुँदा ७(१) (१३)

क) परिचय

आधारभूत प्राथमिक शिक्षा परियोजना - दोस्रोले शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय अन्तर्गत शिक्षा विभागको स्थापना गर्ने व्यवस्था गर्‍यो । मन्त्रालयको विकेन्द्रीकृत प्रारूप अन्तर्गत सन् १९९९ को जुलाई महिनामा सो विभागको स्थापना गरियो । तर्जुमा, पेशागत विकासको व्यवस्थापन, प्रशासन तथा प्राविधिक विदाहरु, लेखाजोखा, शैक्षिक अनुसन्धान, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने कार्यमा शिक्षा विभागको राष्ट्रिय नीतिलाई थप बल प्रदान गर्ने अपेक्षा राखिएको थियो । यसको लक्ष्य आधारभूत र प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्थापनको लागि एउटा प्रभावकारी संस्थागत संरचना प्रदान गर्नु रहेको थियो । शिक्षा विभाग, शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय अन्तर्गतको एउटा आत्मनिर्भर संस्था हो । जसको दायित्व अधिराज्यभरि नै प्राथमिक, निम्न माध्यमिक र माध्यमिक तहको पठनपाठनको सञ्चालन र विकास गर्नु रहेको छ ।

यस खण्डको एउटा प्रमुख तत्व भनेको मानव संशोधन विकास कार्यक्रम हो । जसमा प्राविधिक सहयोग, स्थानीय तथा विदेशी तालीम/कोर्सहरूलाई एउटा एकीकृत रणनीतिको रूपमा समावेश गरिएको छ । तालीममा छोटो अवधि र लामो अवधिमा दुवै खाले तालीमहरूलाई समावेश गरिएको छ र यसलाई प्रणालीगत रूपमा कर्मचारीहरूको पदोन्नतिसंग गाँसिएको छ । तालीममा अनुसन्धान गतिविधिहरू पनि समावेश गरिएका छन् । यस खण्डका अन्य दुईवटा महत्वपूर्ण तत्वहरू भनेको आवश्यक समयमा विश्वसनीय शिक्षा सम्बन्धी तथ्याङ्कहरू प्रदान गर्नको लागि शिक्षा व्यवस्थापन प्रणालीको ठूलो महत्व देखिएको छ साथै अन्य सुविधाहरू, उपकरणहरू र आवश्यक यातायातको समेत व्यवस्था हुनु यसको अर्को राम्रो पक्ष हो ।

केन्द्रीय तहका निकायहरूको व्यवस्थापन कार्य-कुशलतालाई अझ राम्रो बनाउनको लागि “शिक्षा विभागको सुदृढीकरण” नामक खण्डको व्यवस्था समेत गरिएको छ ।

यस लैङ्गिक मूल्याङ्कन टोलीले शिक्षा विभागको क्षमता वा प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन गरेको छैन । यस कुराको विश्लेषण आई.ए.(I.A.) “तेस्रो पक्षको प्रतिवेदन” र प्राविधिक समूहको प्रतिवेदनमा गरिएको छ । यो मूल्याङ्कन टोली उपरोक्त विश्लेषणहरू तथा त्यसमा दिइएका सुझावहरू प्रति समहत छ । उक्त सुझाव अनुसार, प्रभावकारितामा सुधार गर्नको निम्ति नीति, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा सहयोगी भूमिका साथै शिक्षा विभाग र शैक्षिक संस्थाहरू बीचको सम्बन्धको वारेमा स्पष्टता ल्याउने रहेको थियो । यस मूल्याङ्कन टोलीको कार्यक्षेत्र भनेको शिक्षा विभागलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट नियाल्ने र वर्तमान संरचनाले प्राथमिक शिक्षामा बालिका वा केटीहरूको उपलब्धिलाई सघाउ पुऱ्याउँछ वा बाधा पुऱ्याउँछ तथा देशभरिका प्राथमिक शिक्षाको क्षेत्रमा र अन्य सम्बन्धित शैक्षिक संस्थाहरूमा लैङ्गिक एकीकरणको लागि यो संरचनाले सघाउ वा बाधा के पुऱ्याउँछ भन्ने कुराको निर्धारण गर्ने हो ।

जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूले केन्द्रीय सरकारको विस्तारित निकायको रूपमा कार्य गर्दछन् । यसमा पांचवटा शाखाहरू छन् : प्राविधिक, योजना तथा विद्यालय प्रशासन, अनौपचारिक शिक्षा तथा शिक्षक तालीम, प्रशासन र वित्त । आधारभूत प्राथमिक शिक्षा परियोजना - दोस्रो अन्तर्गत जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूलाई अतिरिक्त कार्यभार सुम्पिएको छ । जसअनुसार उनीहरू हालको मुख्यतः प्रशासनिक व्यक्तिको छविबाट योजना, व्यवस्थापन, अनुगमन र मूल्याङ्कनसम्बन्धी जिम्मेवारी लिने व्यक्तिको रूपमा परिवर्तन हुने अपेक्षा गरिएको छ । यस अन्तर्गत उनीहरूले विद्यालय सुधार योजनाको विकास गर्ने इ.एम.आई.एस. (EMIS) अन्तर्गत विद्यालयहरूको तथ्याङ्क संकलन गर्ने र जिल्ला शिक्षा योजनाको विकास गर्ने जस्ता जिम्मेवारीहरू पूरा गर्नु पर्ने हुन्छ ।

ख) परिणाम/उपलब्धिहरू:

विशेष शिक्षा, पाठ्यक्रम विकास र मूल्याङ्कन जस्ता विशेष क्षेत्रहरूमा सीप तथा सूचनाको विकासमा मद्दत गर्नको लागि प्राविधिक सहयोगको माध्यमबाट क्षमता विकास गरिदै आएको छ । जिल्ला तहका शिक्षा अधिकारीहरू, स्रोत व्यक्तिहरू, प्रधानाध्यापकहरू तथा शिक्षकहरूको निमित्त चेतना अभिवृद्धि, योजना तथा व्यवस्थापन तालीम र अन्य विशेष सीपहरू समावेश गरेर एउटा विस्तृत छोटो अवधिको तालीम कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयन गरिएको छ । शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय र शिक्षा विभागका वरिष्ठ कर्मचारीहरूको उच्च शिक्षाको निमित्त डानिडा (DANIDA) ले एउटा संस्थागत सम्बन्ध-स्थापना कार्यक्रम (Institutional Linkage Programme) लाई सहयोग प्रदान गर्‍यो । आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना-दोस्रोले पनि क्षमता विकास कार्यक्रमको लागि लगभग ३ करोड ७४ लाख अमेरिकी डलर (USD 37.4 million) बराबरको रकम विनियोजन गर्‍यो । जसमा प्राविधिक सहयोग सल्लाहकार समूह (TSAG) लार्थ दिने सहयोग पनि समावेश गरिएको छ । आर्थिक रूपले विचार गर्दा क्षमता विकास एउटा प्रमुख प्राथमिकताको क्षेत्र रहेको छ ।

प्राविधिक समूहको प्रतिवेदन (२००१) मा शिक्षा विभाग र जिल्ला शिक्षा कार्यालयको पर्याप्त मात्रामा सुदृढीकरण भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । सन् १९९८, १९९९ र २००० मा प्रकाशित विद्यालय तहका शैक्षिक तथ्याङ्कहरूले नीति निर्माणको लागि ठोस तथ्याङ्कीय आधार प्रदान गर्दछन् । आर्थिक वर्ष २००१-२००२ को लागि तयार गरिएको ए.एस.आई.पी.हरू (ASIPs) ए.डब्ल्यू.पी.(AWP) मा योजना प्रकृयाहरूमा सुधार आएको प्रमाण भेटिन्छ । कर्मचारीको लागि तालीमहरू दिइएको छ र वरिष्ठ कर्मचारीले “संस्थागत सम्बन्ध-विस्तार कार्यक्रम” लाभदायी भएको बताएका छन् ।

यी सबै कुराहरूको बावजुद पनि IA र प्राविधिक टोली दुवैले अबै पनि थुप्रै चुनौतिहरू कायमै रहेको र तालीमले कार्य गर्ने प्रकृयाहरूमा स्थायी परिवर्तन ल्याउन अबै पनि नसकेको कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । IA, प्राविधिक टोली र तेस्रो पक्षको समीक्षा प्रतिवेदनहरूले अबै पनि थुप्रै चुनौतिहरू भएको कुरा स्पष्टसंग औल्याएका छन् । शिक्षा विभागको क्षमता सुदृढीकरण गर्ने रणनीतिहरूको प्रभावको समीक्षा गर्दा नीति-निर्माण र कार्यान्वयन तहमा लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गर्ने संयन्त्रलाई पर्याप्त मात्रामा सम्बोधन नगरिएको प्रति यो मूल्याङ्कन टोलीको ध्यानाकर्षण भएको छ ।

जिल्ला तहमा प्राविधिक समूहको प्रतिवेदनमा जनाइए अनुसार अधिकांश नयां जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरू (DEO) विशेष शिक्षाको रूपमा कार्यरत छन्, संगठनात्मक संरचनामा अबैसम्म ईसिडी (ECD) र माध्यमिक शिक्षाको व्यवस्था छैन, तथा प्रशासनिक र प्राविधिक कार्यहरूलाई अबैसम्म पनि अलग गरिएको छैन । यो मूल्याङ्कन समुह धनुषा र पर्सा जिल्लाका जिल्ला शिक्षा कार्यालयका कर्मचारीहरूको ज्ञान र प्रतिबद्धता देखेर निकै प्रभावित भयो । यी दुवै बालिका तथा महिला शिक्षाका प्रति अत्यन्तै सकारात्मक थिए । त्यसका कठिनाईहरूको बारेमा पनि राम्रैसंग सचेत थिए र आफ्ना जिल्लाहरूमा केटीहरूको शिक्षाको प्रवर्द्धनको जिम्मेवारी आफ्नै कार्यालयको भएको कुराप्रति सहमत थिए । दुवै जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूले यस अध्ययन तथा मूल्याङ्कन समूहलाई शिक्षक, विद्यालय भवन तथा समुदायिक सहयोग, प्रतिबद्ध कर्मचारीहरू भएका विद्यालयहरू र केटीहरूको ठूलो संख्या भएका विद्यालयहरूका साथै भौतिक संरचनाहरू निर्माण नभए पनि

अत्याधिक सामुदायिक सहयोग उपलब्ध भएको जस्ता विषयहरूसँग सम्बन्धित चूनौतिहरूको सामना गरिहेका विद्यालयहरूको अवलोकन गराए ।

यस अध्ययन टोलीले भेटेको सबै जिल्ला शिक्षा कार्यालयका कर्मचारीहरू अत्यन्तै सहयोगी थिए तर हाल लैङ्गिक विषयसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको स्पष्ट जिम्मेवारी पाएको केन्द्रीय तहको शाखा भनेको केवल महिला विकास शाखा मात्र हो, जुन प्राथमिक शिक्षा विभागको एउटा शाखा हो । महिला विकास शाखा सायद एक मात्र त्यस्तो शाखा हो, जसले लैङ्गिक असन्तुलन घटाउने र केटीहरूको शिक्षाको प्रवर्द्धन गर्ने संस्थागत जिम्मेवारीलाई स्वीकार गरेको छ ।

ग) बाधा/अडचनहरू:

शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय र शिक्षा विभागको भिन्दाभिन्दै भूमिकाको बारेमा प्रतिवेदनहरूमा सम्बोधन गरिसकिएको छ र यस विषयमा स्पष्टता ल्याउनको लागि यहाँ सुझाव दिइएको छ । नीति निर्माण तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको सम्बन्धमा शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय र शिक्षा विभागबीच कामको स्पष्ट सीमाङ्कन हुनैपर्दछ । विभिन्न शाखाहरू बीचको समन्वयमा थप सुधार गर्नु पर्ने आवश्यकता पनि देखिएको छ । शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयका लाइन एजेन्सीहरू, जस्तै: एन.सि.इ.डी (NCED), सि.डी.सी. (CDC), एस.इ.डी.सी. (SEDEC) र एन.एफ.इ.सी. (NFEC) तथा शिक्षा विभाग बीचको समन्वयलाई पनि अझ प्रष्ट पार्नु पर्ने आवश्यकता छ । यिनीहरू शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयप्रति जवाफदेही हुने स्वतन्त्र प्राविधिक संस्थाहरू हुन् वा शिक्षा विभागका प्राविधिक शाखाहरू हुन् भन्ने विषयमा स्पष्टता छैन । यी संस्थाहरूको क्षमता विकासको लागि आ.प्रा.शि.प.दोस्रो को बजेट विनियोजन गर्ने बाहेक शिक्षा विभागको अन्य कुनै भूमिका छैन । यी मुद्दाहरू लैङ्गिक विश्लेषणभन्दा बाहिरका विषयहरू हुन्, तापनी यिनको समाधानले लैङ्गिक मुद्दालाई आफ्नो र आफ्ना लाइन एजेन्सीहरूको कार्यमा समाहित गर्ने शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय र शिक्षा विभागको क्षमतामा महत्वपूर्ण प्रभाव पार्नेछ ।

शिक्षा विभागको संरचनाभित्र कार्यक्रम सम्बन्धी, सहयोगात्मक र प्रशासनिक कार्यहरूको बीचमा स्पष्ट पृथक्ताको अभाव छ । शिक्षा विभाग, आ.प्रा.शि.प.दोस्रो का विभिन्न पक्षहरूमा ध्यान केन्द्रीत गरेर एउटा परियोजना कार्यालयको रूपमा कार्यरत राखेको जस्तै देखिन्छ । यो विकास तथा प्राविधिक काम गर्नको लागि हो या प्रशासनिक सुपरीवेक्षण सम्बन्धी काम गर्नको लागि वा दुवैको लागि हो भन्ने विषयमा अहिलेसम्म पनि स्पष्ट पारिएको छैन ।

एउटै प्रकृतिका कामहरू पनि फरक फरक संस्थाहरूलाई दिइएको छ । उदाहरणको लागि, बालिका/केटीहरूको शिक्षाको जिम्मेवारी महिला शिक्षा कार्यालयले लिएको छ भने महिला साक्षरता कार्यक्रमको जिम्मेवारी अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले लिएको छ । यो मूल्याङ्कन टोली शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय वा शिक्षा विभाग वा शैक्षिक संस्थाहरूद्वारा प्रदान गरिएको तालीम र पाठ्यक्रम विकासमा लैङ्गिक सचेतनता, योजना तर्जुमा, अनुगमन र समायोजन जस्ता विषयहरूमा भएको क्षमता विकासको पहिचान गर्न असमर्थ रह्यो । यसको लागि डी.एफ.आई.डी.(DFID) र एस.ई.डी.यू.हरू (SEDUs) ले प्रदान गरेको बाहेक अन्य कुनै प्राविधिक सहयोगको बारेमा यो मूल्याङ्कन टोलीलाई जानकारी छैन ।

यसबाहेक, शिक्षा विभागको स्थापना र त्यसको परिणामस्वरूप विभिन्न पदहरूमा गरिएको कर्मचारीहरूको पुनर्विभाजनको वावजुद पनि शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाहरूको संख्यामा कुनै फरक नआएको देखिन्छ । महिलाहरूले कमसेकम केटा र केटी दुवैको शिक्षाको व्यवस्थापनमा एउटा फरक दृष्टिकोण त ल्याउंथे ।

जिल्ला तहमा, जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूलाई निश्चित समयावधिको लागि विभिन्न जिल्लाहरूमा नियुक्त गरिन्छ । यस अध्ययन समूहले भेटेकामध्ये ३ जना जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरूको नियुक्ति भर्खरै मात्र गरिएको थियो । यस अध्ययन टोलीले भर्खरै मात्र नियुक्त भएकी एकजना महिला जिल्ला शिक्षा अधिकारीको विचार सन्ने सौभाग्य प्राप्त गरेको थियो । ती महिला जि.शि.अ.ले “संस्थागत सम्बन्ध-विस्तार कार्यक्रम” अन्तर्गत डेनमार्कमा सहभागी हुने सुअवसर प्राप्त गरेकी रहिछन् । उनको नियुक्ति आफ्नो घरपायक पर्ने ठाउँमा

गरिएन । त्यसैले उनले आफ्नो परिवारलाई भन्दा जागीरलाई प्राथमिकता दिनु पर्‍यो । उनको नियुक्ति वर्षको मध्यतिर भएको कारणले उनले आफ्ना बच्चाहरूको लागि आवासीय विद्यालयमा ठाउँ पाउन सकिरहेकी छैनन् । नियुक्तिको बारेमा पूर्व सूचना दिइएको भए र शैक्षिक वर्षको शुरुतिर नियुक्ति दिएको भए आफूलाई निकै सजिलो हुनेकुरा उनले बताइन् । आफ्नो घरदेखि टाढा नियुक्त गरिंदा पुरुष जि.शि.अ.हरूलाई पनि गाह्रो परेको थियो ।

घ) सुभावहरू:

१. नीति निर्माण र कार्यक्रम कार्यान्वयनको सम्बन्धमा शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय र शिक्षा विभागबीच कामको स्पष्ट सीमाङ्कन गरीनु पर्ने ।
२. शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय, शिक्षा विभाग र एन.सि.इ.डी (NCED), सि.डी.सी. (CDC), एस.इ.डी.सी. (SEDEC) र एन.एफ.इ.सी. (NFEC) बीचको सम्बन्ध साथै, यी संस्थाहरूको काममा लैङ्गिक विषयलाई समायोजन गर्ने शिक्षा विभागको जिम्मेवारीको विषयमा स्पष्ट पार्ने ।
३. शिक्षा विभागका सबै शाखाहरूमा र प्राथमिक शिक्षामा संलग्न सबै लाइन एजेन्सीहरूमा विद्यमान लैङ्गिक सचेतनताको अभावलाई गम्भिरतापूर्वक सम्बोधन गर्ने ।
४. महिला तथा पुरुष दुवैको लागि लैङ्गिक योजना, लैङ्गिक विश्लेषण, लैङ्गिक जागरुकता र लैङ्गिक सचेतना जस्ता विषयहरूमा तालीम प्रदान गर्ने ।
५. महिला तथा पुरुष दुवैको लागि रणनीतिक योजना तालीम प्रदान गर्ने ।
६. महिला र पुरुष दुवैलाई लैङ्गिकरूपले संवेदनशील भएर अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने तालीम दिने ।
७. महिला र पुरुष दुवैलाई पारिवारिक र पेशागत जिम्मेवारीलाई अभि राम्रोसंग सन्तुलित बनाउने कार्यमा सक्षम बनाउनको लागि घरपायक पनेए ठाउँमा नियुक्ती गर्ने नीतिको विकास गर्ने, सम्भव भएसम्म जि.शि.अ.हरूलाई उनीहरूको घरदेखि उपयुक्त यात्रा समय लाग्ने दूरीसम्म मात्र नियुक्त गर्ने र घरायसी व्यवस्था मिलाउनको लागि पर्याप्त पूर्व सूचना प्रदान गर्ने ।

३.१.१ शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाहरूको भूमिका:

आधारभूत प्राथमिक शिक्षा परियोजना - दोस्रोको उद्देश्य नं. ३ प्राप्त गर्ने उणनीतिहरूमध्ये एउटा रणनीति यसप्रकार रहेको छ:

“प्रतिस्पर्धात्मक आधारमा महिला तथा पुरुष दुवैमध्येबाट प्राविधिक रूपले योग्य कर्मचारीहरूको नियुक्ति गर्ने र आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षाको नीतिगत योजना तथा अनुगमनको लागि प्रमुख कार्यगत एकाईहरू (key functional units) को स्थापना गर्ने ।”

अनुगमनको सूचक निम्न बमोजिम रहेको छ:

“कार्यगत एकाईहरूमा योग्य कर्मचारीहरूको नियुक्ति, प्रतिशतका दरले महिलाहरूलाई सामेल गराउने।”

कुनै निश्चित संख्या वा लक्ष्यको पहिचान गरिएको छैन ।

क) परिचय:

नीति-निर्माण गर्ने, निर्णय गर्ने र व्यवस्थापन गर्ने पदहरूमा शिक्षा सेवाका हरेक तहहरूमा महिलाहरूको संख्या न्यून हुनुले नेपालमा महिलाहरूको स्थान र अवस्था नाजुक भएको तथ्य प्रतिविम्बित गर्दछ । विष्ट र कार्ने, (जुलाई २००१), ले शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयमा महिलाहरूको भूमिकाको विश्लेषण गर्दा निजामति सेवामा हुने गरेको लैङ्गिक भेदभावको दयनीय तस्वीर चित्रण गरेका छन् । तथ्याङ्कअनुसार निजामती सेवामा महिलाहरूको सहभागिता अत्यन्तै न्यून भएको कुरा उनीहरूले उल्लेख गरेका छन् । जसअनुसार नेपालको कर्मचारीतन्त्रको सम्पूर्ण कार्यशक्तिमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व केवल ७.५% मात्र भएको तथ्य उल्लेख छ ।

यस तथ्याङ्कमा स्वास्थ्य मन्त्रालयलाई पनि समावेश गरिएको छ । जहाँ नर्सिङ्गसम्बन्धी सबै पदहरू महिलाहरूले नै ओगटेको हुनाले ५०% कर्मचारीहरू महिला छन् ।

शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय अन्तर्गतको शिक्षा सेवामा विद्यमान महिलाहरूको अवस्थाले पनि यस्तै किसिमको असमानता दर्शाउँछ ।

पद	महिला	पुरुष	% महिला
राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका अधिकृतहरू	०	२१	०
राजपत्राङ्कित दोस्रो श्रेणीका अधिकृतहरू	१०	१३५	६.९
राजपत्राङ्कित तेस्रो श्रेणीका अधिकृतहरू	४०	८१०	४.७
शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय र शिक्षा विभागमा शाखा प्रमुखहरू	४	२३	१४.८
क्षेत्रीय निर्देशकहरू	०	५	०
जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरू	२	७३	२.७
प्राविधिक शाखा अधिकृतहरू	०	७५	०

विष्ट र कार्ने, परिच्छेद ६.३ पेज १००, १००१, टेबल ६.३ र ६.४

ख) परिणाम/उपलब्धिहरू:

तथ्याङ्कहरू आफै बोल्छन् । आई.ए.(IA) को विश्लेषणमा भनिएको छ:

“शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयका हरेक निकायभरि नै महिला तथा विपन्न वर्गको प्रतिनिधित्व एकदमै दयनीय छ र यी वर्गहरूले भोग्नुपरेको भेदभावको कसरी अन्त्य गर्ने भन्ने बारेमा मन्त्रालयले गंभीरतापूर्ण विचार गरेको खासै केही प्रमाण भेटिँदैन । यी वर्गहरूको औपचारिक सत्तामा वास्तविकरूपमा कुनै पहुँच वा प्रभाव छैन र नेतृत्व पदहरूमा यिनीहरूको व्यापकरूपमा न्यून-प्रतिनिधित्व छ ।”

महिला कर्मचारीहरूको यस किसिमको अभावले गर्दा ५१% जनसंख्याको शैक्षिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने क्षमतामा कुठराघात भएको छ ।

सरकारले महिला तथा पुरुष बीचको भेदभावलाई घटाउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ र महिलाको सहभागितामा सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले निम्नलिखित पाँचवटा कदमहरू अङ्गीकार गरेको छ:

१. महिला उम्मेदवारहरूलाई लोक सेवाका परीक्षाहरूमा सफलता पाउन मद्दत गर्ने उद्देश्यले पूर्वतयारी कक्षाहरूको व्यवस्था गर्ने ।
२. पुरुषको १ वर्षको तुलनामा महिलाको छोटो ६ महिनाको परीक्षण काल राख्ने ।
३. पुरुषको (३५ वर्ष) को तुलनामा महिलाको बढी (४० वर्ष) सेवा-प्रवेश उमेर हदबन्दी ।
४. निजामती सेवाको हालको भन्दा एक तह माथिल्लो पदमा पदोन्नति हुनको लागि छिट्टै योग्य हुने ।
५. ६० दिनको सुत्केरी विदा ।

यी कदमहरूले हालसम्म खासै प्रभाव पार्न सकेको देखिएको छैन ।

आई.ए.(IA) मा उल्लेख गरिएअनुसार, जुन् तरिकाले पदोन्नतिको लागि अंकभार दिइन्छ, त्यसले गर्दा राजपत्राङ्कित तेस्रो श्रेणीबाट दोस्रो श्रेणीमा पुग्नका लागि महिलाहरूलाई पुरुषलाई भन्दा ५ वर्ष बढी समय लाग्छ । महिलाहरूलाई तालीमका अवसरहरू कम दिइन्छ - लगभग एकतिहाई कम । प्रतिवर्ष विदेशमा दिइने तालीमको औसत निकाल्दा पुरुषहरूलाई ३.१ हप्ता र महिलाहरूलाई १.६ हप्ता पर्न आउँछ । यसमा विदेशमा गर्ने अध्ययन कार्यक्रमहरूलाई पनि समावेश गरिएको छ ।

आई.ए.(IA) को प्रतिवेदनमा तोकेर भनिएको छ:

“प्रशासनिक नेतृत्वमा सफल हुनको लागि महिलाहरूमा आवश्यक व्यवस्थापकीय खुसी र सीपको अभाव भएको धारणा विद्यमान रहेको छ ।” (पेज १०२)

यस्ता अभिव्यक्तिहरूले पश्चिमी देश लगायतका थुपै देशका पुरुषहरूले व्यक्त गर्ने अभिव्यक्तिहरूलाई प्रतिध्वनीत गर्छन । जहाँ महिलाहरू वास्तवमा व्यवस्थापकीय पदहरूमा जान ईच्छुक हुन्छन् । यसले के देखाउँछ भने यस्ताखाले पूर्वाग्रहहरूलाई तिरस्कार गर्नुपर्छ भन्ने चेतना विभिन्न खाने सांस्कृतिक परिवेशहरू भएका देशहरूमा अझै पनि आएको छैन । सुशासन र नेतृत्वमा के के तत्वहरू हुनु पर्दछ भन्ने सम्बन्धमा सीमित दृष्टिकोणहरू रहेको कुरा पनि आई.ए.(IA) को प्रतिवेदनमा औल्याएको छ । अन्तरवार्ता लिएका व्यक्तिहरूका अनुसार प्रायः महिलाहरूसंग सम्बन्धित - नरम स्वभाव, सहभागिमूलक प्रकृयाप्रति प्रतिबद्ध र समुदाय तथा सहकार्यको प्रवर्द्धन गर्ने - व्यवस्थापकीय शैलीको प्रारम्भ गर्नाले पेशागत क्षमता, व्यवस्थापकीय कुशलता र संस्थागत उत्पादनशीलतामा नकारात्मक असर पार्न सक्ने कुरा महसूस गरेको बताए ।

यस अध्ययन टोलीले महिला तथा पुरुष दुवैको छलफलमा यस किसिमका विचारहरू प्रतिबिम्बित भएको पायो जहाँ महिलाहरूको संख्या धेरै भएमा त्यसबाट विद्यालयहरूलाई फाइदा हुने कुरामा सबैको सहमति भए तापनि सोही किसिमका अभिव्यक्तिहरू शैक्षिक व्यवस्थापनको सम्बन्धमा भने पाइएन । शिशु स्याहारको व्यवस्था, आंशिक समयको लागि कार्य र पदहरू (part time positions) तथा कामको बाँडफाँड जस्ता व्यवहारिक रूपमा सहयोग पुऱ्याउने संरचनाहरूको बारेमा विचार नगरेको पाइयो । घरको काम र स्याहार-सुसारका जिम्मेवारीहरू अझै पनि पूर्णतया महिलाहरूकै भएको र यसले गर्दा कार्यस्थलमा उनीहरूको कुशलतामा कमी ल्याउने धारणा पाइयो । तर यस अध्ययन समूहले पुरुषहरूले पसिन घरायसी कामको बाँडफाँड गरेर केही जिम्मेवारी लिन सम्भव हुन्छ भन्ने खालका अभिव्यक्तिहरू भने सुन्न पाएन ।

विष्ट र कार्नेले निकालेको निष्कर्ष अत्यन्तै निराशाजनक छ:

“महिलाहरू पनि पुरुष जत्तिकै दक्ष हुन्छन् भन्ने धारणाको प्रवर्द्धन गर्नको लागि शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयभित्र कुनै पनि महत्वपूर्ण विभागमा महिला प्रतिनिधित्व हुने गरिएको छैन । बरु, महिलाहरूमा पेशागत नेतृत्वसंग सम्बन्धित गुणहरूको अभाव हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण राखेको पाईन्छ । पुरुष व्यवस्थापकहरूद्वारा गरिने अस्वीकार्य व्यवहारहरूलाई महिला व्यवस्थापकहरू स्वयंलु समर्थन गरेको र त्यसलाई थप बल प्रदान गरेको देखिन्छ । यसो गर्दा उनीहरूले आफ्नो धारणागत अर्न्तदृष्टिलाई प्रतिबिम्बित गर्नुको साटो आफ्नै छविलाई अवमूल्यन गरिरहेका हुन्छन् । यस किसिमका दृष्टिकोणहरूको निर्माण समाजमा व्यापक रूपमा फैलिएको पूर्वाग्रह र प्रतिष्ठित पुरुषहरूको स्वार्थले बल प्रदान गरेको जगमा आधारित भएको हुन्छ । यसप्रकारका धारणाहरूले महिलाहरूलाई संस्थागत सत्ता र प्रभावका पदहरू प्राप्त गर्नमा ठूलो बाधा पुऱ्याउँछन् ।”^{१५}

श्री ५ को सरकारले देशको सामाजिक-आर्थिक अवस्थामा उल्लेखनीय सुधार ल्याउनको लागि महिलाहरूलाई विकासको मूलधारमा ल्याउनु पर्ने आवश्यकतालाई स्वीकार गरेको छ तर जबसम्म धारणाको परिवर्तन आउदैन, समाधानका विभिन्न उपायहरू पत्ता लगाए पनि परिवर्तनको गति अत्यन्तै मन्द हुने क्रम जारी नै रहनेछ ।

एउटा सकारात्मक पक्षको रूपमा अहिले शैक्षिक व्यवस्थापकहरूको संख्यामा पुरुष र महिला बीच असमानता भएको कुरालाई स्वीकारिएको छ र सोही अनुरूप केही कदमहरू चालिएका छन् । यसका साथै महिलाहरूको संख्यालाई बृद्धि गर्नको निमित्त अझै थप व्यवहारिक कदमहरू चालिने संभावना पनि छ । लैङ्गिक सचेतना,

लैङ्गिक योजना तर्जुमा जस्ता विषयहरूमा तालीम दिने र आर्थिक तथा सामाजिक विकासको प्रकृत्यामा महिलाको भूमिकालाई महत्व दिनाले समयको प्रवाहसंगसगै धारणामा पनि प्रभाव पार्न सक्छ ।

घ) सुभावहरू:

आई.ए.(IA) ले दिएका थुप्रै सकारात्मक सुभावहरूलाई यो मूल्याङ्कन समूहले पूर्ण समर्थन गर्दछ । मानव संशोधन विकास एउटा प्रमुख क्षेत्र हो र यसको लागि खुल्ला र पारदर्शी नियुक्ति तथा पदोन्नतिका प्रकृत्याहरू, कार्य-विवरण तथा कार्यसम्पादन मापदण्डहरूको विकास, व्यक्तिगत तथा संस्थागत तालीमको लागि स्वीकार्य तथा पारदर्शी मापदण्डहरू जस्ता सुभावहरू प्रस्ताव गरिएको छ । नेतृत्व तहहरूमा महिलाहरूको सहभागितामा सुधार गर्नको लागि आई.ए.(IA) को सुभावमा भनिएको छ:

“क्षमता विकासले लैङ्गिक असमानताहरूलाई लक्षित गर्नेपर्दछ र लैङ्गिक सन्तुलनको सम्वद्धन गर्नेपर्दछ । महिला र पुरुषका फरक फरक आवश्यकताहरूको लेखाजोखा गर्नेपर्दछ..... पदस्थापन गर्दा, स्थानान्तरण गर्दा तथा कर्मचारीको विकाससम्बन्धी निर्णयहरू गर्दा महिलाहरूका आवश्यकता र वाध्यतालाई गंभिरतापूर्वक विचार गर्नेपर्दछ ।”

एउटा मानव संशाधन विकास योजनामा हुनुपर्ने शैक्षिक व्यवस्थापनको लागि आवश्यक सीपहरू भनेको पहुँच, समानता, गुण र सान्दर्भिकता जस्ता विषयहरूको अनुगमन गर्नुको साथ साथै नीति तथा कार्यक्रमसम्बन्धी योजना गर्नको लागि एउटा शैक्षिक व्यवस्थापकीय प्रणालीको व्यवस्थापन गर्नसक्ने खुबीहरू हुन् । लैङ्गिक सचेतना भनेको शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय र शिक्षा विभागका सबै कर्मचारीहरूसंग हुनुपर्ने सीप हो । विभिन्न सुभावहरूमध्ये वर्तमान शिक्षा प्रणालीभित्रका प्रशासनिक पदहरूमा महिलाहरूको लागि आरक्षण प्रदान गर्ने नीति पनि एउटा हो ।

यस अध्ययन टोलीले आई.ए.(IA) ले दिएका यी सबै सुभावहरूप्रति सहमति व्यक्त गर्दछ । तर प्राविधिक टोलीको प्रतिवेदनले केही ठाउँहरूमा लैङ्गिक असमानता भएको उल्लेख गरे तापनि शैक्षिक व्यवस्थापनमा लैङ्गिक असमानतालाई सम्बोधन नगरेकोप्रति खेद व्यक्त गर्दछ ।

यस मूल्याङ्कन समूहले लैङ्गिक समानतामा सुधार ल्याउनको लागि तथा शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाहरूको संख्या बढाउनको लागि निम्नलिखित सुभावहरू पेश गर्दछ:

१. शैक्षिक व्यवस्थापन र प्रशासनमा लैङ्गिक समानता ल्याउनको लागि पेशागत तालीम:

- १ महिलाहरूको लागि आत्मबल प्रदान गर्ने तालीमहरू
- २ महिलाहरूको लागि नेतृत्व तालीम
- ३ महिला र पुरुषको लागि घरायसी र पेशागत जिम्मेवारीहरूमा सन्तुलन ल्याउने,

२. निजामती सेवा नियमावली र नियुक्ति प्रकृत्याको पुनरावलोकन:

- नीति-निर्माण/निर्णय तहमा महिलाहरूको संख्यामा वृद्धि गर्नको लागि हालको लोक सेवा ऐनमा परिमार्जन गर्ने ।
- महिलाहरूको कार्य-सम्पादनको मूल्याङ्कन उनीहरूको क्षमता र कार्य-सम्पादनको आधारमा गरिनु पर्ने ।
- दुर्गम क्षेत्रहरूमा काम गर्ने महिला तथा पुरुषहरूको लागि सेवाको लागी अंकभार दिने (scoring) प्रचलनको अन्त्यगरिनुपर्छ । दुर्गम क्षेत्रमा काम गर्ने महिला तथा पुरुषहरूको लागि अंकभारको सट्टा अतिरिक्त भत्ता दिइनुपर्छ ।
- प्रत्येकपटक नयाँ भर्ना लिंदा लोक सेवाको लिखित परीक्षामा उत्तिर्ण हुने महिलाहरूको लागि एक-तिहाई पदहरू छुट्याइनु पर्छ ।

- लोकसेवाको भर्ना तथा अर्न्तवार्ता टोलीमा एक-तिहाई महिलाहरु हुनुपर्दछ ।
- ४० वर्षको उमेरमा लोकसेवामा प्रवेश गर्ने महिलाहरुको न्यायोचित समान अधिकारलाई सुनिश्चित गर्नको लागि हालको अध्ययन विदाको उमेर सीमालाई बढाउनु पर्दछ ।
- निवृत्तिभरण (pension) को लागि आवश्यक योग्यतामा लैङ्गिक समानतालाई सुनिश्चित गर्नको लागि निवृत्तिभरण नियमावलीहरुको पुनरावलोकन गर्ने ।
- सम्पूर्ण पदहरुको लागि खुल्ला र पारदर्शी रुपमा भर्ना गरिनु पर्छ, जसमा कामसम्बन्धी जिम्मेवारीहरु र आवश्यक अनुभव तथा पेशागत योग्यताको विवरण स्पष्टसंग खुलाउनु पर्दछ ।
- बरिष्ठ महिला तथा पुरुष अधिकृतहरुलाई आफ्नो घरदेखि टाढा स्थानान्तरण गर्ने नीतिको अन्त्य गरिनु पर्दछ किनभने यो नीतिले पारिवारिक जीवन र एउटा स्थिर समाजलाई छिन्नभिन्न पार्दछ ।

लक्ष्य, अभिप्राय, आर्थिक प्रभावहरु र अपेक्षित उपलब्धिहरुको साथ साथै लक्षित समूहहरु, कार्यसम्पादन सूचकहरु र तालीम उपलब्धि सूचकहरु अनुसूची ३ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.१.१.२ महिला शिक्षा शाखा

महिला शिक्षा शाखा शिक्षा विभागको प्राथमिक शिक्षा एकाई अन्तर्गतको एउटा शाखा हो । त्यसकारण शिक्षा विभागको प्रभावकारिता र कार्यकुशलतामा सुधार गर्नको लागि पहिचान गरिएका धेरैजसो चूनौतिहरु महिला शिक्षा शाखाको लागि पनि लागू हुन्छन् ।

क) परिचय

सन् १९७१ मा स्थापना गरिएको “शिक्षामा महिलाहरुको समान पहुँच परियोजना” महिला शिक्षा शाखाको अग्रणी संस्था थियो । यस परियोजनाको उद्देश्य भनेको शिक्षामा बालिका तथा केटीहरुको पहुँच बढाउनको लागि महिला शिक्षक संख्यामा वृद्धि गर्नु रहेको थियो किनभने महिला शिक्षकहरुले विद्यालयहरुमा केटीहरुको भर्नामा सकारात्मक सुधार ल्याउन सक्छन् भन्ने महसूस गरिएको थियो । सन् १९८३ मा सोही परियोजनालाई “बालिका र महिलाहरुको लागि शिक्षा” भनेर पुनः नामाकरण गरियो र यूनिसेफको सहयोगमा एउटा नयाँ परियोजनाको रुपमा यसको विस्तार गरियो । यस अवधिमा महिला शिक्षकहरुलाई तालीम दिनुको अलावा विपन्ना वर्ग र दुर्गम क्षेत्रमा बस्ने बालिकाहरुको विद्यालय तथा शिक्षा माथीको पहुँचलाई बृद्धि गर्ने अभिप्रायले अन्य प्रोत्साहनमुलक कार्यक्रमहरुको शुरुवात गरियो । सन् १९९२ मा “बालिका र महिलाहरुको लागि शिक्षा” लाई “महिला शिक्षा एकाई” कोरुपमा परिवर्तन गरियो, जुन सन् १९९८ सम्म कायमै रह्यो । सन् १९९२ देखि १९९८ सम्मको अवधिमा अधिकांश कार्यक्रमहरुलाई श्री ५ को सरकारको सहयोग प्राप्त भएको थियो भने केही कार्यक्रमहरुलाई प्राथमिक शिक्षा परियोजना र आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना - प्रथमले सहयोग गरेको थियो ।

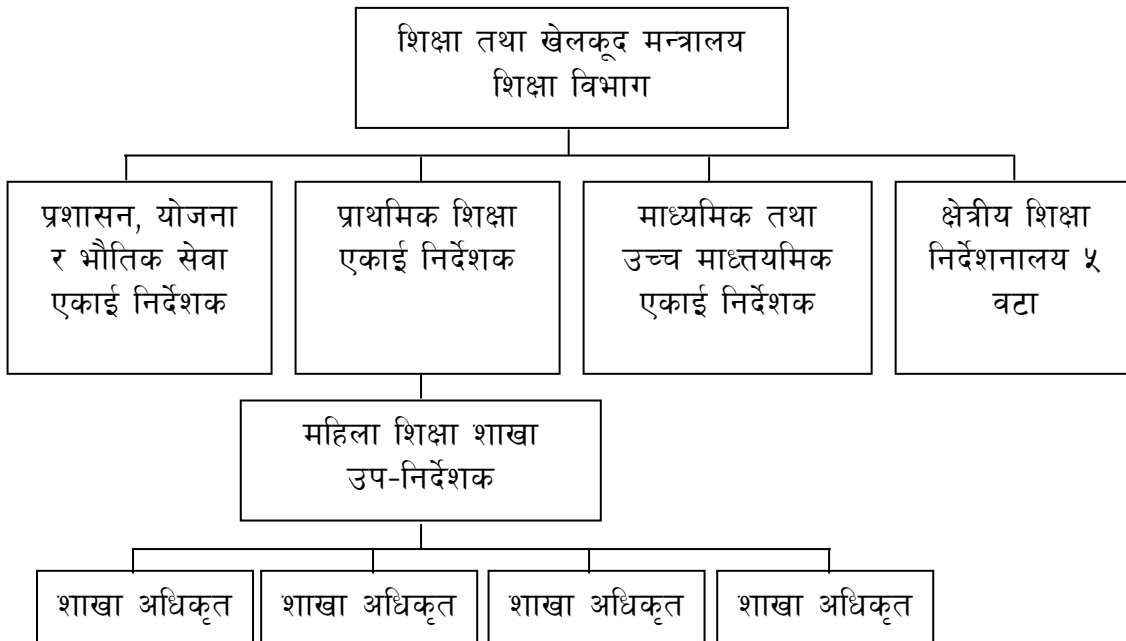
यी कार्यक्रमहरु अर्न्तगत निम्नलिखित कृयाकलापहरुलाई निरन्तरता दिईयो:

- महिला शिक्षक तालीम कार्यक्रम
- छात्रावास (Feeder hostel) परिमार्जन
- माध्यमिक विद्यालय छात्रवृत्ति
- प्राथमिक विद्यालय छात्रवृत्ति
- विद्यालय जान असमर्थ बालिका तथा किश्वरीहरुका लागि अनौपचारिक शिक्षा
- प्रचार प्रसा अभियान (पैरवी)
- स्व-लगानी

- शिक्षक/परामर्शदाताको रुपमा कार्यरत महिला स्वयंसेविकाहरुको लागि सहयोग
 - प्रशासनिक सहयोग (महिला एकाई)
 - अध्ययन, सर्वेक्षण, परीक्षण कार्यक्रमहरु
 - अनुगमन तथा मूल्याङ्कन
 - छनौट गरिएका क्षेत्रहरुमा प्राथमिक विद्यालयका केटीहरुलाई प्रत्यक्ष सहयोग (छात्रवृत्ति, विद्यालय पोशाक तथा अन्य प्रोत्साहनमुलक सुविधाहरु)
- (स्रोत: शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय, १९८३)

श्री ५ को सरकारले २३ मार्च १९९९ को राजपत्रमा शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय अन्तर्गत शिक्षा विभागको गठन भएको जानकारी दियो, जुन १६ जुलाई १९९९ (१ श्रावण २०५६) मा लागू गरियो । यस नयाँ संरचनामा “महिला शिक्षा एकाई” लाई शिक्षा विभागको प्राथमिक शिक्षा एकाई अर्न्तगत रहने गरी “महिला शिक्षा शाखा” भनी नामाकरण गरियो । शिक्षा विभागको संस्थागत संरचना तथा यसमा महिला शिक्षा शाखाको स्थान तलको चित्र (diagram) मा दिइएको छ ।

शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय
शिक्षा विभाग

क) महिला शिक्षा शाखाको स्थापना निम्नलिखित उद्देश्यहरुले भएको थियो

- विभिन्न कार्यक्रमहरुको माध्यमबाट बालिकाहरुलाई प्राथमिक शिक्षा उपलब्ध गराउने
- छात्राहरुको भर्नामा वृद्धि गर्ने र पढाईको निरन्तरताको लागि उनीहरुलाई प्रोत्साहन दिने ।
- अत्याधिक संख्यामा छात्राहरुलाई माध्यमिक शिक्षा पूरा गर्नको लागि प्रोत्साहन दिने ।
- माध्यमिक तह उत्तिर्ण गरेका केटीहरुलाई शिक्षण पेशामा प्रवेश गर्न प्रोत्साहन गर्ने ।

ख) कार्यहरु:

- केटीहरुको शिक्षा र लक्षित समूहसंग सम्बन्धित नीतिहरु निर्माण गर्ने ।
- अनुगमन, समन्वय गर्ने तथा शैक्षिक कार्यक्रमहरुमा महिलाको सहभागिता बढाउने ।

- महिला शिक्षक भर्नाको लागि मापदण्ड तथा आधारहरु निर्धारण गर्ने ।
- जिल्ला स्रोत केन्द्रहरु, गैससहरु, अन्तर्राष्ट्रिय गैससहरुको सहयोगमा महिला शिक्षा सम्बन्धी कार्यक्रमहरु तयार गरी कार्यान्वयन गर्ने ।

ग) महिला विकास शाखामा वर्तमान कृयाकलापहरु:

- छात्रवृत्ति कार्यक्रम
 - छात्रवृत्तिको लागि उपलब्ध कोटा (संख्या) भित्र रहेर निर्धारित मापदण्डहरुको आधारमा प्राथमिक तहका विद्यालयका छात्राहरुको लागि प्राथमिक तहको छात्रवृत्ति सन् १९९१ सम्म निरन्तर रुपमा प्रदान गरियो । यो कार्यक्रम ६३ जिल्लामा लागू गरिएको थियो ।
 - सन् १९९६ मा शुरु भएको प्राथमिक तहका छात्राहरुको लागि छात्रवृत्ति कार्यक्रम, जसमा १२ जिल्लाका सबै छात्राहरुले छात्रवृत्ति प्राप्त गरेका छन् ।
 - निश्चित छात्रवृत्ति संख्याभित्र रहेर कक्षा ६ देखि १० कक्षासम्मका निम्न माध्यमिक तहका छात्राहरुको लागि स्थानीय विद्यालय छात्रवृत्ति ।
- छात्रावास (feeder Hostels)
 - कक्षा ८ उत्तीर्ण गरेका न्यून आर्थिक स्तर भएका छात्राहरुलाई छात्रावासमा ल्याई प्रवेशिका परीक्षासम्मको शिक्षाको अवसर प्रदान गरियो । हुम्ला र जुम्ला जस्ता अति दुर्गम जिल्लाहरुको सन्दर्भमा भने ६ कक्षा उत्तीर्ण गरेका छात्राहरुलाई छात्रावासमा ल्याई प्रवेशिका परीक्षा पूरा गर्ने अवसर दिइयो ।
- क्याम्पस छात्रवृत्ति/१०+२ छात्रवृत्ति
 - शिक्षा विषय लिएर प्रमाणपत्र तह अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थीहरुलाई यो छात्रवृत्तिको लागि छनौट गरिन्छ ।
- प्रोत्साहन कार्यक्रम
 - ८ वटा जिल्लाहरुमा गाउँ तहको “प्रोत्साहन व्यवस्थापन समिति” लाई प्राथमिक तहमा अत्याधिक संख्यामा छात्राहरुको अध्ययनलाई निरन्तर कायम राख्ने र उनीहरुलाई उच्च तहसम्म अध्ययन जारी राख्न मद्दत गर्ने, विद्यालयहरुलाई आर्थिक पुरस्कारको लागि सिफारिस गर्ने अधिकार दिइएको छ ।

घ) महिला शिक्षा शाखाको संस्थागत संरचना:

महिला शिक्षा शाखामा हाल १२ जना कर्मचारीहरु छन्:

उप-निर्देशक	१ जना
शाखा अधिकृतहरु (राजपत्राङ्कित तेस्रो श्रेणी)	४ जना
राजपत्र अनङ्कित प्रथम श्रेणी	४ जना
कम्प्युटर अपरेटर	१ जना
सवारी चालक	१ जना
पियन	१ जना

ङ) महिला शिक्षा शाखाको भौतिक अवस्थिति:

महिला शिक्षा विभागको कार्यालय भवन सानोठिमी, भक्तपुरमा अवस्थित छ र शिक्षा विभाग, अय शैक्षिक संस्थाहरु तथा अन्य शैक्षिक लाइन एजेन्सीहरु भन्दा अलग्गै छ । शिक्षा विभागले लैङ्गिक अध्ययन टोलीको लागि सोही भवनमा आफ्नो कार्यथलो बनाउने ठाउँ उपलब्ध गराएको थियो । यस सुविधाको लागि यो समूह आभार व्यक्त गर्दछ ।

महिला शिक्षा शाखासंग निर्णय गर्ने र स्रोतहरु सञ्चालन गर्ने दुवै अधिकार सीमित मात्रामा छन् । पर्याप्त स्रोतहरु संचालनको अभावले गर्दा प्रभावकारी कार्य गर्न निकै गाह्रो हुन्छ । प्राथमिक शिक्षा एकाई र महिला शिक्षा शाखा दुवैको उल्लेख्य प्रयासहरुको बावजूद पनि सुगम्यता (access), कोठा तताउने उपकरण (हिटर) खुल्ला ठाउँ जस्ता भौतिक बाधाहरु (२ वटा कोठामा मध्ये एउटामा मात्र हिटर जडान गरिएको थियो) तथा कम्प्यूटर, ईमेल र टेलिफोनसंग सम्बन्धित प्राविधिक कमजोरीहरुले गर्दा कार्यालयको काममा नकारात्मक असर परेको थियो । यस्तो नाजुक परिस्थितिमा रहेर यस टोलीले केवल ४ महिनामात्र काम गरेको थियो तर महिला शिक्षा शाखालाई त स्थायी रूपमा यिनै परिस्थितिहरुमा काम गर्नु पर्ने हुन्छ ।

महिला शिक्षा शाखा र यसका अग्रजहरुले बालिकाहरुको शिक्षामा सुधार गर्ने कार्यमा उल्लेखनीय योगदान गरेका छन् । महिला शिक्षा शाखाले पहिला केटीहरुको शिक्षाको लागि पैरवी गर्ने कार्य गर्‍यो र त्यसपछि कार्यक्रमहरु तयार गर्दै सञ्चालन गर्‍यो । यी महत्वपूर्ण उपलब्धिहरुको लागि महिला शिक्षा शाखाका कर्मचारीहरुलाई बधाई दिनैपर्छ । यी कार्यक्रमहरु कति हदसम्म सफल हुन सके भने बारेमा “पहुँच र उपलब्धि” अन्तर्गत छलफल गरिएको छ ।

शिक्षा विभागको स्थापना गरी महिला शिक्षा शाखाको कार्यहरु परिभाषित गर्दा त्यतिबेलाको स्थापित नमूनाको अनुशरण गर्दै महिलाको लागि विशेष कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्नको लागि एउटा छुट्टै एकाईको गठन गरियो । तर अहिले त्यतिबेलाको अवधारणागत प्रारूपमा परिवर्तन आएको छ । अहिले विचार गर्नु पर्ने मुद्दा भनेको शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय, शिक्षा विभाग र सम्बन्धित लाइन एजेन्सी तथा संस्थाहरुको कार्य संचालनमा लैङ्गिक समायोजनको लागि महिला शिक्षा शाखाले एउटा भर्खरै स्थापित संस्थाको रूपमा मद्दत पुऱ्याउंछ भन्ने हो । यस अध्ययन समूहसंग महिला शिक्षा शाखा र एन.सी.ई.डी (NCED), सी.डी.सी.(CDC) तथा डी.इ.सी.(DEC) जस्ता कार्य गर्ने एकाईहरु र कार्यान्वयन निकायहरु बीच सहकार्य भएका प्रमाणहरु एकदमै कम छन् । यी एकाई तथा निकायहरुले पनि महिला शिक्षा शाखाको अनुभव र दक्षतालाई लैङ्गिक समानतामा सुधार गर्नको लागि आफ्नो कार्य संचालनमा प्रयोग गरेको कुराको पनि खासै केही प्रमाण भेटिएन । जुन अवधारणागत प्रारूप अनुरूप महिला शिक्षा शाखा कार्यरत छ, त्यसको समीक्षा गरिनु आवश्यक छ भन्ने यस अध्ययन टोलीको ठहर रहेको छ । हालको कार्यगत प्रारूपले सम्पूर्ण विभागभरी नै लैङ्गिक समायोजनलाई बाधा पुऱ्याउंछ र विभिन्न शाखाहरु तथा शैक्षिक निकायहरुलाई लैङ्गिक समानताको लागि रणनीतिहरु विकास गर्ने उनीहरुको जिम्मेवारीलाई व्यवस्था गर्न मद्दत पुऱ्याउंछ भन्ने पनि यो टोलीको ठहर रहेको छ ।

यो अध्ययन टोलीको काममा सहयोग पुऱ्याउनको लागि दातृसंस्थाले एउटा “लैङ्गिक मूल्याङ्कन सहयोग समूह” को गठन गर्‍यो । महिला शिक्षा शाखाले सीमित स्रोतको भरमा कार्यसञ्चालन गर्नु परेको र एउटा राम्रो संचार प्रणालीको अभाव भएको प्रति सो समूहले केही चिन्ता व्यक्त गरेको थियो । मानवीय, आर्थिक र भौतिक स्रोतहरुको सम्बन्धमा महिला शिक्षा शाखा, लैङ्गिक एकाई र लैङ्गिक केन्द्र (Gender Focal Point) हरूलाई उपयुक्त सहयोग दिइएको कुरालाई सुनिश्चित गर्नु कार्यमा दातृसंस्थाको महत्वपूर्ण भूमिका हुन्छ ।

ग) बाधाहरु:

जुन भौतिक कठिनाईहरुभित्र रहेर महिला शिक्षा शाखाले कार्य सञ्चालन गर्नु पर्दछ । जुन कुराको प्रत्यक्षदर्शी महिला शिक्षा शाखाको कार्यालयमा बसेर लैङ्गिक अध्ययनको समयमा काम गर्दा यो टोली भएको थियो, त्यसले कार्यगत कुशलतामा बाधा पुऱ्याउंछ । सांस्कृतिक कारणहरुले गर्दा पुरुष व्यवस्थापक र महिला व्यवस्थापकहरु बीच अनौपचारिक सम्पर्क हुन कठीन छ (विष्ट र कार्ने २००१, कोइराला २००१) महिला शिक्षा शाखाको कार्यालय भवन शिक्षा विभाग र अनन्य शैक्षिक संस्थाहरुको भन्दा अलग्गै हुँदा कठिनाई अभि बढ्नुको साथै कार्यगत एक्लोपना (isolation) समेत सृजना गर्दछ ।

अवधारणागत हिसावले शिक्षा विभाग अहिले पनि “विकासमा महिला” को पुरानै नमूनामा कार्यरत छ, जसमा केटी तथा महिलाहरुको लागि विशुष सुविधाहरु प्रदान गरिन्थ्यो । अनुसन्धानहरुले देहाए अनुसार संसारका

हरेक ठाउँहरूमा महिला एकाईहरूलाई बारम्बार एक्लाइएको छ, उनीहरूसँग एकदमै कम मात्रामा प्रभावकारी शक्ति छ र उनीहरूसँग अपर्याप्त मात्रामा स्रोतहरू छन्, महिला शिक्षा शाखा भने राष्ट्रसँग स्रोतसम्पन्न छ र तुलनात्मक रूपमा प्रभावकारी पनि छ । तर पनि हालको सोचअनुसार लैङ्गिक समानताको लागि एउटा एकीकृत कार्यशैली दीर्घकालीन रूपमा बढी प्रभावकारी हुन्छ । जुन कार्यशैलीमा लैङ्गिक रूपमा समतामूलक नीतिहरू, कार्यान्वयन रणनीतिहरू र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन संयन्त्रहरूको लागि प्रत्येक शाखा तथा सम्पूर्ण निकायहरूले जिम्मेवारी लिन्छन् । जव यो काम कुनै एउटा निश्चित शाखा वा एकाईको जिम्मेवारी हुन्छ, त्यतिबेला अन्य शाखा तथा संस्थाहरूले जिम्मेवारी अरुतिरै पन्छाउने मौका पाउँछन् र यस मुद्दालाई बेवास्ता गर्दन् ।

आई.ए.(IA) मा उल्लेख गरे अनुसार:

“महिला शिक्षा शाखा शैक्षिक नीति तथा कार्यक्रमहरूमा भएको लैङ्गिक ग्याप (विसमता) हटाउन या कम गर्नका लागि पाठ्यपुस्तक र तालीम सामाग्रीहरूको लैङ्गिक मूल्याङ्कन, लैङ्गिक विषयहरूसँग सम्बन्धित कृयाकलापहरूको अनुगमन तथा सर्वेक्षण र लैङ्गिक समानतासँग सम्बन्धित विषयहरूलाई सम्बोधन गर्ने जस्ता विषयहरूको निरन्तर तथा व्यापक विश्लेषण गर्नुको सट्टा परम्परागत कार्यहरूलाई निरन्तरता दिन नै व्यस्त छ । शिक्षण र शैक्षिक व्यवस्थापनमा लैङ्गिक समानताको लागि पुरुषहरूको सहयोग प्राप्त गरी लैङ्गिक भेदभाव रहित रणनीतिहरू निर्माण गर्ने कार्यको अभाव देखिन्छ ।”^{१९}

यस शाखालाई नयां कार्यशैलीमा डोच्याउनका लागि दूरदृष्टि र नेतृत्वको खाँचो छ ।

घ) सुभावहरू:

यस अध्ययन टोलीले महिला शिक्षा शाखाका सुदृढ पक्षहरूलाई स्वीकार गर्दछ र यिनीहरूलाई फरक तरिकाले अभ्र प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्ने सल्लाह दिन्छ । लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरणलाई प्राप्त गर्नको निमित्त महिला शिक्षा शाखाले कार्यान्वयनको सट्टा नीति निर्माण, लैङ्गिक विश्लेषण, अनुगमन, मूल्याङ्कन तथा तालीममा ध्यान केन्द्रीत गर्नको लागि यो अध्ययन समूहले सुभाव दिएको छ ।

यहां दिइएको सुभाव र परिवर्तन विगतमा प्राविधिक टोलीले दिएको सुभाव अनुरूप नै छ, जुन कुरालाई मार्च २००२ को मध्यावधि प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ :

“शिक्षा विभागको भूमिका र जिम्मेवारीलार्य योजना तर्जुमा, व्यवस्थापन, कार्यान्वयन र जिल्ला तहका विभन्न पक्षहरूको अनुगमनबाट परिवर्तन गरेर नीति निर्माणको लागि मार्गदर्शन प्रदान गर्ने, रणनीतिहरू तय गर्ने, मापदण्डहरू विशिष्टीकरण गर्ने, सहयोगी कृयाकलापहरूको योजना तयार गर्ने र उपलब्धिहरूको मूल्याङ्कन गर्नेतर्फ लैजानुपर्छ ।”^{२०}

शिक्षा विभागको प्राथमिक शिक्षा एकाईको एउटा शाखाको रूपमा महिला शिक्षा शाखाले लैङ्गिक समानताको प्रवर्द्धन र कार्यान्वयनको सम्बन्धमा पनि यस्तै किसिमको भूमिका लिनुपर्छ ।

यस वाहेक, लैङ्गिक विषयलाई तालीम, पाठ्यक्रम विकास र अध्ययन सामाग्रीहरूमा समायोजन गर्न महिला शिक्षा शाखाले एन.सी.ई.डी.(NCED), सि.डी.सी.(CDC), डी.ई.सी. (DEC) र शिक्षा विभागलाई सल्लाह दिनुपर्छ ।

महिला शिक्षा शाखाले नीति निर्माणमा प्रभाव पार्नको लागि र लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई मूलप्रवाहमा समावेश गर्ने रणनीतिहरू तय गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नको लागि महिला तथा बालिकाहरूको शिक्षामा सहयोग गर्ने विशेष उपायहरूको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी शिक्षा विभागभित्रका उपयुक्त शाखाहरूमा हस्तान्तरण गरिनु पर्ने प्रस्ताव मूल्याङ्कन टोलीले प्रस्तुत गर्दछ । उदाहरणको लागि अनौपचारिक शिक्षा शाखाले महिला साक्षरता कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्छ र प्राथमिक शिक्षा एकाईले छात्रावास र छात्रवृत्ति कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।

सोही अनुरूप यस मूल्याङ्कन टोलीले निम्नलिखित सुभावहरू प्रस्तुत गर्दछ:

- नीति निर्माण र पैरवी गर्ने भूमिकामा वृद्धि गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने भूमिका उपयुक्त शाखाहरू तथा शैक्षिक निकायहरूमा हस्तान्तरण गर्ने सोंच राखी महिला शिक्षा शाखाको भूमिका र कार्यक्षेत्रको समीक्षा गर्ने ।
- वृहत कार्यक्षेत्रलाई प्रतिविम्बित गर्नको लागि नाम परिवर्तन गर्नेतर्फ विचार गर्नुपर्ने - लैङ्गिक एकाई वा लैङ्गिक केन्द्र (Gender Focal Point)
- यस्ता संयन्त्रहरूको विकास गर्ने, जसको माध्यमबाट शिक्षा विभाग र शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयद्वारा स्वीकृत रणनीति र कार्ययोजनाहरू महिला शिक्षा शाखा/लैङ्गिक एकाई/लैङ्गिक केन्द्रसंग संगै मिलेर काम गर्ने उपयुक्त शाखाले सञ्चालन गर्दछ । यसो गर्दा सो शाखाले महिला शिक्षा शाखाको ज्ञान र अनुभवलाई प्रयोग गर्न पनि सक्दछ ।
- महिला शिक्षा शाखालाई नयां कार्यक्षेत्रसंग सम्बन्धित कृयाकलापहरू सञ्चालन गर्न आवश्यक सीपहरू, जस्तै: पैरवी र नीति निर्माण सीपहरूको पहिचान गरिनुपर्छ र नयां भूमिकालाई परिपूर्ति गर्नको लागि कर्मचारीसंग सरोकार राख्ने विषयहरूमा फेरबदल गर्न आवश्यक भए त्यसको पहिचान गरिनुपर्छ ।
- लैङ्गिक चेतना र लैङ्गिक विषयसंग सम्बन्धित कार्यगत प्रभावकारितालाई सम्पर्ण शाखा तथा निकायहरूमा समाहित गर्ने प्रकृत्यामा सहयोग पुऱ्याउनको लागि शिक्षा विभागले महिला शिक्षा शाखाका कर्मचारीहरूको सीप, ज्ञान र अनुभवलाई पूर्णतया: प्रयोग गर्नुपर्दछ ।
- महिला शिक्षा शाखाको जस्तोसुकै भूमिका र कार्यक्षेत्र भए तापनि यसलाई शिक्षा विभागको मुख्य कार्यालय भवनभित्र अवस्थित गराउनुपर्छ र यसको भूमिकालाई अगाडि वढाउनको लागि आवश्यक मानवीय, आर्थिक र भौतिक स्रोतहरू प्रदान गरिनुपर्छ ।
- यसको भूमिकालाई प्रभावकारी ढङ्गले अगाडि वढाउनको लागि यसका कर्मचारीहरूलाई सूचना प्रविधि, नेतृत्व, नीति निर्माण, रणनीतिक योजना तर्जुमा र अनुगमन तथा मूल्याङ्कन लगायतका विषयहरूमा उपयुक्त तालीमहरू प्रदान गरिनुपर्छ ।

३.१.२ जिल्ला तहमा योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनको सुदृढीकरण, उपखण्ड ७.२ र स्थानीय क्षमता विकास, उपखण्ड ७.३

हालको योजना प्रकृत्या जटिल छ । शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयभित्रको योजना तर्जुमा एकाईले कार्यक्रमहरूको समग्र योजवना तर्जुमा गर्ने र उपक्षेत्रीय योजना र कार्यक्रमहरूको विकासमा मार्गनिर्देशन प्रदान गर्ने जिम्मेवारी पाएको छ । प्रत्येक क्षेत्र र निकायले आ-आफ्नै योजनाहरूको विकास गर्छन् र त्यसपछि योजनाहरूलाई एउटा क्षेत्रगत वार्षिक कार्ययोजना र बजेटमा संलग्न गरिसकेपछि त्यसलाई आर्थिक स्वीकृतिको लागि योजना आयोग र अर्थ मन्त्रालयमा पेश गरिन्छ । दातृ संस्थाले अधि सारेको रणनीतिक योजना ढांचाको अवधारणासंग शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय परिचित छैन । वार्षिक योजना प्रकृत्याको समन्वय गर्ने समग्र जिम्मेवारी शिक्षा विभागको हो ।

विद्यालय भर्नाको व्याख्या गर्न र यसलाई वाध्यात्मक पार्न तथा यसको लागि सान्दर्भिक प्रवर्द्धनात्मक उपायहरूको अवलम्बन गर्नको लागि स्थानीय प्रयासहरूको खाँचो पर्दछ भन्ने मान्यतामा आधारित भएर अनिवार्य प्राथमिक शिक्षालाई क्रमिकरूपमा प्रारम्भ गर्ने गरी नवौं योजनाको रणनीति तयार गरिएको हो । सम्पूर्ण जिल्लाहरूले आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमहरूको योजना तर्जुमा, व्यवस्थापन र कार्यान्वयन गर्दा एउटा विकेन्द्रीकृत योजना तर्जुमा तथा व्यवस्थापन प्रारूप अनुरूप गर्नुपर्छ । विद्यालयहरूमा सामुदायिक स्वामित्वलाई प्रवर्द्धन गर्नको लागि विद्यालय व्यवस्थापन र योजना तर्जुमा सम्बन्धी कामको अधिकार स्थानीय समुदायहरूलाई हस्तान्तरण गरिनेछ । विद्यालयहरूले आफ्नो गुणस्तर सुधार योजनाहरू आफै बनाउने छन् र

उनीहरूको कार्य-सम्पादनको आधारमा उनीहरूलाई आर्थिक सहयोग प्रदान गरिनेछ । शैक्षिक योजना तर्जुमा एउटा “तलदेखि माथिसम्म पुग्ने” (bottom up) प्रकृयाको रूपमा रहनेछ, जसमा प्रधानाध्यापक र विद्यालय व्यवस्थापन समितिले विकास गरेको विद्यालय सुधार योजना यस प्रकृयाको एउटा प्रमुख पक्ष हुनेछ । जिल्ला विकास समिति, गाउँ विकास समिति र गाउँ शिक्षा समितिहरू जस्ता स्थानीय सरकारी निकायहरूले पनि एउटा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

हाम्रो अध्ययन समूह यस्ता दीर्घकालिन लक्ष्यहरूसँग पूर्णतः समहत छ र जिल्ला तथा स्थानीय स्तरको स्वामित्व र जवाफदेहीपनले शिक्षा र शैक्षिक वातावरणको गुणस्तरमा सुधार ल्याउने छ भन्ने विश्वास गर्नछ । समुदायको पनि विद्यालय भवनहरूको मर्मत संभार तथा पोषणयुक्त खानाको व्यवस्था गर्ने लगायतका जिम्मेवारीसंगै शिक्षामा एउटा व्यापक भूमिका हुनेछ ।

क) परिणाम/उपलब्धिहरू:

विकेन्द्रीकरण, स्थानीय स्वामित्व र स्थानीय जवाफदेहीतातर्फ स्पष्टरूपमा पहलहरू गरिएको छ । माथि नै उल्लेख गरिए अनुसार जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूलाई विभिन्न तरिकाहरूबाट सुदृढीकरण गरिएको छ । जि.शि.अ.हरूलाई तालीम प्रदान गरिएको छ, कार्यालयहरूलाई मजवुत बनाइएको छ र इ.एम.आई.एस.(EMIS) प्रणालीहरूलाई यथास्थानमा राखिएको छ । प्रारम्भमा ५ वटा जिल्लाहरूको पहिचान गरी जिल्लामै तालीम दिने र एस.आई.पी. (SIP) योजना तर्जुमा गर्ने कार्यहरू सञ्चालन भइरहेका छन् । यस अध्ययन टोलीका एकजना सदस्यले अवलोकन गरेका विद्यालय सुधार योजनाहरू प्रशंसनीय र प्रभावकारी थिए । तथापी त्यसमा शैक्षिक क्षेत्रको तर्फबाट वा स्थानीय सरकारको प्रतिनिधित्वको टड्कारो अभाव भएको देखियो । जेहोस, आ.प्रा.शि.प.दोस्रोले स्थानीय सरकारको क्षमता विकासलाई सहयोग गरेको छ । जसमा महिला प्रतिनिधिहरूको सशक्तिकरण पनि पर्दछ । प्राविधिक टोलीको प्रतिवेदन अनुसार विगत ३ वर्षमा वार्षिक योजना विकास गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण प्रगति भएको छ ।

ख) बाधाहरू:

प्राविधिक टोलीको प्रतिवेदनमा भनिएको छ की विविध कारणहरूले गर्दा विकेन्द्रीकृत योजना तर्जुमा प्रकृया हालसम्म पनि कृयाशल भएको छैन । सो प्रतिवेदनमा अभिसम्म पनि हटाउन नसकिएका प्रमुख कमजोरी तथा अभावहरूको बारेमा संक्षिप्त विवरण दिइएको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा भएको व्यवस्था र शिक्षा नियमावलीहरू^{२२} बीच प्रशस्त विरोधाभासहरू छन् र यिनीहरू बीच कामहरू दोहोरिएका छन् र कामको स्पष्टता छैन । स्थानीय तहको योजना तर्जुमा प्रकृयाको जिम्मेवारी केन्द्रीय संस्थाहरूले नै लिएका छन् र जिल्ला तथा समुदाय स्तरका सरोकारवालाहरूलाई पूर्ण रूपमा संलग्न गराउन अझै बाँकी नै छ । विद्यालय र समुदायको तहमा स्थानीय संलग्नतालाय प्रोत्सहान गर्नको लागि बाधकको रूपमा रहेका विषयहरू - समयको प्रतिबद्धता, पर्याप्त आम्दानीको स्तर, आत्मविश्वास र क्षमता - लाई अभिसम्म सम्बोधन गरिएको छैन ।

आर्थिक विकेन्द्रीकरण पनि समस्यायुक्त छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा आफ्ना कार्यहरू गर्नको लागि स्रोतहरू जुटाउन शक्तिको हस्तान्तरण गर्नु पर्ने सल्लाह दिइएको छ तर विशेष गरेर न्यून आम्दानी भएका समुदायहरू रहेका जिविस र गाविसहरू धेरै हदसम्म राज्यबाट दिइने अनुदानमा निर्भर छन् । नगरपालिकाहरूले भने आवश्यक रकमको केरै प्रतिशत रकम आफैले जुटाउन सक्ने संभावना छ । त्यसकारण जिविस र गाविसहरू स्थानीय अनुदानमा अत्याधिक निर्भर छन् । देशको वर्तमान सुरक्षा अवस्थाको कारणले गर्दा स्थानीय अनुदानलाई २००२-३ मा अटाइने छ । आर्थिक लगानी र त्यसको भौतिक प्रतिफलको अनुगमन गर्नको लागि अनुगमन संयन्त्रहरूको स्थापना गर्न अझै बाँकी नै छ ।

स्थानीय स्तरमा नागरिक समाजको संलग्नता एकदमै न्यून भएको तथ्य यस अध्ययन समूहले स्थलगत भ्रमणहरूमा अवलोकन गरेको थियो । यस समूहले गैससहरू र राज्य संस्थाहरू बीच सहकार्य भएको खासै केही पनि प्रमाण देख्न सकेन । गैससहरूले स्थानीय स्तरमा कृयाकलापहरू सञ्चालन गर्न सक्छन्, जुन काम गर्न राज्य संस्थाहरूलाई एकदमै गाह्रो हुन्छ । तापनि राज्यले सी.ओ.पी.ई.(COPE) जस्ता सफल गैससहरूले प्रयोग

गरेका कार्यतालिकाहरुको विश्लेषण गरी त्यसमा आधारित भएर त्यसलाई आफ्नो संयन्त्रहरुमा उपयुक्त रूपमा समायोजन गर्न सक्छ ।

विकेन्द्रीकरण प्रकृयाको चूनौतिको रूपमा देखिएका थुप्रै विषयहरुलाई तिनको महत्व र आकारको आधारमा प्राथमिकता निर्धारण गर्नुपर्दछ र यसले हाल सञ्चालन भइरहेको एस.आई.पी.(SIP) तालीम जस्ता महत्वपूर्ण कामहरुबाट अन्यत्र ध्यान मोड्नु हुँदैन ।

जेहोस, लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा, महिला शिक्षाविद् र समुदायका महिला सदस्यहरुको विचारलार्य समायोजन गर्नुपर्ने आवश्यकता बोध हुन नसकेको शिक्षा क्षेत्रमा स्पष्ट देखिन्छ । केटीहरुको भर्ना, निरन्तरता तथा उपलब्धिको स्तरलाई बृद्धि गर्नको लागि आवश्यक कदमहरु चाल्न चाहिने रणनीति र संयन्त्रहरुको पहिचान गर्ने कार्यमा उनीहरुलाई संलग्न गराउनुनाले एकातिर यो कार्य सफल हुन्छ भने अर्कातिर उनीहरुलाई आफ्नो ज्ञान र अनुभवसम्बन्धी योगदान गर्न प्रोत्साहन समेत मिल्दछ ।

ग) सुझावहरु:

महिलाहरुको योगदानलाई स्वीकार गर्ने वातावरणलाई सुनिश्चित गरिनुपर्छ र उनीहरुको दृष्टिकोण र चासोका विषयहरुलाई ध्यान दिइनुपर्छ । यस अध्ययन टोलीले निम्नलिखित सुझावहरु दिएको छ:

१. विकेन्द्रीकरण र योजना तर्जुमा प्रकृयामा लैङ्गिक विषयहरुलाई समायोजन गर्ने

क) निर्वाचनबाट गठन हुने प्रत्येक निकायहरु, जस्तै: जिविस, गाविस र विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरुमा शुरुमा कमिमा २ जना र त्यसपछि ५ वर्षभित्र कमिमा एक-तिहाई प्रतिनिधित्व हुने गरी महिलाहरुको संख्यामा बृद्धि गर्ने ।

ख) लैङ्गिक सचेतता र लैङ्गिक योजना तर्जुमा विषयहरुमा एउटा तालीम कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने:

- स्थानीय विद्यालय र जिल्ला तहमा हुने योजना तर्जुमा प्रकृयामा महिला तथा पुरुष दुवैका चासोका विषयहरु र विचारहरु समावेश होस् भनी सुनिश्चित गर्ने ।
- केटीहरुको भर्ना र उपलब्धिलाई बृद्धि गर्नु आवश्यक छ भन्ने कुरालाई स्वीकार गर्नुपर्ने ।
- विद्यालय भवन परिमार्जन र मर्मत संभार गर्दा केटीहरुको लागि पर्याप्त मात्रामा चर्पीहरुको व्यवस्था हुनुपर्ने, जस्ता केटीहरुका विशेष आवश्यकताहरुलाई ध्यान दिनुपर्ने ।
- महिला शिक्षक भर्ना गरी तिनीहरुलाई पूर्ण सहयोग गर्नुपर्ने ।

२. जिल्ला र समुदायको तहमा सञ्चालन हुने विकेन्द्रीकरण, विद्यालय सुधार योजना तर्जुमा र क्षमता विकाससम्बन्धी विषयहरुको तालीममा निश्चित प्रतिशत महिलाहरुलाई सहभागी गराउनु पर्ने ।

३. विकेन्द्रीकरणसम्बन्धी तालीममा उपयुक्त संख्यामा महिलाहरुको प्रतिनिधित्व भएको कुरालाई सुनिश्चित गर्नको लागि तालीममा भाग लिने आउने निमन्त्रणा पत्र र तालीममा भएको सहभागितालार्य लैङ्गिक रूपमै छुट्टाएर तथ्याङ्क राख्नुपर्ने ।

३.२ प्रमुख लगानी कार्यक्रम (CIP)/ शिक्षा विभागको व्यवस्थापन: खण्ड-८

क) परिचय:

यसका दुईवटा उप-खण्डहरु “कार्यक्रम व्यवस्थापन” ८.१ (१६) र “प्राविधिक सहयोग सल्लाहकार समूह” ८.२ (१७) छन् ।

कार्यक्रम व्यवस्थापनको लागि शिक्षा विभागमा विशेषज्ञहरुको एउटा समूह बनाइने छ । जसले विकेन्द्रीकृत व्यवस्थापन र आर्थिक लगानीको लागि प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्नेछ । शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाको भूमिकाको बारेमा पहिला नै छलफल गरिएको छ । प्राविधिक सहयोग सल्लाहकार समूहको प्रमुख कार्य भनेको जिल्ला तहमा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा जिल्लाहरुलाई प्राविधिक सहयोग र तालीम प्रदान गर्नु हो ।

“प्रा.स.स.स.(TSAG) का कार्यहरु यसप्रकार छन्: क) विभिन्न टि.ए.(TA) तालीम/ आर.एम.ई. (RME) कृयाकलापहरुको लागि कार्य शर्तनामा (TOR) तयार गर्ने, ख) प्रस्तावहरुको खोजी कार्य गर्ने, ग) विशेषज्ञहरु तथा संस्थाहरुको छनौटमा सहयोग गर्ने, टि.ए. (TA) तालीम/आर.एम.ई. (RME) कृयाकलापहरुको अनुगमन र समन्वय गर्ने, र घ) परीक्षणहरु तथा नवीन कार्यहरु गर्दा मार्ग निर्देशन गर्ने ।”

प्रा.स.स.स.को मुख्य समूहमा शिक्षा विभागका महानिर्देशक, वी.पी.इ.डी.यू.(BPEDU) का समन्वयकर्ता, डानिडा/पी.ए.टी. (DANIDA/PAT)का सल्लाहकार, दातृसंस्थाका प्रतिनिधिहरु, परामर्शदाताहरु र आमन्त्रित विशेषज्ञहरु रहन्छन् । यस प्रा.स.स.स.अन्तर्गत विभिन्न विषयका विशेषज्ञहरुको एउटा समूहको स्थापना गरिनेछ, जसमा लैङ्गिक विषय विशेषज्ञ पनि समावेश हुनेछ । विशेषज्ञहरुलाई आवश्यकता अनुसार राष्ट्रिय संस्थाहरुबाट ल्याउने छ । यो समूह कार्यक्रमको निर्देशन र लैङ्गिक समायोजनको लागि जिम्मेवार हुनेछ ।

ख) परिणाम/उपलब्धिहरु:

तेस्रो पक्षको प्रतिवेदनले प्रा.स.स.स.को गठन एउटा सकारात्मक कदम भएको निष्कर्ष निकालेको छ । यस प्रा.स.स.स.ले आ.प्रा.शि.प.-दोस्रोसंग मेल खाने गरी अनुसन्धानको दिशा निर्धारण गरेको छ साथै कार्य शर्तनामा तयारी र प्रतिवेदनको लागि अवधारणागत प्रारूपको विकास गरेको छ ।

ग) बाधाहरु:

तेस्रो पक्षको प्रतिवेदनमा जनाइए अनुसार यस समूहको प्रभावकारी कार्य संचालनको लागि थुपै बाधाहरु थिए र यिनै कारणहरुले गर्दा समूहका सदस्यहरुको चासोमा कमी आएको थियो । एउटा निकै माथिल्ला तहको सल्लाहकार समूहको रूपमा यस प्रा.स.स.स.ले विभिन्न तरिकाले लैङ्गिक समायोजनाको प्रबर्द्धन गर्न सक्थ्यो । सातौँ संयुक्त समीक्षा कार्य पछि यस प्रा.स.स.स.का विघटन गरियो ।

घ) सुभावहरु:

व्यवस्थापन भूमिकामा महिलाहरुको संख्यामा बृद्धि गर्नुपर्ने आवश्यकताको वारेमा यस अध्ययन समूहले पहिलेनै आफ्नो विचार प्रस्तुत गरिसकेको छ । महिलाहरुलाई कुनै पनि उच्च तहको सल्लाहकार समितिको सदस्यको रूपमा समावेश गराउनुपर्छ भन्ने यस अध्ययन टोलीको मनशाय छ । त्यसकारण यो टोली निम्नलिखित सुभावहरु प्रस्तुत गर्दछ:

१. सम्पूर्ण सल्लाहकार समितिहरुमा महिलाहरुलाई समावेश गराइनु पर्छ ।
२. प्रत्येक तहमा महिला व्यवस्थापकहरुको संख्यामा बृद्धि गरिनु पर्छ ।

४. शैक्षिक उपलब्धि :

उपलब्धिहरूको लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण

केटी र केटा दुवै समूहहरूको उपलब्धिमा बृद्धि ल्याउन शिक्षण प्रकृया र शैक्षिक वातावरणको स्तरमा बृद्धि ल्याउन अपरिहार्य छ र यो लामो अवधि लाग्ने तथा जटिल कार्य हो । शैक्षिक उपलब्धि बृद्धि गर्न आ.प्रा.शि.प.दोस्रोले अपनाउने उपायहरू केटा र केटीहरूका विशेष आवश्यकताहरूसँग सान्दर्भिक हुन् र यी आवश्यकताहरूलाई ती उपायहरूले सम्बोधन गर्नु भन्ने विषयमा यो अध्ययन समूह सजग छ ।

लैङ्गिक मूल्याङ्कन यस्ता नीति तथा अभ्यासहरूसँग सम्बन्धित छ, जसले केटाहरू अथवा उनीहरूको कुनै खास समूहलाई नकरात्मक प्रभाव पार्दछ । दलित केटाहरू, आफ्नो मातृभाषा शिक्षणको माध्यम भाषा नभएका केटाहरू, विशेष शैक्षिक आवश्यकता भएका केटाहरू, र न्यून आय भएको परिवारबाट आएका केटाहरू यस्ता समूहहरूमा पर्दछन् । सामाजिक विभेदरहित एउटा न्यानोचित विद्यालय प्रणालीद्वारा यस्ता केटा र केटीहरूको आवश्यकता पुरा हुन्छ । यस्ता समूहका केटाहरूले कम सेवाको अवसर प्राप्त गर्छन् नै । तर केटीहरूले अझ कम सेवाको अवसर प्राप्त गर्छन् र उनीहरूको भर्ना, निरन्तरता र उपलब्धिको स्तर केटाहरूको भन्दा निकै तल हुन्छ । बाँके जिल्लाको स्थलगत भ्रमणको क्रममा यो अध्ययन समूहले विशेष आवश्यकता भएका केटीहरूको लागि शिक्षालाई यस्तै आवश्यकता भएका केटाहरूलाई जत्तिकै महत्व नदिइएको पाएको थियो ।

हालको लैङ्गिक सन्तुलन केटाहरूको पक्षमा देखिएकाले यो अध्ययन समूहको प्राथमिकता भनेको केटीहरूको शिक्षा नै हो ।

यसको शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्ने उद्देश्य यस्तो छ :

“विशेषगरी कक्षा १ देखि ३ सम्मको शैक्षिक उपलब्धि बृद्धि ल्याउने” (उद्देश्य २, अनुसूचि १, आ.प्रा.शि.प.दोस्रो)

यो उद्देश्य प्राप्त गर्न सहयोग गर्न कार्यक्रमहरू निम्न अनुसार छन् :

खण्ड ५. पाठ्यक्रम नविकरण र मूल्याङ्कन

५.१ पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक नविकरण

५.२ निरन्तर मूल्याङ्कन

खण्ड ६. शिक्षक तालिम र पेशागत सहयोग

६.१ नियमित तालिम र सहयोग

६.२ प्रमाणिकरण (certification) तालिम

प्राथमिक विद्यालयहरूमा शिक्षिका र प्रमुख शिक्षकहरूको नियुक्तिको विषयलाई यो भागको शैक्षिक उपलब्धि अनुच्छेद ४.३ र ४.४ मा सम्बोधन गरिएको छ । यो मुद्दा क्षमता अभिवृद्धि र पहुँच तथा शैक्षिक निरन्तरता (retention) जस्ता क्षेत्रहरूमा समेत सान्दर्भिक भए तापनि शिक्षकहरू प्राविधिक कर्मचारी हुन र अन्य देशहरूमा महिला शिक्षकहरूको शैक्षिक वातावरण र केटीहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा सकारात्मक प्रभाव पारेको प्रमाण पाइएको छ ।

“शिक्षिकाहरूको न्यून उपस्थितिले बालिकाहरूको शिक्षामा पहुँच र शैक्षिक गुणस्तरमा सुधार गर्न बाधा पुऱ्याएको ठानिएको छ किनभने (क) विशेषगरी धेरै लिङ्ग विभेद भएका समाजहरूमा आफ्ना जवान छोरीहरू पुरुष शिक्षकको सम्पर्कमा आउने कुराहरू अभिभावकहरू चिन्तित हुन्छन् (ख) यसैगरी पुरुष शिक्षकहरू महिला विद्यार्थीहरूप्रति कम ध्यान दिन्छन् र (ग) केटीहरूलाई शिक्षिका अनुकरणीय ब्यक्तिको रूपमा जरुरत पर्दछ ।” (वाडेन र ग्रिन १९९४)

शिक्षिकाहरूको कम प्रतिनिधित्व भएको देशहरूमा बालिकाहरूको विद्यालय भर्ना र लैङ्गिक समानतामा पनि कमी भएको पाइन्छ । बंगलादेशलाई छोडेर नेपालमा एशियाका अन्य देशहरू भन्दा धेरै कम प्रतिशत महिला

शिक्षकहरु प्राथमिक विद्यालयमा छन् । सन् १९८८ मा बंगलादेश बाहेकका सम्पूर्ण मुलुकहरुमा २५ भन्दा बढ्ता महिला शिक्षकहरु थिए, जुन स्तरमा नेपाल भर्खर मात्र पुग्दैछ ।

क. परिचय

आ.प्रा. शि.प.दोस्रो का. का. यो (PIP) उपलब्धि विस्तार गर्ने लक्ष्यहरु निम्न अनुसार छन् :

- पाँच वर्षको अवधिमा बालिकासहित सम्पूर्ण बालबालिकाहरुको ७५% सख्याले पुरा ५ वर्ष विद्यालयमा व्यतित गर्ने छन् ।
- कक्षा ३ देखि ५ सम्मका ७०% बालबालिकाहरुले नेपाली र गणित विषयहरुमा न्यूनतम शैक्षिक स्तर हासिल गर्नेछन् ।
- कक्षा ३ को औसत मूल्याङ्कन प्राप्तांक ५०% बाट बढेर ७५% पुग्नेछ ।

कार्यक्रमका विभिन्न खण्डहरु यी लक्ष्यहरु प्राप्त गर्ने दिशा तर्फ उन्मुख छन् ।

माथि १ मा बालिकाहरुलाई किटेर उल्लेख गरिए तापनि आ.प्रा. शि.प.दोस्रो अनुसूचि १ उद्देश्य २ मा उल्लेखित नीति, रणनीति र अनुगमनका सूचकहरु लैङ्गिक विशेष छैनन । किनभने तिनीहरुले बालक अथवा बालिकाको ठाउँमा बालबालिका र शिक्षक अथवा शिक्षिकाको स्थानमा शिक्षक मात्र भनेर सम्बोधन गर्दछन् । यसले शिक्षण र ज्ञान प्राप्तीको लागि बालिकाहरुका खास आवश्यकताहरु र शिक्षिकाहरुको योगदानको महत्वलाई बेवास्ता गरेको देखिन्छ ।

ख. परिणाम

प्राविधिक समूह ले कूल भर्ना दर सन् १९९८ को १२३.९% बाट बढेर सन् २००० मा ११९.८% पुगेको बताएको छ । सन् १९९८ को खुद स्वयं दर ७०.५% बाट बढेर ०.४% पुगेको छ । बालिकाहरुको औसत स्वस्फुर्त भर्ना दर सन् १९९८ को अवधिको ६१% बाट बढेर ७४.६% पुगेको छ ।

तथापि यो सुधार देशब्यापि रुपमा समान छैन । केही जिल्लाहरुको स्वस्फुर्त भर्ना दर (NER) लगातार रुपमा न्यून रहेको छ । सबै भन्दा न्यून (GER) र ख.भ.द. रहेको १० वटा जिल्लाहरु मध्येभित्र १० वटा न्यूनतम (एन.इ.आर) NER भएको ७ वटा जिल्ला तराई क्षेत्रमा रहेको छन् । यी मध्ये ५ वटा जिल्लाहरु सबै भन्दा न्यून जि.इ.आर (GER) भएका जिल्लाहरु भित्र पर्दछन् । यसले प्रष्टै देखाउँछ कि सांस्कृतिक पक्षहरु यातायात र संचारको सुविधा जति कै महत्वपूर्ण हुन्छन् । यी सुविधाहरु अरु क्षेत्रहरु भन्दा तराईमा वढी छ । सबै भन्दा खराब स्थितिमा रहेको जिल्लाहरु मध्ये ३ वटा उच्च पहाडी क्षेत्रमा पर्दछन् । सबै भन्दा न्यून (एन.इ.आर) NER र दुई वर्ष अवधिमा परिवर्तन दर सबै भन्दा न्यून रहेका जिल्लाहरुको विवरण तलको तालिकामा देखाइएको छ :

जिल्ला	१९९८	२०००	% परिवर्तन
रौतहट	२२.६	४०.५	१७.९
अछाम	३०.०	७९.६	४९.६
सर्लाही	३०.७	४१.७	११.७
कपिलवस्तु	३१.१	५५.०	२३.६
महोत्तरी	३२.१	५१.१	१९.०
बारा	३३.३	५२.६	१७.३
सप्तरी	३४.१	५२.९	१८.८
कालिकोट	३५.०	८८.०	४३.०
रुपन्देही	३६.८	६३.०	२६.२
सिरहा	३६.९	४९.७	१२.८

यी १० जिल्लाहरूमध्ये ७ वटा जिल्लाहरूले उच्च परिवर्तन दर कायम गरेका छन् र स्वयं भर्ना दर ९०% पुर्याउने राष्ट्रिय लक्ष्य पुरा हुनका लागि आ.प्रा.शि.प.दोस्रो अर्न्तगत रहने २ वर्ष अवधि भर यो दर कायम राख्नुपर्ने हुन्छ ।

बालिकाहरूको (एन.इ.आर) **NER** वास्तवमै घटेको अन्य जिल्लाहरूमा बृद्धि ल्याउनका लागि प्रशस्त थप प्रयासहरूको जरुरत पर्ने देखिन्छ । गोरखा, लमजुङ्ग, पर्वत, स्याङ्जा, पाल्पा, अघाखाँची, पर्सा, धनुषा, ताप्लेजुङ्ग र इलाम जिल्ला यस्ता जिल्लाहरूमध्ये पर्दछन् । (एन.इ.आर) **NER** मा सबैभन्दा बढी कमी आएको लमजुङ्ग जिल्लामा ९५% बाट घटेर ६८.४% पुगेको थियो र सबैभन्दा कम घटेको पर्सा जिल्लामा ४३.४% बाट ४२.८% पुगेको थियो ।

प्राथमिक शिक्षा देशभरि विस्तार गरी श्री ५ को सरकारले ठूलै प्रगति हासिल गरेको कुरा मान्ने पर्छ । त्यसैगरी धेरै शिक्षकहरू र कर्मचारीहरूको प्रतिबद्धता र समर्पणमा शंका गर्ने ठाउँ छैन, तर विद्यालय एउटा सुखद अनुभव हुनै पर्छ भन्ने छैन :

“कक्षा १ मा प्रवेश गरेको एउटा ६ वर्षे बच्चा एउटा रुखो वातावरणमा रहेका उति साहो सहानुभूति नदर्शाउने र उत्तरदायित्व वहन नगर्ने शिक्षकहरूबीच अपरिचित अनुहारहरूको भिडको सामना गर्न पुग्छ । अझ, यदि त्यो बच्चा नेपाली वाहेकको भाषा पृष्ठभूमि र पिछडिएको समुदायबाट आएको हो भने त्यसले एउटा अन्जान भाषा र पिछडिएको समुदाय अथवा अल्पसंख्यक सदस्य भएकोमा सुक्ष्म तिरस्कारको समेत सामना गर्नुपर्ने हुन्छ ।” (प्राविधिक समूह, नोभेम्बर २००१, अनु ६.२, पृ. ४१)

यसले विद्यालय प्रवेश गर्दा धेरै बालबालिकाहरूले सामना गर्नुपर्ने अवस्था देखाउँदछ । यो लैङ्गीक अध्ययन समूहले भू.स. ले भ्रमण गरेको तराईका ३ वटा ग्रामीण विद्यालयहरूमा दुइ दुइ जना शिक्षकहरू अनुपस्थित थिए । दुइवटा विद्यालयहरूमा अपुग कक्षा कोठाहरू थिए र ती फोहोर र संभाररहित थिए । एक ठाँउमा ५ वटामध्ये ३ वटा कक्षाहरू खुला चौरमा र अर्को विद्यालयमा खुल्ला टहरोमा कक्षाहरू संचालित थिए ।

यदि बालक अथवा बालिकाहरू विद्यालयमा उपस्थित हुनुको केही मूल्य छ भने शिक्षाको गुणस्तरलाई तुरुन्त विचार गरिनु पर्दछ । यदि आफ्नो आय गुमाएर केही प्राप्त हुँदैन भने गरिब अभिभावकले आफ्ना छोराछोरीहरूलाई विद्यालय पठाउने छैनन् ।

हालसम्म सन् १९९७ र २००१ मा गरी कक्षा ३ को मूल्याङ्कन जाँच दुई पटक गरिएको छ । सन् १९९७ मा विद्यार्थीहरूले गणित, नेपाली र सामाजिक अध्ययन विषयहरूमा सोधिएका कूल प्रश्नहरू मध्ये आधा को मात्र जवाफ दिन सकेका थिए । सन् २००१ मा नेपाली र सामाजिक अध्ययन विषयहरूमा थोरै सुधार देखिएको थियो ।

यो मूल्याङ्कन गणित, सामाजिक अध्ययन र नेपाली विषयहरूमा संचालन गरिएको थियो । विद्यार्थीका निम्न पक्षहरूले उपलब्धिमा महत्वपूर्ण प्रभाव पारेका थिए :

- विद्यार्थीको लिङ्ग : गणित र सामाजिक अध्ययन विषयहरूमा छात्रा (५४.९%) हरु भन्दा छात्रहरूले बढी अङ्क प्राप्त गर्ने सम्भवना देखिन्छ ।
- चैत्र महिनामा अनुपस्थित भएका दिनहरू महत्वपूर्ण देखिए : जति बढी विद्यार्थी नियमित भयो त्यति नै बढी अङ्क ल्याउने सम्भवना रहन्छ । विद्यार्थीहरू अनुपस्थित रहेको दिनको संख्या ६५ थियो ।
- एउटै तह वा कक्षा दोहोर्‍याएको संख्या : जसले जति बढी एउटै तह दोहोर्‍यायो उसले त्यति नै कम अङ्क प्राप्त गर्ने सम्भावना देखियो (औसत दोहोर्‍याएको संख्या ०.५१ थियो) ।
- पाठ्यपुस्तक भन्दा बाहिरका किताबहरू पढने विद्यार्थीले बढी अङ्क हासिल गर्ने सम्भवना देखियो (४६.७% विद्यार्थीहरूले पाठ्यपुस्तक भन्दा थप पुस्तकहरू अध्ययन गरेका थिए) ।

- घरमा विद्युतको सुविधा : घरमा बिजुली नहुने भन्दा हुनेले बढी अड्ड प्राप्त गर्ने सम्भवना देखियो (५५.८% विद्यार्थीहरूको घरमा बिजुली सुविधा थियो) ।
- घरमा बोली चालीको भाषा नेपालीको प्रयोग : घरमा नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने विद्यार्थीहरूले नगर्नेहरू भन्दा बढी अड्ड हासिल गर्ने सम्भावना देखियो (७३.८%विद्यार्थीहरूले घरमा नेपाली भाषा बोल्ने गरेको पाइयो) ।

अभिभावकहरूसँग सम्बन्धित पक्षहरूले, शैक्षिक उपलब्धिमा उल्लेखनीय प्रभाव पारिएको देखिएन । विद्यार्थीहरूको उपलब्धिमा खासै प्रभाव नपारेका पक्षहरू निम्न अनुसार छन् :

- घरको काम (८८.३% ले घरमा काम गर्छन्)
- विद्यालय जानका लागि आवश्यक समय (औशत समय १३.१७ मीनेट)
- पूर्व प्राथमिक विद्यालय शिक्षा (२५.९% विद्यार्थीहरूले यस्तो शिक्षा पाएका थिए)
- अध्ययनमा घरको सहयोग (९२.९% विद्यार्थीहरूले अध्ययनको लागि घरको सहयोग पाएका थिए)
- पाठ्यपुस्तको उपलब्धता (९८.९% विद्यार्थीहरूसँग सबै तीन विषयका पाठ्य पुस्तकहरू थिए)

यी नतिजाहरूलाई अन्तिम ठानिएको छैन र थप अनुसन्धान गर्नेका लागि सुझाव दिइएको छ । त्यसमा पनि यी नतिजाहरूले केटा र केटीहरूमा विभिन्न पक्षले पारेका प्रभावलाई छुट्टाछुट्टै देखाएको छैनन् । अध्ययन गरिएका सबै तीन विषयहरूमा विद्यार्थीसँग सम्बन्धित पक्षहरू समान थिए । तर शिक्षक सम्बन्धी पक्षहरूमा भने केही अन्तरहरू थिए । उच्च शैक्षिक योग्यता भएका शिक्षकहरू उपलब्ध हुँदा तथा विद्यार्थीहरूलाई पटक पटक अनुगमन तथा निरीक्षण गरिँदा विद्यार्थीहरूले गणितमा उच्च अड्ड ल्याएको पाइयो । विद्यालयसँग सम्बन्धित पक्षहरूको कुरा गर्दा विद्यालयको भौतिक वातावरण र विद्यार्थीहरूको लागि गरिएको उच्च लगानी जस्ता पक्षले उच्च अड्ड प्राप्त गर्न सहयोग गरेको देखियो जब कि महिला शिक्षकहरूको अनुपात बढी भएका स्थानहरूमा गणितमा कम अड्ड हासिल गरेको पाइयो । यसले महिला शिक्षकहरूलाई उच्च योग्यता प्राप्त गर्न थप तालिम र अवसरको खाँचो छ भन्ने देखाउँछ । सामाजिक अध्ययन विषयमा कम उमेरका र उच्च शैक्षिक योग्यता भएका शिक्षकहरू भएका विद्यालयमा उच्च अड्ड प्राप्त गरेको देखियो ।

उच्च अड्ड प्राप्तिका लागि विद्यालयसँग सम्बन्धित महत्वपूर्ण पक्षहरू निम्न अनुसार देखिए :

- माथिल्लो तहको पढाइ हुने विद्यालयहरू
- केटीहरूको अनुपात बढी भएको कक्षा
- सानो संख्यामा विद्यार्थीहरू रहेको कक्षा
- प्रवेशिका परीक्षा भन्दा बढी योग्यता भएका प्राथमिक तिहमा पढाउने शिक्षक
- पाठ्यपुस्तकको सुलभता
- शैक्षिक सामग्रीहरूमा बढी लगानी
- नेपाली विषयमा बढी अनुभव भएका शिक्षक र एक भन्दा बढी विषय पढाउने शिक्षकहरू भएका हुँदा विद्यार्थीले कम अड्ड प्राप्त गरेको देखियो

पाठ्यपुस्तक उपलब्ध भएका र प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण भन्दा बढी शैक्षिक योग्यता भएका शिक्षकहरूको प्रतिशत बढी भएका विद्यालयहरूका विद्यार्थीले बढी अड्ड हासिल गरेको पाइयो ।

मूल्याङ्कनबाट प्राप्त यी सूचना धेरै महत्वपूर्ण छन् । तर यिनलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट अभ्र बढी विभाजित गरिनु पर्दछ । यो मूल्याङ्कनले गणित र सामाजिक अध्ययन विषयहरूमा केटीहरू भन्दा केटाहरूले राम्रो अड्ड हासिल गरेको देखाउँछ । तर यसको अन्तर एकदमै कम छ । विद्यालयसँग सम्बन्धित पक्षहरू महत्वपूर्ण छन् । घरको काम र पाठ्य पुस्तकको सुलभता लगायतका घरसँग सम्बन्धित पक्षहरूको अभ्र अध्ययन गरिनु

आवश्यक छ । अन्य देशहरूमा गरिएका अध्ययनले बालिकाहरूले ठूलै समय घरको काममा लगाउँदा उनीहरूको अध्ययन समयलाई नराम्रोसँग सीमित पारेको देखाएको छ । पेरुमा गरिएको अध्ययनले बालिकाहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा प्रभाव पार्ने एउटा प्रमुख पक्ष आफ्नै पाठ्य पुस्तक उपलब्ध हुनु हो भन्ने देखाएको छ । तर यसले केटाहरूलाई खासै अन्तर पारेको देखिएन ।

पाकिस्तानको उत्तर पश्चिमी सीमा प्रान्त (North West Frontier Province) को अपर दिरका समुदायले संचालन गरेको एउटा बालिकाहरूको स्कूलका स्थानीय शिक्षिकाहरू जसले सहयोगी वातावरणमा तालिम प्राप्त गरी पढाउदा बालिकाहरूको शैक्षिक उपलब्धीको स्तर निकै राम्रो पाइयो ।

शिक्षा मूल्याङ्कन प्रतिवेदनले लिङ्ग अनुसार शैक्षिक उपलब्धिको स्तरलाई छुट्टाएको छैन । शैक्षिक उपलब्धि हासिल गर्न अपनाइएका उपायहरूको प्रभाव अनुगमन गर्न प्रारम्भिक र मूल्याङ्कन जाँचहरू अपरिहार्य हुन्छन् । यी जाँचहरूलाई अभै विकास गरिनु पर्दछ र प्राप्ताङ्कहरूलाई लैङ्गिक रूपमा छुट्ट्याउनु पर्दछ । विभिन्न भौगोलिक क्षेत्रहरू र सार्वजनिक तथा निजी विद्यालयहरूबीचमा विविधता पाइएका थिए ।

काठमाण्डौ उपत्यकामा सबैभन्दा बढी प्राप्ताङ्क देखियो र उपत्यकाका निजी विद्यालयहरूले सार्वजनिक विद्यालयहरूले भन्दा बढी अंक प्राप्त गरेको पाइयो ।

धेरै चुनौतीहरू अभै बाँकी नै रहेको प्रष्ट छ । प्राविधिक समूहको प्रतिवेदनले उनीहरूको विचारमा शिक्षा प्रणालीले राम्रोसँग काम गरिरहेको र धेरै विद्यालयहरू प्रभावकारी नभएको बताएको छ । तालिम प्राप्त गरिहाले पनि धेरै शिक्षकहरूले राम्रोसँग तालिम पाएका छैनन् । प्रमुख शिक्षकहरूलाई आफ्नो विद्यालय प्रभावकारी ढङ्गबाट व्यवस्थापन गर्नका लागि आवश्यक अधिकार र क्षमताको कमी छ र निरीक्षण प्रणालीमा काफी सुधारको खाँचो छ ।

ग. बाधाहरू

शिक्षकहरू, शिक्षिकाका प्रशिक्षकहरू, प्रमुख शिक्षकहरू र स्रोत व्यक्तिहरूलाई तालिम दिनु गहन कार्य हो । अभै यो कार्यलाई सहयोग पुऱ्याउन जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूको क्षमता विकास गर्नु भन्ने कठिन काम हो । २० वर्ष अघिदेखि सरकारी नीति हुँदाहुँदै पनि शिक्षकहरूको नियुक्ति प्रकृया अन्तर्गत धेरै जिल्लाहरूले एकजना मात्र महिला कर्मचारी नियुक्ति गर्न नसक्नु गंभीर रूपले सोच्नुपर्ने विषय हो ।

घ. सुभावहरू

शैक्षिक उपलब्धिसँग सम्बन्धित सुभावहरू, प्रत्येक खण्ड र उपखण्डमा प्रस्तुत गरिएका छन् ।

४.१ पाठ्यक्रम नविकरण र मूल्याङ्कन : खण्ड ५

४.१.१ पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तकहरू : उपखण्ड ५.१

यो उद्देश्यको विशेष ध्यान कक्षा १ देखि ३ सम्म शैक्षिक उपलब्धि बढाउनु हो ।

१) पाठ्य पुस्तक र पाठ्यक्रम नविकरणका लागि गरिएका कृयाकलापहरूको उद्देश्यका निम्न प्रकार थिए :

- प्राथमिक विद्यालयका पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तकहरूको नविकरण गर्नु
- प्राथमिक तहका सबै विषयहरूका लागि शिक्षक निर्देशिका तयार गर्नु
- इच्छाधिन विषयहरू विकास गर्नु
- आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा विकास विभागमा (BPEDU) मा एउटा प्रकाशन इकाई स्थापन गर्नु

सावधानीपूर्वक तयार गरिएका पाठ्यपुस्तक र शिक्षण सामग्रीहरूले शिक्षण प्रकृयालाई सहयोग गर्न सक्नु भन्ने निश्चय गरी निम्न रणनीतिहरू प्रस्ताव गरिएका थिए :

- प्रत्येक तहका लागि न्यूनतम शैक्षिकस्तर कायम गर्ने जसले गर्दा शिक्षालाई विद्यार्थीको निरन्तर प्रगतिको मूल्याङ्कनलाई उनीहरूको दैनिक शिक्षण अभ्याससँग एकीकृत गरी सहयोग पुऱ्याउन शिक्षण विधि र सामग्रीबीचमा सामन्जस्य स्थापना होस्
- कक्षा १ देखि ३ सम्मका तहमा सम्भव भएसम्म शिक्षणलाई स्तर निर्धारण गर्नका लागि विधि र सामग्रीहरू विकास गरिने
- साना विद्यालयहरूमा सङ्गठन विस्तार गरी उपयुक्त विधि र सामग्रीहरू विकास गरिने
- पाठ्यक्रम कार्यान्वयन र पाठ्य पुस्तकहरूको प्रयोगलाई पूर्णता दिन र सहयोग गर्न थप सामग्रीहरू विकास गरिने
- पाठ्यपुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, पूरक पाठ्य सामग्री र कार्यपुस्तकहरूको (workbook) व्यवस्था गरिने

परिणाममूखी शिक्षण विधि विकास गर्ने ध्येयले आ.प्रा.शि.प. प्रथमकै अवधिमा पाठ्यक्रम र पुस्तकहरूको पूर्ण समीक्षा गरिएको थियो । पाठ्यक्रम पूर्ण रूपले कार्यान्वयन भइ नसकेको सन्दर्भमा सरकारले पाठ्यक्रम कम्तिमा ५ वर्ष र पाठ्य पुस्तकहरू आगामी ३ वर्षसम्म पुनरावलोकन नगर्ने निर्णय गर्‍यो । पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तकहरूको कक्षा ३ का विद्यार्थीहरूको सङ्गठन, निरन्तरता, उपयुक्तता र सरलता सम्बन्धी राष्ट्रिय मूल्याङ्कनका आधारमा पुनरावलोकन गरिएको थियो । तर यसमा लैङ्गिक दृष्टिकोणको प्रयोग गरिएको थिएन ।

भावी समीक्षालाई सहयोग पुगोस भन्ने उद्देश्यले पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने क्रममा आफ्ना अनुभवहरूको लेखन गर्ने र सम्भावित समस्या र मुद्दाहरूको पहिचान गर्ने कार्य आ.प्रा.शि.प.दोस्रो ले गरिरहेको छ ।

कक्षा ३ को पाठ्यक्रम र राष्ट्रिय मूल्याङ्कनको नतिजाहरूबाट प्राप्त पाठको आधारमा पाठ्यक्रमका जटिल क्षेत्रहरूका लागि पूरक शिक्षक निर्देशिका र विद्यार्थी कार्य पुस्तिकाहरूको विकास गरिने छ ।

कक्षा १ देखि ३ सम्मका प्राथमिक विद्यालयमा शैक्षिक उपलब्धिमा वृद्धि गर्न आ.प्रा.शि.प.दोस्रो ले शिक्षामा द्वैभाषी (bilingual) विधि शुरु गर्ने र साक्षरता र गणितमा सुधार ल्याउन शैक्षिक सामग्रीहरूको विकास गर्ने योजना गर्‍यो । (का.का.यो.पृ. ३२, २.४.१४)

ख. उपलब्धि/नतिजाहरू

धेरैजसो प्राप्त भएका परिणामहरू जसलाई तलको तालिकामा संक्षिप्त रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. केन्द्रिय तहमा हासिल प्रगतिको सारांश

क्र.स.	कार्यक्रम	कृपाकलापहरू	वार्षिक लक्ष्य		वार्षिक प्रगति		कैफियत
			लक्ष्य	इकाई	उपलब्धि	%	
९	पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तक सुधार	९.१ पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तकमा सुधार र नविकरण गरियो	१९	-	१९	१००	
		९.२ पाठ्य पुस्तक र शैक्षिक सामग्रीहरू कक्षा-१ का लागि राई र मगर भाषामा र कक्षा ४ का लागि अवधी, भोजपुरी, मैथली, थारु, तामाङ्ग, नेवारी, र लिम्बु, भाषामा उत्पादन	९	-	९	१००	

	९.३ लिम्बु र अवधी भाषामा पाठ्य पुस्तकहरुको पुनर्मुद्रण (१५,०००)	२	-	२	१००	
	९.४ गुरुङ्ग भाषामा पाठ्यक्रमको विकास	१	-	१	१००	
	९.५ प्रभावकारिता अध्ययनहरु	१	-	१	१००	
		११	-	१०	१००	

पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तकहरुको क्षेत्रमा भएको प्रगतिमा ३३००८० थान कक्षा १ र २ का कार्य पुस्तिकाहरु समावेश छन् । यसैगरी कक्षा १ देखि ५ सम्मका शिक्षण सामग्रीहरु तयार र वितरण गरिए साथै गणित विषयको लागि स्रोत सामग्रीहरु तयार र वितरण गरिए ।

(२) प्रकाशन एकाई, आधारभूत र प्राथमिक शिक्षा विकास एकाई

प्राथमिक शिक्षा परियोजना र आ.प्र.शि.प.दोस्रोको अवधिमा प्राथमिक शिक्षको लागि पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्री विकास गर्ने एउटा इकाई थियो । यो इकाईले पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शैक्षिक सामग्री तयार गरेर जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रलाई हस्तान्तरण गर्‍यो । यो केन्द्रको प्रकाशन र व्यापारिक उत्पादन गरी साभा प्रकाशन मार्फत जिल्लाहरुमा वितरण गर्ने जिम्मेवारी थियो । तालिम र हार्डवेयर तथा सफ्टवेयर र बाह्य विशेषज्ञताको सेवा जस्ता उपयुक्त प्रकाशन सामग्रीका माध्यमबाट कर्मचारीहरुको पेशागत कौशल सुदृढ गर्नका लागि आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा विकास इकाई मा एउटा प्रकाशन इकाई स्थापना गरियो ।

ग बाधा/अडचनहरु

पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकका क्षेत्रहरुमा प्रयासहरु भए तापनि अबै कमी कमजोरीहरु छन् :

जस्तै: यी लगानीहरुको फलस्वरूप शिक्षण प्रतिफलमा मापन योग्य सुधारहरु प्रष्ट देखिन अबै बाँकी नै छ ।

- अवस्था, समय र परिवेशले माँग गरे अनुसार पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तकहरुको पुनरावलोकन र पुनर्लेखन गरिएको छैन ।
- कक्षा १ देखि ५ सम्मका प्राथमिक विद्यालयका सम्पूर्ण पाठ्यपुस्तकहरुका लागि शिक्षक निर्देशिकाहरुको विकास गर्ने र सम्बन्धित शिक्षकहरुलाई राष्ट्रव्यापी रुपमा उपलब्ध गराउन बाँकी नै छ ।
- प्राथमिक तहका कक्षाहरुको प्रशिक्षण तथा शिक्षण प्रकृत्यामा परिवर्तन आउन बाँकी नै छ ।

ग. लैङ्गिक अवरोधहरु

केही प्राथमिक तहका पाठ्य पुस्तकहरुका पाठ्यक्रम लैङ्गिक रुपमा पूर्वाग्रही छन् । सायद पाठ्यक्रमको ढाँचा तयार गर्ने व्यक्तिहरु पुरुष भएको र उनीहरु लैङ्गिक रुपमा संवेदनशील नरहेको कारणले यस्तो भएको होला । त्यसकारण, पुरुष केन्द्रित शब्दहरु र लैङ्गिक कुधारणाहरुको जताततै प्रयोग भएको देखिन्छ । उदाहरणको लागि कक्षा ४ को अंग्रेजी विषयमा समावेश पुच्छरे प्रश्न (Tag Question) का भाषामा आदेश र क्षेत्रको कार्य अन्तर्गत (Order and Scope of Language Function) सोधिएको प्रश्न यस्तो छ:

“तिम्रो बुबा शिक्षक हुनुहुन्छ, होइन त ?”

“हो उहाँ शिक्षक नै हो”

“अहँ, उहाँ होइन ।”

पुरुष केन्द्रित शब्दहरु पाठ्य पुस्तकमा प्रयोग गरिएका प्रशस्त उदाहरणहरु छन् । विद्यार्थीहरुलाई महिला र बालबालिकाहरुको स्तर निम्न रहेको देखाउँदै महिलाहरुलाई दोस्रो दर्जा र परम्परागत भूमिकाहरुमा तस्वीर, कथा, चित्रत्र र उदाहरणहरुमा देखाइएको छ । यस्ता प्रस्तुतिहरुले महिलाहरुलाई व्यवसायिक नभएको कमजोर

भएको देखाउँछन् । अंग्रेजी पाठ्यपुस्तकहरू र कक्षा ५ को नेपाली पुस्तकमा समेत यस्ता उदाहरणहरू प्रशस्त छन् ।

घ) सुभावाहरू

१. समय, अवस्था र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशले माग गरे अनुसार पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तकहरूलाई पुनरावलोकन, नविकरण वा पुनर्लेखन गरिनु पर्दछ ।
२. पाठ्यक्रम विकासकर्ता र पाठ्य पुस्तक लेखकहरूलाई बालिका र महिलाहरूको स्तर र अवस्थामा सुधार ल्याउन लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई पाठ्यपुस्तकमा विना पूर्वाग्रह कसरी समावेश र विकास गर्ने भन्ने क्षेत्रहरूमा तालिम दिइनु पर्दछ ।
३. महिला लेखक र महिला पाठ्यक्रम विकासकर्ताहरू संलग्न हुनु पर्दछ ।
४. पाठ्यक्रम र पाठ्य पुस्तकहरू लैङ्गिक, सामाजिक र क्षेत्रगत पूर्वाग्रहहरूबाट मुक्त हुनु पर्दछ ।
५. शिक्षकहरूको निर्देशिका र पूरक पाठ्यसामग्रीहरू विकास गरिनु पर्दछ र सम्बन्धित सबैलाई वितरण गरिनु पर्दछ ।
६. पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्न र पाठ्य पुस्तकहरूको प्रयोग गर्न शिक्षकहरूलाई तालिम दिइनु पर्दछ ।
७. पाठ्यक्रमको निरीक्षण र मूल्याङ्कन निश्चित समयावधिमा कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ ।
८. पाठ्यक्रम, पाठ्य पुस्तक र पठन सामग्रीहरू आवश्यकता अनुसार समयमा नै वितरण गरिनु पर्दछ ।
९. एउटा निरन्तर मूल्याङ्कन प्रणालीद्वारा पाठ्यक्रम र शिक्षक तालिमबीच सामन्जस्य स्थापना गरिनु पर्दछ ।

४.१.१.१ पाठ्य पुस्तक वितरण

क. परिचय

युपिई (UPE) का लागि प्राथमिक विद्यालयका बालबालिकाहरूलाई निशुल्क पाठ्य पुस्तक वितरण गर्नु एउटा प्रमुख रणनीति थियो । पाठ्य पुस्तक उत्पादनमा आवश्यक कागजको खर्च युनिसेफको आर्थिक सहयोगबाट व्यहोरिने गरी यो कार्यक्रम बालबालिकाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय वर्ष १९७८ मा शुरु गरियो । कक्षा ३ सम्मका सम्पूर्ण विद्यार्थीहरू र दुर्गम क्षेत्रमा कक्षा ४ र ५ का बालिकाहरूलाई निशुल्क शिक्षा र पाठ्य पुस्तकहरूको सुरुवात गरियो । सन् १९८७ को आधारभूत आवश्यकता कार्यक्रम अन्तर्गत शैक्षिक वर्ष १९८८/८९ मा कक्षा ४ सम्मका बालिकाहरूलाई निशुल्क पाठ्य पुस्तकहरू वितरण गरियो ।

जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रले विद्यार्थी संख्याको आधारमा पाठ्य पुस्तकहरूको प्रकाशन गर्‍यो । प्रकाशन पश्चात साभा प्रकाशन मार्फत पाठ्य पुस्तकहरू ७५ जिल्लाका जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूमा पुऱ्याइथे । पाठ्य पुस्तकहरू प्राप्त भएपछि जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूले विभिन्न निकायहरूलाई वितरणको अधिकार सुम्पन्थे । प्रत्येक विद्यार्थीलाई १ सेट पुग्नेगरी विद्यालयहरूलाई दिइन्थ्यो । तर नीजि विद्यालयहरूलाई भने यस्ता पुस्तकहरू निशुल्क वितरण गरिएन । भिआरजि (VRG १९९३)

पाठ्यपुस्तक वितरणको यो प्रकृया धेरै सफल भने भएन । जिल्ला र विद्यालयस्तरमा उत्तरदायित्वको अभावको कारणले फजुल खर्च भएको पाइयो । विद्यालयहरूले उनीहरूलाई आवश्यक भन्दा बढी पुस्तकहरूको माग गरे । जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूले पनि कुनै जाँच नगरी उदारतापूर्वक पुस्तकहरू वितरण गरे ।

सन् १९९३ मा वितरण प्रकृया परिवर्तन गरियो :

- विद्यार्थीहरूले शैक्षिक वर्षको शुरुमा आफैले पुस्तकहरू किन्नु पर्दछ । उनीहरूलाई प्रधानाध्यापक मार्फत जिल्लास्तरिय अधिकारीले पुस्तकको लागि लागेको रकम फिर्ता गर्छन् ।
- जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रका अधिकार प्राप्त विक्रेता मार्फत जिल्ला सदरमुकाममा पाठ्य पुस्तक उपलब्ध गराए ।
- विद्यालयहरूले आवश्यक पुस्तकहरू थोक रूपमा किन्न सक्छन् र विद्यार्थीले पुस्तक प्राप्त गरेको भर्पाइ पेश गरेर जिल्ला शिक्षा कार्यालयबाट उक्त रकम उनीहरूले फिर्ता लिन सक्छन् ।

यो योजना पनि सबै जिल्लाका विद्यालय र अभिभावकहरूलाई उपयुक्त र सजिलो भएको पाइएन । पाठ्य पुस्तकहरूको प्रभावकारी वितरणको लागि शिक्षा तथा खेलकुद मंत्रालयले तल उल्लेखित योजनालाई प्रयोगको रूपमा अंगीकार गर्‍यो :

- ३ वटा जिल्लाहरूमा कुपन प्रणाली कार्यान्वयन गरिएको छ ।
- ३ वटा जिल्लाहरूमा टिकाउ हुने पाठ्य पुस्तकहरूको पुनः प्रयोग गरिनुपर्ने प्रणाली शुरु गरिएको छ ।
- ३ वटा जिल्लाहरूमा स्थानीय खरिद आदेश प्रणाली लागू गरिएको छ ।
- ३ वटा जिल्लाहरूमा थोक वितरण प्रणाली लागू गरिएको छ ।

ख. उपलब्धि/प्रतिफलहरू

नेपालमा हालसम्म पाठ्य पुस्तक वितरणले बालिकाहरूको शिक्षामा परेको प्रभावको विश्लेषण गरिएको छैन । तथापि अन्य देशमा गरिएको अनुसन्धानले नीजि पाठ्य पुस्तकले बालिकाहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा महत्वपूर्ण सहयोग गरेको देखाएको छ । नीजि पाठ्य पुस्तकले केटाको भन्दा केटीहरूको उपलब्धिमा बढी प्रभाव पार्दछ ।

ग. अवरोधहरू:

१. पुस्तकहरू समयमै वितरण गरिएको छैन ।
२. एकातिर गरिबहरू किताब किन्न सक्दैनन् भने अर्कोतिर उनीहरूले सके पनि आफूसँग भएको थोरै रकम छोरीहरूको शिक्षामा लगानी गर्न चाहदैनन् ।
३. पुस्तकहरूको गुणस्तर न्यून छ ।
४. अभिभावकहरू छोरीलाई शिक्षा दिनुलाई कम मूल्य दिन्छन् । त्यसकारण उनीहरू छोरीको लागि पुस्तक किन्न उत्सुक देखिदैनन् ।
५. दूर्गम क्षेत्रका अभिभावकहरूका लागि उनीहरूको छोरछोरीहरूलाई पुस्तक किन्न जिल्ला सदरमुकाम जानु अप्ठ्यारो काम हो ।
६. वितरण गर्ने निकायको पुस्तक भण्डार धेरै टाढा छन् ।
७. प्रमुख वितरक साभाले थोक विक्रेता र आफ्ना प्रतिनिधिहरूलाई समयमै पुस्तक आपूर्ति गरिएको पाइएन ।
८. जाली भर्पाइहरू पेश गरिएको पाइयो ।
९. पुस्तक खरिदको रकमको शोध भर्ना लिन अभिभावकहरूले धेरै पटक जिल्ला सदरमुकाम जानु परेको देखियो ।

घ. सुझावहरू

१. निशुल्क पाठ्य पुस्तक वितरण प्रथा जारी राखिनु पर्दछ र वितरण प्रकृतिलाई पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ ।
२. पाठ्य पुस्तक वितरणका लागि संचालित अगुवा कार्यक्रमहरूको मूल्याङ्कन हुनु पर्दछ ।
३. पाठ्य पुस्तकको गुणस्तर र आकार सुधार गरिनु पर्छ ।
४. पाठ्य पुस्तक वितरणको प्रकृतिलाई व्यापक रूपमा प्रचार गरिनु जरुरी छ ।
५. फजुल नोक्सानलाई हटाईनु पर्दछ र वितरण प्रणालीलाई सरल र सस्तो बनाइनु पर्दछ ।
६. पाठ्य पुस्तकहरूको छपाई र वितरण समय मै हुनु पर्दछ ।
७. विद्यालयस्तरमा अभिभावक, विद्यालय व्यवस्थापन समिति र गाउँ, शिक्षा समितिहरूको माध्यमबाट पाठ्यपुस्तकहरू उपलब्ध गराइनु पर्दछ ।

४.१.१.२. निरन्तर मूल्याङ्कन : उप खण्ड ५.२

यो खण्ड ५ को दोस्रो उपखण्ड हो :

क. परिचय

निरन्तर मूल्याङ्कन शैक्षिक उपलब्धि विस्तार गर्ने एउटा नीति हो । यो अवधारणाले कक्षा १ देखि ३ सम्मका बालबालिकाहरूलाई कुनै औपचारिक परिक्षा बिना तर, प्रत्येक कक्षामा आवश्यक न्यूनतम शिक्षा निर्धारण गर्दै कक्षा उत्तिर्ण गराउँदछ । यो मूल्याङ्कन अविरल हुन्छ र यसलाई शिक्षण विधिको अभिन्न अङ्गको रूपमा हेरिन्छ ।

बालबालिकाहरुले आवश्यक शिक्षण प्रतिफल प्राप्त नगरे पनि उनीहरुलाई माथिल्लो कक्षाहरुमा ती विषय र क्षेत्रहरुमासिकने अवसर दिइन्छ । यसमा शिक्षण कठिनाई भएका बालबालिकाहरुलाई शिक्षण सहायता दिने समेत व्यवस्था छ । विषय शिक्षकहरुको सट्टामा कक्षा वा तहको लागि जिम्मेवार सहयोगीको व्यवस्था गर्ने योजना छ ।

प्रभावकारी विधिहरुद्वारा मूल्याङ्कनलाई, विद्यार्थीमूखी बनाउन यसको उद्देश्य हो । जेहेन्दार विद्यार्थीहरुलाई प्रोत्साहन दिनु पर्दछ र कमजोरलाई सहयोग गरिनु पर्दछ । निरन्तर मूल्याङ्कनले अझ बढी सहज वातावरण बनाउने र विद्यालय छोड्ने र दोहर्न्याउने दरमा कमी ल्याउने आशा गरिएको छ ।

यो कार्यक्रमको गत २ वर्ष यता ५ जिल्लाका २०६१ विद्यालयका कक्षा १ र २ मा प्रयोग शुरु गरिएको छ ।

ख. उपलब्धि/प्रतिफलहरु

- ५ दिने शैक्षिक तालिम र १ दिने पुनर्ताजगी तालिम क्रमशः २००० र १९११ प्राथमिक विद्यालय शिक्षकहरुलाई प्रदान गरियो ।
- १,२०,००० शैक्षिक सामग्रीहरु उत्पादन र विद्यालयलाई वितरण गरियो ।
- ६८२५ सरोकारवालाहरुलाई एक दिने अभिमूखीकरण तालिम प्रदान गरियो ।
- ३,३०,००० थान कार्य पुस्तिका उत्पादन र वितरण गरियो ।
- १९११ शैक्षिक बाकस सिएएस (Cas) कार्यान्वयन गर्ने विद्यालयलाई वितरण गरियो ।
- जिविसका १० जना कर्मचारीहरुलाई कम्प्युटर तालिम प्रदान गरियो ।
- पाँच कक्षाका विद्यार्थीहरुका लागि नमूना प्रश्न विकास गर्ने कार्यशाला सम्पूर्ण ७५ जिल्लाहरुमा आयोजना गरियो ।

ग. अवरोधहरु :

सिएएस (CAS) कार्यान्वयन गर्न ठूलै संख्यामा बाधाहरु छन् । शिक्षक लगायत शिक्षा क्षेत्रका व्यक्तिहरु यस कुराले भयभित छन् कि यसको “उदार विस्तारले” शैक्षिकस्तरलाई अझ तल झार्नेछ । न त शिक्षकहरु न त प्रधानाध्यापकहरु नै बहु कक्षा र विविध शिक्षण प्रकृतिसँग अभ्यस्त छन् ।

कार्यक्रमको लक्ष्य १:३० भए तापनि शिक्षक विद्यार्थी संख्याको अनुपात कक्षा १ मा निकै बढी छ । केही विद्यालय विद्यार्थीहरुमा सबै कक्षाहरुको लागि आवश्यक शिक्षकहरुको कमी छ । शैक्षिक सामग्रीका लागि उपलब्ध आर्थिक स्रोतमा अड्चनहरु छन् । सिएएस CAS कार्यक्रममा लगानी निकै ठूलो छ ।

घ. सुझावहरु :

१. कार्यक्रम कार्यान्वयन भएका विद्यालयहरुमा पुग्दो संख्यामा शिक्षकहरु उपलब्ध गराइनु पर्दछ ।
२. धेरै विद्यार्थीहरु भएका कक्षाहरुलाई २ भागमा विभाजन गरिनु पर्दछ ।
३. कार्यक्रमसँग अभ्यस्त गराउन शिक्षक र प्रधान शिक्षकहरुलाई नियमित तालिम दिनु पर्दछ ।
४. शिक्षकहरुलाई शिक्षण विधि तालिम दिइनु पर्दछ ।
५. कार्यक्रमलाई दिगो बनाउन लगानी उठाउने प्रकृत्याको खोजी गरिनु पर्दछ ।
६. निरन्तर मूल्याङ्कनको लेखाजोखा गर्दा छात्र र छात्राहरुमा परेको प्रभावलाई छुट्टाछुट्टै मूल्याङ्कन गरिनु पर्दछ र यी दुई समुहबीचमा पहिचान गरिएको फरकलाई ध्यान दिनु पर्दछ ।

४.२ शिक्षक तालिम र पेशागत सहयोग: खण्ड ६

यसका उपखण्डहरु निम्न अनुसार छन् :

६.१ नियमित तालिम र सहयोग

६.२ प्रमाणीकरण तालिम

राम्रो योजना, असल व्यवस्थापन, नयाँ र राम्रा विद्यालय भवन र उपयोगी पाठ्य पुस्तकहरु गुणस्तरिय शिक्षालाई सहयोग पुगोस् भनेर व्यवस्था गरिन्छ । विद्यार्थीको उपलब्धिहरुमा वृद्धि ल्याउन समर्पित र सु-सूचित शिक्षकहरुबाट गुणस्तरिय शिक्षण अपरिहाय हुन्छ । सम्पूर्ण विद्यार्थीहरुले प्रगति गर्नको लागि विद्यार्थीको विशेष आवश्यकताहरुको ज्ञान शिक्षकहरुमा हुनु जरुरी छ । निम्न आर्थिक अवस्था र जातिबाट आएका मातृ भाषा नेपाली नभएका र शारीरिकरूपमा अपाङ्ग अथवा श्रवण वा दृष्टि समस्या भएका विद्यार्थीहरुका समस्याहरु शिक्षकहरुले बुझ्नु पर्दछ । राम्रा तालिमद्वारा शिक्षकले यी समस्या भएका विद्यार्थीहरुको लागि सूचना प्राप्त गर्न सक्छन् । हाल तालिम नपाएका ४०,००० शिक्षकहरु प्राथमिक विद्यालयहरुमा कार्यरत छन् । आ. प्रा.शि.प.दोस्रोको एक अङ्गको रूपमा रहेको नियमित शिक्षक तालिममा छुट्याइएको अमेरिकी डलर १६,४६९,००० विद्यालय भवन सुधारमा छुट्याइएको अमेरिकी डलर २२,६६९,००० पछिको दोस्रो ठूलो रकम हो ।

प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरुलाई तालिम दिने सरकारी नीतिको उद्देश्यहरु निम्न अनुसार छन् :

- क. पूर्व सेवा, सेवाकालिन र पेशागत सहयोग लगायतका समग्र शिक्षक विकास रणनीतिको विकास गर्नु ।
- ख. तालिमबाट वंचित शिक्षकहरुलाई सकेसम्म चाँडो तालिम दिनु ।
- ग. अनिर्वाय १० महिने तालिम र यसको व्यवस्थापनको जिम्मा कडाईका साथ पालना गर्दै तालिम नलिएको शिक्षकहरुलाई शिक्षण पेशामा प्रवेश गर्न रोक लगाउनु
- घ. पेशागत अनुभव र नियमित तालिम पाएकाहरुको सहभागितालाई सम्मान गर्न पुरस्कारको व्यवस्था गर्नु ।

४.२.१. नियमित तालिम र सहयोग : उप खण्ड ६.१

१. परिचय :

स्थानिय तहमा विद्यालय अथवा स्रोत व्यक्तिलाईनियमित पेशागत सहयोग गर्ने गरी विद्यालय र समूह मा आधारित तालिम प्रदान गरिनेछ । आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको “सबै शिक्षकहरुले १० दिने नियमित तालिम प्रत्येक वर्ष पाउने छन्” भन्ने कार्यक्रमको आधारमा यसले स्रोत केन्द्रहरुको माध्यमबाट नियमित तालिम सहयोग पाउने गरी नियमित तालिम र पेशागत सहयोग उपलब्ध गराउन थाल्यो । आ.प्रा.शि.प.दोस्रोले रणनीतिहरुलाई अझ मजबुद बनाउने लक्ष्य लिएको छ । नयाँ संरचनाको जानकारी प्रति शिक्षा मन्त्रालय, शिक्षा विभाग तालिम र पेशागत सहयोग इकाईहरु यस्ता तालिमका लागि जिम्मेवार रहने छन् । प्रत्येक स्रोत केन्द्रमा तालिम विषयहरुको एउटा संग्रह रहने छ । जसले शिक्षक र विद्यालयहरुको छनौट गर्नेछ । विभिन्न पाठ्यक्रम विषय र बहु कक्षा शिक्षण क्षेत्रमा १७ वटा विषयको विकास गरिसकेको आ.प्रा.शि.प.का.दोस्रो का.यो. ले जनाएको छ ।

स्रोत व्यक्तिहरुले तालिमको प्रभावकारिता मूल्याङ्कन गर्न र तालिममा सिकेको सिद्धान्तलाई कक्षा कोठामा व्यवहारमा उतार्न शिक्षकहरुसँग मिलेर काम गर्न विद्यालयहरुको अवलोकन गर्ने छन् । स्रोत व्यक्तिको शैक्षिक योग्यता, छनोट विधि, तालिम र कार्यसूचि परिवर्तन गरिनेछ । स्रोत व्यक्ति स्थायी शिक्षकहरु मध्येबाट छनोट गरिने छन् ।

“उपलब्ध भएसम्म महिला शिक्षकहरुलाई स्रोत व्यक्तिको रूपमा काम गर्न प्रोत्साहन गरिने छ” (आ.प्रा.शि.प.,का.का.यो, अनु .२.४.४.३,पृ.३६)

सबै स्रोत व्यक्तिहरुलाई एक महिने कार्य प्रवेश तालिम प्रदान गरिने छ । यसपछि उनीहरुका कामलाई आवश्यक विशेष सीप विकास गर्न प्रत्येक वर्ष १ हप्ते तालिम प्रदान गरिने छ । भ्रमणशील स्रोत व्यक्तिहरुको भ्रमण विद्यालयका उप समूह र रेडियो कार्यक्रमलाई अझ वृहत प्रयोग गर्नुका साथै हिमाली तथा पहाडी भेगका विद्यालयहरुलाई पेशागत सहयोग पुऱ्याउन विभिन्न उपायहरुको खोजि गरिने छ ।

स्रोत व्यक्तिहरूलाई थप सहयोग गर्न र विद्यालयहरूमा नेतृत्वदायी भूमिका निभाउन अनुभवी र योग्य प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरूलाई स्रोत शिक्षकको रूपमा काम गर्न छनौट पहिचान गरिनेछ । उनीहरूले आफ्नो शिक्षक जिम्मेवारीलाई जारी राख्नेछन् र यो सहयोगी भूमिका अल्पकालिन हुनेछ ।

ख. प्रतिफलहरू :

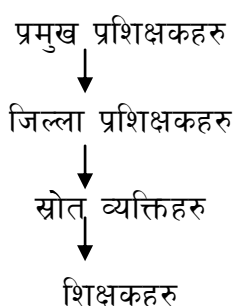
अक्टोबर २००१ सम्ममा ६० जिल्लामा स्थापना गरिएको १०३५ स्रोत केन्द्रहरूमा नियमित तालिम आयोजना गरिएको थियो । यो आर्थिक वर्षमा ७५ जिल्लाका १२७५ स्रोत केन्द्रहरूमा तालिम संचालन गरिनेछ । जुन वास्तवमा गहन कार्य हो । सन् २००१/०२ मा ६६,००० शिक्षकलाई तालिम दिने लक्ष्य थियो । तर केही जिल्लाहरूमा शिक्षकहरूले तालिम प्राप्त गरिसकेका हुनाले शिक्षा विभागले ६२,१०८ शिक्षकलाई तालिम दिन स्रोतलाई स्वीकृति दियो ।

पर्सा, धनुषा, चितवन र काभ्रे जिल्लाहरूको स्थलगत भ्रमणको अवसरमा लैङ्गिक अध्ययन तथा मूल्याङ्कन समूहले शिक्षक, स्रोत व्यक्ति र प्रशिक्षकहरूसँग कुराकानी गरेको थियो । धनुषा जिल्लाका शिक्षकहरूले उनीहरूले लिएको तालिमप्रति सकारात्मक थिए र समूहका काम गर्ने, पाठ योजना बनाउने र आफ्नै शैक्षिक सामग्री विकास गर्ने लगायतका नयाँ र महत्वपूर्ण कौशल र विधि सिकेको अनुभव व्यक्त गरेका थिए । तर सिकाईलाई व्यवहारमा उतार्न धेरै अवरोधहरू थिए । स्रोत व्यक्तिहरू पनि उनीहरूले प्रदान गरेको तालिम प्रति सकारात्मक देखिन्थे । तर तालिम प्राप्त गरेका शिक्षकहरूको कक्षा अवलोकन गर्दा सिकेका विधिहरूलाई सीमित मात्रामा व्यवहारमा उतारिएको स्रोत व्यक्तिहरूले पाए ।

नियमित तालिम र पेशागत सहयोगका क्षेत्रमा प्रशस्त प्रयास गरिए तापनि कक्षा कोठाको शिक्षणको गुणस्तरमा पूर्ण परिवर्तन प्राप्त गर्न अबै बाँकी नै छ । जसको पूर्णताका लागि महिला स्रोत व्यक्तिहरूको संख्यामा वृद्धि हुन पर्दछ ।

ग. अवरोधहरू

यो तहगत तालिम प्रणालीमा चौथो अर्थात् कक्षा कोठामा शिक्षकहरू तालिम लिएर पुग्न पूर्वका अघिल्ला तीन तहका तालिमहरूको प्रभावकारितामा त्रस आउने प्रकृया छल्लन कठिन छ ।

समूहगत छलफलहरूमा स्रोत व्यक्ति र प्रमुख प्रशिक्षकहरूले उनीहरूको भूमिका अब प्रभावकारी ढङ्गले निभाउन अब बढी र गुणस्तरिय तालिमको जरुरत भएको कुरा बताए । स्रोत व्यक्तिहरूले १ महिने तालिम अपर्याप्त महसुस गरेको बताए ।

सिडिसि (CDC) को १ जना महिलाले तालिममा महिला र पुरुषलाई समान व्यवहार गरिएको र दुवै समूहका शैक्षिक आवश्यकतालाई तालिममा समावेश गरिएको बताइन् । तथापि प्रमुख प्रशिक्षक, स्रोत व्यक्ति र शिक्षकहरूले तालिममा लैङ्गिक मुद्दाहरू उठाउने कुनै पनि पक्ष औल्याउन सकेनन् । धनुषामा शिक्षकहरूले यो क्षेत्र बारे अबै बढी जान्ने उत्सुकता देखाएका थिए ।

६३ जना एनसिडिडि NCED प्रशिक्षकहरूमध्ये ३ जना र ८८३ स्रोत व्यक्तिहरूमध्ये ४२ (४.७%) जना मात्र महिलाहरू भएको अवस्थामा लैङ्गिक मूल्याङ्कन समूह महिला प्रशिक्षक र स्रोत व्यक्तिहरूको संख्या न्यून भएकोमा चिन्तित छ । कूल ४८७ निरीक्षकहरूमध्ये २६ (५.३%) जना मात्र महिला छन् । शिक्षा क्षेत्रको कर्मचारी विद्यालयका सबै तहहरूमा महिला शिक्षकको आवश्यकता छ भन्ने त महशुस गर्छन् । तर तालिममा महिला दृष्टिकोणको अनुरूप प्रस्तुती गर्न र कक्षा कोठामा महिला शिक्षकहरूलाई सहयोग गर्न महिला प्रशिक्षकहरूको जरुरत पर्ने विषयलाई उनीहरू त्यति महत्व दिदैनन् । पुरुष प्रशिक्षक र स्रोत व्यक्तिहरूले छलफलमा बताए अनुसार महिला शिक्षकका सम्पूर्ण समस्याहरू उठाउन उनीहरूले सकेका छैनन् र महिलाहरूले पुरुषसँग भन्दा महिलासँग नै बढी विश्वास पूर्वक व्यवहार गर्ने सम्भावना हुन्छ । यसैगरी उनीहरूले केटा र केटीहरूको शैक्षिक आवश्यकता पूरा गर्न आफूलाई सक्षम ठाने पनि उनीहरूको विचारमा केही क्षेत्रहरूमा महिला दृष्टिकोण लाभप्रद हुन सक्थ्यो ।

स्रोत व्यक्तिको नियुक्ति प्रकृत्यालाई केही खुकुलो पारिएको छ र अस्थायी तथा स्थायी शिक्षिकाहरूले यो पदका लागि आवेदन दिन सक्ने भए तापनि महिला प्रशिक्षक र स्रोत व्यक्तिको मुद्दालाई समाधान गर्नु त परै जावोस् गम्भिरतापूर्वक सोचिएको समेत छैन । महिलाहरूका लागि छुट्टै आवश्यकताहरू छैनन् र विद्यालयहरू माभ्र भ्रमण गरिरहनुपर्ने र प्रमुख प्रशिक्षकको हकमा घरबाट टाढा जानुपर्ने कारणले यी काम गर्नु महिलाहरू चाहदैनन् भन्ने सोचाइले काम गरेको हुनसक्छ ।

यी कामहरूको आवश्यकतालाई परिवर्तन गरेर महिलाहरूको नियुक्तिलाई प्रोत्साहन गर्नेतर्फ सोचाइनै गएको छैन । अन्तरवार्ता लिएकी १ जना महिला स्रोत व्यक्तिले यात्रा गर्दा र घुम्दा उनले भोगेका कठिनाइहरू, समूहहरूको आकार र घर तथा पेशागत जिम्मेवारीहरू व्यवस्थापन गर्नु पर्दाका कठिनाइहरू महत्वका साथ उठाइन् । एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा अचानक बोलाइनु भन्दा साप्ताहिक रूपमा कामलाई व्यवस्थित गर्न सके उनको काम धेरै सहज हुने उनले बताइन् । यसले गर्दा उनको घरायसी जिम्मेवारीहरूलाई व्यवस्थित गर्न सजिलो हुने कुरा उनले उठाइन् । पहाडी र हिमाली क्षेत्रहरूमा जस्तै अझ बढी महिला प्रशिक्षक र स्रोत व्यक्तिहरू नियुक्ति गर्न धेरै उपायहरूद्वारा यी कठिनाइहरूलाई कम गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि प्रशिक्षकहरूलाई उनीहरूको घर पायक अथवा नजिकैका स्थानहरूमा खटाउन सकिन्छ र स्रोत व्यक्तिहरूको कामको साभेदारी गर्न वा आधा समय मात्र काम गर्न व्यवस्था गर्न सकिन्छ । अझ बढी स्रोत व्यक्तिहरू नियुक्त गर्न सकिन्छ र यात्रा घटाउन साना विद्यालय समूहहरू बनाउन सकिन्छ । अझ यी उपायहरूले पुरुषको स्थिति समेत सुधार गर्न सक्छन् ।

घ. सुभावाहहरू :

लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट भन्नु पर्दा २ वटा महत्वपूर्ण क्षेत्रहरूलाई उठाईनै पर्छ । पहिलो, अझ बढी महिला प्रशिक्षक र स्रोत व्यक्तिहरूको नियुक्ति गर्नु र दोस्रो, लैङ्गिक तालिमको विषयलाई प्याकेजमा नै समावेश गर्नु । केटा र केटीहरूले विद्यालय तथा समुदायमा, मूलप्रवाह तथा विशेष कार्यक्रममा र दलित र विशेष आवश्यकता पर्ने केटा र केटीहरूले भोग्नुपर्ने विभिन्न कठिनाइका क्षेत्रहरूमा शिक्षकहरूलाई प्रष्ट र किटेर तालिम दिइनु जरुरी छ । यस्ता तालिम बिना केटीहरू लाभबाट बंचित हुने क्रम जारी रहनेछ ।

१. महिला प्रशिक्षक र स्रोत व्यक्तिहरूको नियुक्ति :

१. महिला आवेदक विरुद्धका पूर्वग्रह हटाउनका लागि यी पदहरूको लागि आवश्यक मापदण्ड र शर्तहरूको पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ ।
२. प्रशिक्षक र स्रोत व्यक्तिको पदमा आवेदन गर्नका लागि महिला शिक्षकहरूलाई सकरात्मक प्रोत्साहन दिइनु पर्दछ ।
३. स्रोत व्यक्तिहरूको भ्रमण कम गर्नको लागि समूहहरूमा विद्यालय संख्या घटाइनु पर्दछ अथवा उनीहरूलाई उपयुक्त सवारी साधन उपलब्ध गराइनु पर्दछ अथवा नीजि सवारी साधनको संचालन खर्च व्यहोरिनु पर्दछ ।

४. महिला तथा पुरुष दुवै समूहका पेशागत कर्मचारीलाई आधा समय काम गर्ने गरी नियुक्ति गरिनु पर्ने विषयलाई गम्भिरतापूर्वक विचार गरिनु पर्दछ ।
५. एनसिइडि (NCED) ले प्रमाणपत्र तालिमका लागि स्थानीयस्तरमा नियुक्ति दिनु पर्दछ । उनीहरूलाई आफ्नो जिल्लामा तालिम संचालन गर्न प्रयोग गरिनु पर्दछ ।
६. प्रशिक्षकहरूको सरुवालाई स्वइच्छामा छोडिनु पर्दछ ।
७. प्रशिक्षक र स्रोत व्यक्तिहरूका लागि बहुवाको संभावना र आर्थिक प्रोत्साहन लगायतका विषयहरू समावेश गरेर एउटा पेशा संरचना तयार गरिनु पर्दछ ।

२. शिक्षक तालिममा “प्राथमिक शिक्षामा लैङ्गिक सचेतना र जागरुकता” विषयको पाठ विकास गरिनु पर्ने

१. शिक्षा क्षेत्रमा लैङ्गिक मुद्दा सम्बन्धी विशेष तालिम पाठको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
२. सम्पूर्ण तालिम विषयहरूको समीक्षा हुनु पर्दछ र केटा केटीहरूको फरक फरक आवश्यकताहरूलाई समेट्ने विषयहरूलाई तालिमका सबै क्षेत्रहरूमा समावेश गरिनु पर्दछ, महिला र केटीहरूको भूमिका र सामाजिक स्थानलाई संकुचित गर्ने सम्पूर्ण पाठहरूलाई समीक्षा गरी लैङ्गिक पूर्वाग्रहलाई हटाइनु पर्दछ ।

३. शैक्षिक उपलब्धि बृद्धि गर्न पेशागत र प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई तालिम :

१. लैङ्गिक तालिममा (लैङ्गिक योजना, लैङ्गिक विश्लेषण) महिला र पुरुष प्रशिक्षक, स्रोत व्यक्ति, प्रमुख शिक्षक र प्रशिक्षकहरूका लागि लैङ्गिक जागरुक र सचेतना तालिम, महिलाहरूलाई तालिममा प्रथमिकता दिइनु पर्ने
२. महिला शिक्षकहरू, महिला प्रमुख शिक्षक, महिला स्रोत व्यक्ति र निरीक्षकहरूका लागि आत्माविश्वास बृद्धि तालिम
३. महिला प्रमुख शिक्षक, सहायक प्रमुख शिक्षक, स्रोत व्यक्ति र निरीक्षकहरूका लागि नेतृत्व तालिम
४. सम्पूर्ण महिला प्रधान शिक्षक, प्रशिक्षक र स्रोत व्यक्तिहरूलाई महिलाहरूको घरायसी र पेशागत जिम्मेवारीहरूलाई संतुलन गर्ने कौशल बारे तालिम
५. सेरिड (CERID) को “महिला शिक्षकहरू परिवर्तनका वाहक” पाठ ५ जिल्लामा संचालन गर्ने र तीन महिनापछि यसको प्रभाव मूल्याङ्कनपछि मात्र यसपछिका पाठहरू संचालन गर्ने ।

४.२.२. प्रमाणपत्रयुक्त तालिम : उप खण्ड ६.२

क. परिचय

आ.प्रा.शि.प.दोस्रो अर्न्तगत सेवाकालिन र सेवा पूर्व तालिमका लागि एउटा रणनीतिक योजना विकास गरिनेछ र सो अनुसार पाठ्यक्रमको पुनरावलोकन गरिने छ । यसलाई एनसिइडि (NCED) र डिइसि (DEC) ले एउटा श्रृंखलावद्ध कार्यक्रम रूपमा प्रदान गर्ने छ । तालिमको पहिलो पाठलाई प्रत्यक्ष संचालन गरिने छ र दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाठहरूलाई दूर-शिक्षाको माध्यमबाट संचालन गरिनेछ ।

ख. प्रतिफल :

एनसिइडि (NCED) ले सेवाकालिन र सेवापूर्व तालिमको आधारभूत योजना तयार गर्ने कार्य सम्पन्न गरेको छ । यसले शिक्षक तालिमको पाठ्यक्रम पुनरावलोकन गरेको छ । तर, पुनरावलोकन गर्दा यसलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छैन ।

एनसिइडि (NCED) ले वार्षिक ४७२५ शिक्षकहरूलाई तालिम दिने क्षमता राख्दछ तर, १३,२७५ जनालाई तालिम दिने लक्ष्य लिइएको भए तापनि ११,२८० शिक्षकलाई मात्र तालिम दिइएकोले प्रथम ३ वर्षमा यसले

अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न सकेन । पहिलो प्याकेजमा योजना गरिए भन्दा एक तिहाइ भन्दा कमले तालिम लिनु यसको प्रमुख कारण थियो जसले यसपछिको प्याकेजहरूलाई स्वतः प्रभाव पार्‍यो ।

तथापि यो लैङ्गिक अध्ययन समूहले भेटेका शिक्षकहरू अध्ययनको अवसरहरूबाट खुशी देखिन्थे र तालिम प्याकेज साधारणतया उपयोगी भएको उनीहरूले महशुस गरेको थिए ।

(ग) अवरोधहरू

एनसिइडि (NCED) ले हाल आफ्नो ८०% क्षमता परिचालन गरिरहेको छ । शिक्षकहरूले प्रशिक्षण पश्चात के कस्तो प्रेरणा वा प्रोत्साहन पाउनेछन् भन्ने कुरा स्पष्ट छैन ।

सुभावहरू

१. शिक्षकहरूलाई उचित र सल्लाह प्रेरणा दिनु पर्दछ ।
२. लैङ्गिक विषयहरूमा संलग्न गरिएका प्याकेजहरू समीक्षा गरिनु पर्दछ ।
३. शिक्षामा देखिएको लैङ्गिक विषयहरूका सम्बन्धमा अतिरिक्त मापाङ्कन गरिनु पर्दछ ।
४. सम्पूर्ण शिक्षकहरूले नियुक्ति लिनु पूर्व अनिवार्य प्रशिक्षण लिएको हुनु पर्दछ ।
५. महिला शिक्षकहरूलाई प्रशिक्षणको लागि आह्वान गरिनु पर्दछ ।

४.३ महिला शिक्षकहरूको भर्ना

अ) परिचय

आ.प्रा.शि.प.दोस्रो ले महिला शिक्षकहरूको संख्या वृद्धि गर्ने सवालमा थुप्रै प्रयासहरू गरेको छ । “शिक्षा मन्त्रालयले थुप्रै संख्यामा महिला शिक्षकहरू वृद्धि गर्न आश्यक कदमहरू चाल्नेछ” ।

उद्देश्य एक अन्तर्गतको एउटा नीति “संस्थागत क्षमतामा वृद्धि/मजबुत गर्नेको” अर्थ हुन्छ “पचास प्रतिशत पुर्नस्थापित शिक्षक महिला हुनेछन् ।” हाम्रो लैङ्गिक अध्ययन समूह यो रणनीतिक उद्देश्य हासिल गर्न अपर्याप्त छन् भन्ने मान्यता राख्दछ ।

हरेक प्राथमिक विद्यालयमा एउटा महिला शिक्षक नियुक्त गर्न यो (स्थायी) नीति उपलब्धी भन्दा टाढाको विषय हुन्छ । शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयको तथ्याङ्क अनुसार कूल शिक्षक शक्ति १३०६५० मध्ये २४४५५ (१९%) महिला छन् । त्यहाँ महिला शिक्षकहरूको निकै अभाव छ त्यसमा पनि विकट भेगहरूमा त अझ विकराल स्थिति छ । शैक्षिक विकासको अनुभवले यो बताउँछ कि महिलाहरूलाई शिक्षक भर्ना गर्ने अवधारणाले समग्रमा शिक्षाको गुणस्तरलाई सुधार गर्दछ ।

आ) उपलब्धि / परिणामहरू

आ.प्रा.शि.प. दोस्रोको पहिलो चरणमा ४००० महिला शिक्षकहरू नियुक्ति गरिएका थिए । केन्द्रमा मिश्रित परिणाम भएता पनि स्थानीय समुदायमा वा स्तरमा, दुर्गम क्षेत्रका निम्ति नियुक्त गरिएका शिक्षकहरू सांस्कृतिक कारणहरूले उक्त क्षेत्रहरूमा जान तत्पर भएनन् । त्यहाँ यद्यपी ८००० प्राथमिक स्कूलहरू महिला शिक्षक विहिन छन् जति बेला त्यहाँ महिला शिक्षकहरूको आवश्यकता बढी महशुस गरिएको छ ।

महिला शिक्षकहरूसंगको अन्तर्वार्ता पछि यो अध्ययन समूहले थाहा पायो कि कतिपय महिला शिक्षकहरूमा अनावश्यक भार लादने र महिलाहरूले मात्र गर्नुपर्ने कामहरूको बारेमा बताइयो तर पुरुष शिक्षकहरूलाई सोधिएन र यदि स्कूलमा महिलाहरू

मात्र भएमा तिनीहरू कुनै अस्तित्व हुने थिएन । एउटा महिलाहरूको समूहले शिक्षणमा सकारात्मक उपलब्धी हासिल गर्न (खास गरी केटीहरूको बीचमा) आवश्यक भएको छ ।

आइ ए (IA) मा भनिएको छ :

समग्र विद्यालय प्रणालीमा महिला शिक्षकहरूको कोटा वितरण गर्ने मन्त्रालयको वर्तमान नीतिको र प्रभावकारीताको निम्ती विशेष परीक्षण प्रणाली हुनु पर्दछ । (आइ ए (IA) २००१, अनुच्छेद ६, ४ पेज १०२) खास गरी दुवै, तेश्रो पटी सर्वेक्षण र प्राविधिक टोलीले यो महिला शिक्षकहरूको अभावप्रति उचित ध्यान पुऱ्याएनन् ।

इ) वाधा / अडचनहरू

महिला शिक्षक नियुक्तिको निमित्त प्रमुख अडचन भनेको वलियो पितृसतात्मक संगठन भएको हाम्रो समाजमा महिलाको कम मान्यता हुनु हो । सरकारी नीतिका वावजूद महिला शिक्षक नियुक्तीमा खासै सक्रियता बढेको छैन । महिला शिक्षकहरू नियुक्त नगर्नको लागि विभिन्न बहानाहरू सिर्जना गरिन्छन् । प्रायसः सुनिने बहाना भनेको उपयुक्त योग्य महिला त्यो समुदायमा नहुनु हो । यो अध्ययन समुह यस्ता सन्देह व्यक्त गर्दछ किनकी अन्य मुलुकका ग्रामीण भेगमा रहेका पर्याप्त योग्यता भएका महिलाहरूले “वालिका तथा केटीहरूको निम्ती स्कूल कार्यक्रम” मा देखाएको सक्रियता र इ सि डी (ECD) ले उक्त समुदायमा फेला पारेको प्रशस्त योग्य महिला सहजकर्ताको सफलता हो ।

समुदायमा भएका विभिन्न मानिसहरूसंगको छलफल र शिक्षा जगतको सुभावा राजनीतिक हस्तक्षेप महिला शिक्षक नियुक्तिको अर्को अडचन छ । कहिलेकाहीं निश्चित उद्देश्यका निम्ती निश्चित व्यक्तिलाई नियुक्त दिइन्छ । यद्यपी कतिपय ठाउँमा त्यस्ता व्यक्तिलाई इन्कार गरेर नियुक्तिको लागि अन्तर्वाताबाट छानिएकालाई नियुक्त गरिएको छ । जुन कुरालाई स्कूल व्यवस्थापन समितिले समेत मन्जुर गरेकोछ ।

ई) सल्लाह/सुभावहरू

यी समस्यालाई निस्तेज पार्न विभिन्न सुभावहरू तय गरिएका छन् ।

१. समुदाय/स्थानीय तहमा रिक्त पद वा पुरुष नियुक्त गरिएको महिला कोटाको वारेमा सुचना संकलन गर्ने ।
२. महिला शिक्षकहरूको र गैर सरकारी संस्था मार्फतको सहयोगमा त्यस ठाउँमा एस एल सी पास गर्ने महिलाको संख्या र अवस्थाको वारेमा स्थानियस्तरमा सर्भे गर्ने ।
३. सम्बन्धित स्कूल र पदको वारेमा विस्तृत विज्ञापन खोल्ने र नियुक्ती प्रक्रिया पारदर्शी बनाउने ।
४. उपलब्ध भएमा दोस्रो श्रेणीमा पास गरेका महिला शिक्षकहरूलाई प्राथमिकता दिने ।
५. दुर्गम क्षेत्रमा टेष्ट पास गरेका महिलाहरूलाई मौका प्रदान गर्ने र उनीहरूलाई एस एल सी पास गर्न (निश्चित) २ वर्षे समयवाधि दिने अन्यथा उनीहरूलाई हटाउने ।
६. माध्यमिक तहका छात्राहरूलाई सेवा पूर्व तालिमको व्यवस्था गर्ने ।
७. यदि महिला शिक्षकहरू नियुक्त भएमा (जिल्ला शिक्षा कार्यालय) ले सम्पूर्ण नियुक्ती र अन्तर्वाताको रेकर्ड राख्ने । जिल्ला शिक्षा कार्यालयले सम्पूर्ण महिला शिक्षक नियुक्तीलाई सदर गर्नुपर्दछ र यदि त्यहाँ महिला उम्मेदवार पनि छ भने पुरुषनियुक्तिलाई वदर गर्नु पर्दछ ।
८. महिला शिक्षकहरूको लागि भौतिक सुविधाहरू विस्तार गर्ने ।
९. प्रति स्कूल एक जना महिला शिक्षकको लक्ष्यलाई तीन वर्षमा १/३ का दरले वृद्धि गर्ने लक्ष्य राख्ने ।
१०. स्थानीय तहमा परिवर्तनका बहाकका रुपमा तालिम प्राप्त महिला कार्यकर्ताको सिर्जना गर्ने र महिलाहरूलाई नै दरखास्तको निम्ती प्रोत्साहन दिने ।
११. महिला शिक्षकहरूलाई नियुक्ती गर्ने मान्यताको आधारमा स्कूल व्यवस्थापन समितिहरूलाई तालिम उपलब्ध गराउने ।

४.४ प्राथमिक विद्यालयमा महिला प्रधानाध्यापिकाको नियुक्ती

अ. परिचय

प्राइमरी स्कूलमा भएका ६५३ प्राधानाध्यापकहरू मध्ये केवल ३.४% मात्र महिलाहरू छन् यो अति न्यून संख्याले शिक्षण पेशामा कम महिलाहरू छन् भन्ने देखाउँछ ।

आ. उपलब्धी र प्रतिफलहरू

प्राथमिक तहमा भएका न्यून महिला प्रधानाध्यापकहरूको संख्याले के देखाउँछ भने त्यहाँ महिलाको संख्या वृद्धि गर्न खास कुनै प्रयास भएको छैन ।

इ. बाधा/अड्चनहरू

त्यहाँ केवल थोरै संख्यामा मात्र महिला शिक्षकहरू मात्र हैनन कि वरु त्यहाँ भएकोले उच्च शिक्षा तथा तालिम लिने मौकाको निम्ती पनि पर्याप्त अवसरहरू पाएका छैनन् । चाहे त्यो देशभित्र होस् वा विदेशमा जुन कुराहरू पदोन्नतिको लागि समेत महत्व राख्दछन् । अझ खास गरी दुर्गम भेगमा काम गर्ने शिक्षकहरूलाई पदोन्नतिका लागि प्राथमिकता दिइन्छ त्यसमा पनि अधिकांश महिला यदि त्यही जिल्लाबाट आएको नभए सांस्कृतिक कारण लगायत विविध कारणवस जान असमर्थ हुन्छन् ।

ई. सुझावहरू

१. महिला शिक्षकहरूलाई नियुक्त गर्ने मापदण्ड पुनःअवलोकन र महिलाप्रतिको पूर्वाग्रह हटाइनुपर्दछ ।
२. लैङ्गिक पूर्वाग्रह हटाउनका खातिर सम्पूर्ण शिक्षक नियुक्त गर्ने समितिमा कम्तीमा दुई जना महिलाहरू हुनुपर्दछ ।
३. अनुभवी महिला शिक्षकहरूलाई प्रोत्साहनका साथै नेतृत्व क्षमताको लागि तालिम दिइनुपर्दछ ।
४. सन् २००५ सम्ममा शत प्रतिशत महिला प्रधानाध्यापिका वृद्धि गर्ने लक्ष्य राख्नु पर्दछ ।
५. दश वर्ष भित्रमा १/३ का दरले प्राथमिक विद्यालयमा प्रधानाध्यापिका पुऱ्याउने लक्ष्य लिइनु पर्दछ ।

५.० पहुँच र निरन्तरता

उपलब्धीहरूलाई लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गर्दा

“यस अंगको प्रमुख उद्देश्य भनेको भर्ना, नियुक्त र प्राथमिक तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको स्तरमा सुधार गर्नु हो । यसमा पनि खास गरी समाजमा पिछडिएका वर्गहरू (जस्तै— केटीहरू, समाजबाट अपहेलित वच्चाहरू, तल्लो वर्गका वच्चा र अपाङ्ग खास गरी दुर्गम क्षेत्रका वच्चाहरू शिक्षाको अवसरबाट वन्चित भएका छन् । — आ.प्रा.शि.प.दोस्रो [पि.आइ.पि.२.३.१](#), पेज १६

“ आधारभुत र प्राथमिक शिक्षा खास गरी केटीहरू र पिछडिएका वच्चाहरूको पहुँचमा पुऱ्याउने । ”

आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको अनुसूची ४, चौथो उद्देश्यमा भनिएको :

“सामुदायिक व्यवस्थापनको माध्यमबाट विद्यालयको भौतिक वातावरणको गुणस्तरमा सुधार गर्ने ।”

पहुँच र शैक्षिक निरन्तरता शिर्षक अन्तर्गत नै स्कूलको वातावरणलाई निरन्तर रूपमा सुधार गर्दै लैजाने कुरा आ.प्रा.शि.प. दोस्रोले सिफारिस गरेको छ । विद्यालयको भौतिक वातावरण सुधार गर्ने लगायत, पहुँच र शैक्षिक निरन्तरता अन्तर्गत नै अन्य आठ विषयहरू प्रस्तुत गरिएका छन् । ति यस प्रकार छन् :

१. विद्यालयको भौतिक सुविधाहरू
२. वैकल्पिक विद्यालयको व्यवस्था गर्ने
३. बालिका तथा केटीहरूको निम्ती शिक्षा
 - छात्राहरूको लागि छात्रावास
 - छात्रवृत्ति कार्यक्रम
४. विशेष लक्षित वर्गका निम्ती शिक्षा
५. विशेष शिक्षा
६. पूर्व वाल्यावस्थाको विकास
७. सामुदायिक परिचालन
८. साक्षरता कार्यक्रम

केटीहरूको लागि शिक्षा अन्तर्गत अन्य दुइवटा भाग छन् । यो समुहले केटीहरूको लागि शिक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत नै पोषिलो खाद्य कार्यक्रम र स्कूल पोशाक कार्यक्रमको सर्भेक्षण पनि समावेश गरेको छ । यद्यपि वैकल्पिक स्कूलको व्यवस्था, केटीहरूको शिक्षा, विशेष दक्षित समुदायलाई शिक्षा र विशेष शिक्षा पनि आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको पेज १६ मा राखिएको छ जहाँ पी आइ पी (PIP) विशेष शिक्षाको रूपमा सहायक भएको छ ।

यो अस्पष्टताले पुरुष केन्द्रित कार्यक्रमलाई थप बल प्रदान गर्दछ र बालिका तथा केटीको निम्ती शिक्षाको अवधारणा अवधारणामा स्पष्टताको कमी हुन्छ । अरु लक्षित समुहहरूको तुलनामा केटीहरू कम लाभान्वीत भएता पनि उनीहरू कम संख्यामा भने कमी छैनन् । अर्थात् हरेक लक्षित समुहमा कम्तिमा पनि पचास प्रतिशत केटीहरू पर्दछन् । तसर्थ तिनीहरूलाई उपसमूह बनाई वर्गीकरण गर्नु सुहाउँदो हुदैन । तसर्थ लक्षित गरिएका तर लाभान्वित नभएका समूहमा केटा र केटी दुवै पर्दछन् ।

हाम्रो अनुसन्धानले के देखायो भने वच्चाहरूको लैङ्गिक विभाजनमा केटीहरू मात्र र केटाकेटी दुवैको अलग अलग समूहलाई हेर्दा केटीहरूको समूहको निश्चित आवश्यकता पर्याप्त मात्रामा नसमेटिएको पाइयो । विशेष प्रोत्साहनका कार्यक्रमहरू केटीहरू, अवसरवाट वन्चित विद्यार्थीहरू र असहाय वच्चाहरूको निम्ति लक्षित गरिएका छन् । शिक्षा विकास केन्द्रहरू (ECD) कम उमेरका वच्चाहरूको निम्ति पनि स्थापना भएको हुनु पर्दछ ।

“ कम उमेरका वच्चाहरूलाई कक्षा १ मा भर्ना गर्ने प्रवृत्ति कम गर्दै प्राथमिक शिक्षा प्रणालीमा भर्ना गरि वा राखी आन्तरिक क्षमता वृद्धिमा योगदान गर्ने । आ.प्रा.शि.प.दोस्रो अनुच्छेद- २, ३, ६४ पेज-२७) इ सी डी (ECD) केन्द्रहरूले स्कूल पूर्वको अनुभव दिने, कक्षा १ मा पढ्ने विद्यार्थीहरूको चापलाई कम गराउने र कक्षा छोड्नेहरूलाई आकर्षित गर्ने (ECD) र आफ्ना भाइ बहिनीहरूलाई घरमा हेरचाह गरी बस्ने बालिका तथा केटीहरूलाई विद्यालयमा उपस्थित हुन सहयोग पुर्याउने छ ।

यी उपायहरू स्कूल पुग्न कठिन भएका समूहका लागि उपयुक्त माध्यमहरू हुन्छन् । आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको उद्देश्य पछि यसको प्रतिफल, उपलब्धी, र अवरोधहरू र सुझावहरू सहित छोटकरीमा प्रत्येक भागको बारेमा व्याख्या गरिएको छ ।

५.१ विद्यालयको भौतिक सुविधाहरू: भाग -१

उद्देश्यहरूलाई – अनुसूचीमा छुट्टै राखिएता पनि साधारणतया विद्यालयको भौतिक सुविधाहरूलाई पहुँच र शैक्षिक निरन्तरताको उद्देश्य अन्तर्गत न राखिएकोछ ।

उद्देश्य-४ अनुसूची – १

सामुदायिक व्यवस्थापनद्वारा विद्यालयको भौतिक गुणस्तरमा सुधार गर्नु ।

अ. परिचय :

बजेट निर्धारणको पक्षलाई आ.प्रा.शि.प.दोस्रोमा उच्च प्राथमिकता दिइएको छ । यो पक्षलाई पहुँच विस्तारमा केन्द्रितछ । अझ बढी लाभान्वित वच्चाहरु र कक्षा १ र २ मा भएको उच्च चापलाई कम गराउनु हो । यसले कक्षामा पर्याप्त खुलापन, स्वस्थ वातावरण, प्राथमिक विद्यालयहरुको अवस्थामा सुधार गर्नु र सरसफाई तथा खानेपानीमा विशेष जोड दिने लक्ष्य राख्दछ ।

जिल्लाहरुमा ४५ जना विद्यार्थीहरु वरावर १ जना शिक्षकको अवधारणालाई आ.प्रा.शि.प.दोस्रो महत्वका साथउल्लेख गरेको भएता पनि कतिपय जिल्लाहरुमा अझ सम्म यो सन्तुलन कायम भएको छैन । कतिपय जिल्लाहरुमा ६-१० वर्ष उमेका वच्चाहरुलाई समान सेवा र सुविधा छैन भने कतिपय जिल्लाहरुमा शिक्षक र कक्षाकोठाहरु त प्रशस्त छन् । जहाँ १२,००० कक्षा कोठाहरु न्यूनतम गुणस्तरीय शिक्षाका लागि पर्याप्त मात्रामा राम्रा छैनन् । त्यहाँ त्यस्तै अन्य १६००० कोठाहरु कोही अँध्यारा, साना र वर्षा र जाडोको समयमा उपयुक्त छैनन् । आ.प्रा.शि.प.दोस्रोले सरसफाई, पानीको सुविधा, वगैँचा र कम्पाउण्ड पर्खाल जुन खास गरी महिलाहरुको लागि धेरै उपयुक्त मानिन्छन् । त्यस्ता कुराहरुको आवश्यकतालाई पनि औँल्याइएको छ । आ.प्रा.शि.प.दोस्रोले उक्त विद्यालयहरुलाई ती सुविधाका लागि सहयोग गर्दछ जहाँ कक्षा कोठा निर्माण र पुर्नस्थापना कार्यक्रमहरु छन् ।

यी पक्षका उद्देश्यहरु :

- खाने पानी र चर्पीको व्यवस्था गर्ने
- कार्यक्रम लागू गर्दा लाग्नु खर्च समुदायले मिलेर व्यहोर्ने (२५% रकम स्थानिय समुदायले व्यहोर्ने)
- जुन जुन विद्यालयहरुमा विद्यार्थीहरुको कुल भर्ना दर ९८० १०० भन्दा कम र स्वस्फुर्त भर्ना दर ९८० ६०भन्दा कम छ, ती विद्यालयहरुलाई प्राथमिकता दिदै कार्यक्रम लागू गर्ने ।

आ. उपलब्धी/प्रतिफल

क) जापानीज अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग नियोग (JICA) ले अगाडि सारेका पक्ष र अंश

सि.नं.	विद्यालयको भौतिक सुविधाहरु	आर्थिक वर्ष १९९९/२०००मा (प्रथम चरण) विद्यालयको सुविधा निर्माण		आर्थिक वर्ष २०००/२००१ (दोस्रो चरण)मा विद्यालयहरुमा सुविधा निर्माण	
		पी आइ पी (PIP) को लक्ष्य	उपलब्धी	पी आइ पी (PIP) को लक्ष्य	उपलब्धी
१.	कक्षाकोठा निर्माण	८००	८४६	९००	९००
२.	स्रोत केन्द्र (RC) निर्माण	१४	१४	१७	१७
३.	चर्पी निर्माण	२६९	२६९	३००	३००
४.	पानी आपूर्ति (धारा)	१३६	१३६	१४७	१४७

	प्रगति		१००%		१००%
--	--------	--	------	--	------

आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको प्रतिवेदन, पेज ४

ख) आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको विद्यालय सुधार कार्यक्रमको लागत खर्च वरावरी व्यहोर्ने शर्तमा लागु गरिएको हो जसमा एस एम सी ९६० ले नेतृत्व सम्हालेको थियो । प्रगति र उपलब्धी विवरण यस प्रकार छ ।

सि.नं.	विद्यालयका भौतिक सुविधाहरु	विद्यालय सुविधा सुधार तथा निर्माण आर्थिक वर्ष १९९९/२००० प्रथम चरणमा		विद्यालय सुविधा सुधार तथा निर्माण आर्थिक वर्ष २०००/२००१ दोस्रो चरणमा	
		पी आइ पी ९६०लक्ष्य	उपलब्धी	पी आइ पी ९६०लक्ष्य	उपलब्धी
१.	नयाँ तथा पुर्नस्थापित कक्षा कोठाहरु	६००	०	१२००	०
२.	सुधार गरिएका कक्षाकोठाहरु	१८००	१२८३	२०००	१४०६
२.	खानेपानी, चर्पी र वार रपर्खाल	—	६९०	—	५६६

श्रोत : प्राविधिक टोलिको रिपोर्ट, २००१ पेज १८

ग) सन् २००१ मा प्रगति

सि.नं.	क्रियाकलाप	लक्ष्य	प्रगति
१.	सुधार गरिएका कक्षा कोठाहरु	२३०८	१४०६
२.	चर्पी, खानेपानी र वार र पर्खाल	—	—
३.	चर्पीहरु	१०५० हरेक विद्यालयहरुमा	५६६
४.	खाने पानी	१०५० हरेक विद्यालयहरुमा	५४५
५.	क्वाउण्ड पर्खाल/वार/खेल मैदान	१०५०	५८१
६.	जिल्ला शिक्षा कार्यालय भवनको निर्माण	७	५

स्रोत : आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको स्थिति प्रतिवेदन २००१, पेज-१४

इ. बाधा/अड्चनहरु

जाइका (JICA) को भवन निर्माण कार्यक्रम सोचे अनुरूप सफल भएको छ । तर यसको विद्यालय भवन निर्माण कार्यक्रम अझ विस्तृत पार्न जरुरी छ । यसमा निम्न कुराहरु समावेश छन् ।

- ४५ जना विद्यार्थीहरु वरावर १ जना शिक्षकको नितिको कारण कक्षा कोठा पर्याप्त फराकिलो नहुनु । आ.प्रा.शि.प.दोस्रो कार्यक्रम अन्तर्गत निर्माण भएका कक्षा कोठाहरुमा पनि सम्पूर्ण विद्यार्थीहरु अटाउन नसक्नु ।
- कक्षाकोठामा अपर्याप्त र भाँचिएका फर्निचर हुनु ।
- अस्थायी प्रकारका कक्षाकोठाहरुमा उपयुक्त प्रबन्ध नहुनाले पानी चुहिने छानाको साथै भित्ता वा गाह्रो नभएका कोठाहरुमा गर्मी र वर्षाको समयमा अप्ठ्यारो हुनु ।
- कतिपय विद्यालयहरुमा चर्पी नै नहुनु र कोही विद्यालयहरुमा चर्पी भएता पनि विद्यार्थी संख्याको आधारमा अपर्याप्त हुनु ।

- कतिपय जिल्लाहरूमा आफ्नो संस्कृति अनुसार केटा र केटीको लागि कक्षा ५ देखि अलग कक्षा कोठाको माग हुनु ।
- इएमआइएस (भेक्स) र पिएमआइएस (PMIS) ले शिक्षा विभाग भित्र मात्रै अनुगमनको व्यवस्था उपलब्ध गराउनुले शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयका सम्बद्ध विभागहरू विच समन्वयको अभाव हुनु,
- आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको वार्षिक प्रतिवेदन ढिलो तयार हुनु र गुणात्मक पक्ष भन्दा संख्यात्मक पक्षलाई जोड दिनु जसको कारण प्रतिवेदन कम प्रभावकारी भएको छ र कार्यक्रमको वास्तविक प्रतिफल लक्षित समुदायमा पुग्न थप समस्या देखा पर्नु ।
- विद्यालयको प्रगति विवरण, विद्यालय भ्रमण गरेर आवश्यकताको पहिचान गरेको, श्रोत व्यक्ति, निरिक्षक, अभिभावक र प्रधानाध्यापकसंग आवश्यक मात्रामा छलफल र सरसल्लाह कार्यक्रमहरू लागु गर्ने समयमा नहुनु ।

ई. सुभावहरू :

ठूला भवन निर्माण गर्ने कार्यक्रमहरूले शिक्षा व्यवस्थापन धेरै रकम लाग्ने हुन्छ । धेरै क्षेत्रहरूमा कार्यक्रमको उच्चतम प्रतिफलको लागि लक्ष्य लिइनु आवश्यक छ । जुन निम्न कुराहरूको लागि आवश्यक छ :

१. शिक्षा विभागको कार्यक्रम लागु गर्ने क्षमतामा सुधार ल्याउनु ।
२. विद्यालय सुधार, प्रगति र अनुगमनको लागि स्थानिय निकायलाई यो कार्यक्रम, हाम्रो अभिन्न अंग हो भन्ने तुल्याउनु ।
३. स्थानीय निकायका पदाधिकारीलाई लैङ्गिक विषयवस्तुमा सचेत पार्दै विद्यालयमा भौतिक असुविधाको कारण छात्राहरूले भोग्नु परेका बाधा अड्चनका वारेमा सूचना संकलन गर्न प्रोत्साहन गर्नु ।
४. महिला शिक्षकहरू र छात्राहरूको लागि पर्याप्त पानी र चर्पीको व्यवस्था गर्नु ।
५. भौतिक सुविधाहरूको पर्याप्त व्यवस्था गर्नु र सरकारसंग साभेदारी ढंगले स्थानिय श्रोतलाई परिचालन गर्न प्रोत्साहन गर्ने ।
६. सरकारले गा.वि.स. हरूमा वितरण गरेको बजेटको उचित व्यवस्था गर्दै विद्यालयहरूमा भौतिक सुविधाहरूको विस्तार गर्ने ।
७. चरणबद्ध तरिकाले कोप (ऋइएभ) नमुना अपनाउने ।

५.२ वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा भाग-२

वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा प्रदान गर्नुको उद्देश्य निम्न छ :

उद्देश्य-३ अनुसूची -१

“ विशेषतः महिलाहरू र पिछडिएका वर्गहरूलाई आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षाको न्यायसंगत पहुँचमा वृद्धि गर्ने । ”

अ. परिचय

वैकल्पिक विद्यालय शिक्षा विविध कारणले औपचारिक शिक्षा आर्जन गर्न कठिनाई पर्नेहरूको लागि हो । यस कार्यक्रमको प्रमुख लक्ष्य भनेको अपहेलित वर्ग र विद्यालय शिक्षा विहिनहरूको लागि उक्त शिक्षाको व्यवस्था गर्दै उनीहरूसम्म पुगनु हो । यो कार्यक्रमले प्राथमिक तहदेखि किशोरावस्था सम्मका विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गर्दछ । यो भागको विशिष्ट उद्देश्य भनेको ११-१४ वर्ष उमेरका केटा र केटीहरू जो शिक्षा आर्जनको मौकाबाट वञ्चित छन् उनीहरूलाई वैकल्पिक साक्षरता कार्यक्रमको प्रवन्ध
मिलाउनु
हो ।

यी उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नका लागि तलका तीन रणनीतिहरू तर्जुमा गरिएका छन्

- किशोरावस्था (१०-१४ वर्ष) का केटाकेटीहरुलाई विद्यालय भन्दा बाहिर नौ महिना अवधिको साक्षरता तालिम दुई पटक दिने ।
- कक्षा १ देखि ३ का प्राथमिक तहका ६-८ वर्ष उमेरका छात्राछात्रहरुका लागि सहज र सेवामुलक कार्यक्रम
- प्राथमिक विद्यालय उमेरका बाल श्रमिकहरुको लागि एक हप्तामा १८ घण्टा दरले ३ वर्षको लागि सहज, सरल वैकल्पिक शैक्षिक कार्यक्रम दिने । यो योजनावद्ध कार्यक्रमको लक्ष्य प्राथमिक विद्यालयको अन्तिम परीक्षामा,ति विद्यार्थीलाई पाठ्यक्रम अनुसार तयारीको सार्थ परीक्षामा सहभागी गराउनु हो ।

आ. उपलब्धी/प्रतिफल

अनौपचारिक शिक्षा केन्द्रले तयार पारेको कार्यक्रमलाई स्थानीय तहका संघ संस्था र सुमदायमा आधारित संघ संस्थाहरुले कार्यान्वयन गरेका छन् ।

प्राथमिक र विद्यालयभन्दा बाहिरी सहयोग

विभिन्न जिल्लाहरुलाई १५० विद्यालय विस्तार केन्द्र स्थापना गर्न सहयोग उपलब्ध गरिएकोछ । जसमा कक्षा १ देखि ३ का ६ वर्ष देखि ८ वर्षका २५०० बालबालिकाहरु लाभान्वित हुनेछन्। यद्यपी उक्त कार्यक्रम लैङ्गिक दृष्टिले लक्ष्य प्राप्तमा सफल होला भनेर बताउन यो अध्ययन सd"x c;dy{ 5 .

लचिलो विद्यालय शिक्षा कार्यक्रम

१५ जिल्लाका प्राथमिक तहमा १५० केन्द्र रहेको लचिलो शिक्षा कार्यक्रम संचालनार्थ सहयोग प्रदान गरिएको छ । सहयोगी कार्यकर्तालाई दुईचरणमा तालिम दिन केन्द्रीय स्तर र जिल्ला स्तरमा मुख्य प्रशिक्षक तालीम सम्पन्न भएको थियो ।

शिक्षा सदन कार्यक्रम :

४४ जिल्लाहरुमा ९ महिनाको अवधिमा ७०० कक्षाहरु २ चरणमा संचालन भइरहेका छन् । प्रत्येक चरणमा १७५०० बालबालिकाहरु लाभान्वित भइरहेका छन् ।

बाधा र अड्चनहरु

- निरक्षरता नक्सांकनको अभावमा सबैभन्दा पिछडिएको जिल्ला र क्षेत्रहरु छनोट गर्न कठिनाई भएको देखिन्छ ।
- गैह्र सरकारी संस्थाहरु र अन्तर्राष्ट्रिय गैह्र सरकारी संस्थाहरु बीच समन्वयको अभावले कुनै ठाउँमा एउटै कार्यक्रम दोहोरिएको छ भने कतै कार्यक्रम नै संचालन भएको छैन ।
- स्थानीय तहमा संघ संस्थाहरु बीच एक आपसमा समन्वयको अभाव पाइन्छ ।
- नीति निर्माण तहमा लैङ्गिक सचेतताको अभाव रहेको देखिन्छ ।

सुभावहरु

१. निरक्षरताको नक्सांकन गर्दा लैङ्गिकता र पिछडिएका वर्गहरुको बारेमा सूचना संकलन गर्नु पर्दछ
२. निरक्षरताको नक्सांकन गर्दा पिछडिएका वर्गका बालबालिकाको आवश्यकतालाई प्राथमिकता प्रदान गर्नु पर्दछ ।

३. साक्षरता कार्यक्रम संचालन गर्दा साक्षरताको साथसाथै प्याकेज कार्यक्रम अन्तर्गत शिशु विकास कार्यक्रम तथा आय आर्जन कार्यक्रम लागु गर्नु पर्दछ ।
४. स्थानिय स्तरका सरकारी र गैरसरकारी संस्थाहरुबीच समन्वय हुनुपर्दछ ।
५. सबै तहमा लैङ्गिक सचेतना तालिम आवश्यक पर्दछ । यस्तो तालिम शुरुमा केन्द्रिय तहबाट शुरु गर्नु पर्दछ ।
६. शिक्षा सदन कार्यक्रम र लचिलो शिक्षा कार्यक्रमका सहभागी र सहयोगी कार्यकर्ता छनौट गर्दा लैङ्गिकतामा आधारित हुनु हुदैन । यसरी कार्यक्रमको लक्ष्य र उद्देश्य मूल्यांकन गर्न सकिन्छ । र यस्तो कार्यक्रम संचालन गर्दा आवश्यक पर्ने रणनीति तयार गर्न सकिन्छ ।

५.३ बालिकाका लागि शिक्षा : भाग ३

अनुसूची -१ उद्देश्य-३

“विशेषगरी बालिका र पिछडिएका बालबालिकाको लागि आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षामा समान पहुँच बढाउने ।”

अनुसूची -३

उपलब्धी तथा उद्देश्य-५ :

“बालिका र पिछडिएका वर्गका बालबालिकाको प्राथमिक शिक्षाको निम्ति पहुँच बढाउने” । अनुसूचिमा बालबालिकाको भर्ना, प्राथमिक कक्षा दोहोर्‍याउने र पूरा गर्ने वा बालबालिकाको उपलब्धिको बारेमा केही भनिएको छैन । समयमा शैक्षिक सहूलियत पाउने पिछडिएका बालबालिकाको प्रतिशत उल्लेख गरिएको छ । यसको साथै बालिकाको भर्ना बढाउन उपायहरु निकाल्ने कुरा गरिएको छ । यसले कार्यक्रमको उद्देश्य र लक्ष्य मूल्यांकन र अनुगमनमा कठिनाई छ ।

यो भाग अन्तर्गत कार्यान्वयन योजना अस्पष्ट छ । यहाँ पहुँच र कक्षा दोहोर्‍याउने वा कक्षा अवधि पूरा गर्ने बारेमा उल्लेख गरिएको छैन । तर कार्यक्रम कार्यान्वयन योजनामा यसलाई विशेष शिक्षा कार्यक्रमको उपयोगमा राखिएको छ । बालिका शिक्षा र बालबालिका लागि शिक्षाले शिक्षाको दुई विभिन्न क्षेत्रलाई इडिगत गर्दछ र विशेष शिक्षाका विभिन्न कार्यक्रमलाई पनि जनाउँछ ।

परिचय

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम (दोश्रो चरण) मा बालिकाको लागि शिक्षा एउटा आवश्यक तत्वको रूपमा लिइएको छ । उक्त शिक्षाको लागि ०.८ मिलियन अमेरिकी डलर विनियोजन गरिएको छ । बाधा र अडचनहरुलाई हटाउन एउटा प्याकेज कार्यक्रम दिगो प्रभावको लागि तर्जुमा गरिएको छ । जसमा निम्न कुराहरु समावेश भएका छन् :

विद्यालयमा सुविधाहरु, सुधारिएका कक्षा कोठाहरु, पानी आपूर्ति र सौचालयको सुविधाहरु
बालिकाको भर्ना र उपस्थितिमा वृद्धि गर्न महिला शिक्षिकाको व्यवस्था
विद्यालय जान धेरै समय लाग्ने समस्या समाधान गर्न विद्यालय विस्तार कार्यक्रम
बालबालिकाको शिक्षाको लागतलाई कम गर्न लचिलो शिक्षा र शिक्षा सदन कार्यक्रम । यसमा बालिका शिक्षालाई जोड दिई काम गरी विद्यालय जाने वातावरणमा समायोजन गर्ने ।
आफ्ना भाइ बहिनीहरुलाई हेरचाह गर्नको लागि शिशु विकास केन्द्रहरु । विद्यालयको गुणस्तर र क्षमता सुधारको लागि
पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तकमा लैङ्गिक सन्देश प्रदान गरी समग्र गुणस्तर वृद्धि गर्ने । शिक्षकको उपस्थितिमा जोड दिई तालिममा सुधार गर्ने ।
विद्यालय शिक्षाका प्रत्यक्ष लागत कम गर्न कक्षा ४ र ५ मा निशुल्क पाठ्यपुस्तक वितरण गर्ने ।

वालिका शिक्षाबाट लाभान्वित गराउन समुदाय चेतना अभियानद्वारा समुदायलाई परिचालन गराउने ।

माथि उल्लेखित कुराहरुको अतिरिक्त वालिकाको लागि शिक्षा अन्तर्गत अन्य उपायहरु पनि लिइएका छन् । आ.प्रा.शि.प.दोस्रो को पेज १६ मा यो भागको उप भाग २ मा छ । लक्षित समुहको लागि शिक्षा आफैमा पहुँच बढाउने र पढ्नको लागि कक्षामा उपस्थित हुने वातावरणमा सुधार ल्याउनु हो ।

महिला शिक्षा शाखाले जिल्ला शिक्षा कार्यलय मार्फत भोजन छात्रावास र छात्रवृत्ति कार्यक्रम संचालन गर्दै आएकोछ । यसले जिल्ला शिक्षा कार्यलयका सम्बन्धित सुपरभाइजर र श्रोतव्यक्तिलाई कार्यक्रमको उद्देश्य र प्रक्रिया सम्बन्धी अभिमुखीकरण गर्दै आएकोछ । त्यसैगरी श्री ५ को सरकार र विश्व खाद्य कार्यक्रमले पौष्टिक कार्यक्रम कार्यान्वयन गरेको छ ।

उपलब्धी/प्रतिफल

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रोको सुरुवात देखि नै समग्र खुद भर्ना ९६% ले ७०%–८०% र छात्रा भर्ना ९६% ६१–७४.६% सम्म पुऱ्याएकोछ । साधारणतया यो स्थिति ठीकै देखिन्छ । तर अभै बढाउनु पर्दछ । साथै लैङ्गिक विभेद भने कायम नै छ । केहि जिल्लाहरुमा न्युनतम सुधार भएको देखिन्छ भने केहि जिल्लामा भर्ना प्रतिशत घटेको छ । यद्यपी वालिकाको भर्ना प्रतिशतले वालिका शिक्षाको लागि अनुकूल प्रभाव पारेको देखिन्छ ।

वाधा र अड्चनहरु

तेश्रो सर्भेक्षण समिक्षा टोलीले ६ वटा जिल्लाको समुदायका सदस्यहरुको सर्भे गर्‍यो । सो सर्भे गर्दा समुदायका मिश्रित समूह, गैर सरकारी संघ संस्था । समुदायमा आधारित संघ संस्था, बाबु आमालाई संलग्न गरिएको थियो । छोरीहरुलाई विद्यालय नपठाउनुको कारण निम्न निष्कर्ष निकालेको थियो :

१. आर्थिक समस्या
२. भाइवहिनीहरुको हेरचाह/घरयासी काम
३. छोरीलाई गरेको लगानी विवाह पछि व्यर्थ हुने
४. बाबुआमाहरुमा चेतनाको कमी
५. छोराहरुलाई शिक्षित बनाउन जोड
६. गुणस्तरीय विद्यालय शिक्षा नहुनु
७. अरुले पनि छोरीलाई विद्यालय नपठाउने

विद्यालयले बालवालिकाहरुलाई विद्यालय जान सक्रिय कदम चाल्नु पर्ने कुरा बाबु आमाले बताए ।

विद्यालय जान छात्रवृत्ति, भोला र कपडाहरुको व्यवस्था गर्नु पर्ने उल्लेख भएको थियो । तर पौष्टिक तत्वहरुको कारण भने उल्लेख गरिएको थिएन ।

उक्त समिक्षा बैठकमा विद्यालयमा वालिकाहरुलाई नपठाउनुको मुख्य कारण गरिवी र विद्यालयको गुणस्तरीय शिक्षा नै हो भन्ने निष्कर्ष निकालेको थियो ।

तराइका जिल्लाका विद्यालयहरुमा अवलोकन गर्दा कक्षा कोठाहरु साना, अध्यारो, फोहोर र कक्षा कोठामा भाँचिएका फर्निचर रहेको पाइयो । यसको साथै पौष्टिक खाद्य कार्यक्रमका सामानहरु कक्षा कोठामा नै थुपारेको पाइयो । त्यहाँको वातावरण शिक्षण सिकाइको लागि उपयुक्त थिएन । तीन वटा गाउका विद्यालय मध्ये दुइवटा विद्यालयहरुका साना कक्षा कोठामा धेरै विद्यार्थी नअटेको कारण विद्यार्थीहरुलाई कक्षा बाहिर नै पढाएको देखियो । जनकपुर जिल्लाभरिका मा.वि.का कक्षा ९ र १० मा पर्याप्त कोठाको अभाव थियो । सो विद्यालयका कक्षा १० मा १२० र कक्षा ९ मा ८० वालिकाहरु भर्ना भएका थिए ।

तीनवटा ग्रामीण प्रा.वि. हरूमा भ्रमण ३०%-४०% विद्यार्थी हाजिर भएका र समग्रमा ४/५ जना शिक्षक मध्ये २ जना सधैँ जसो गर्दा तालिम, विरामी र अन्य कारणवस अनुपस्थित भएको देखियो । यदि शिक्षकहरू अनुपस्थित हुन्छन् भने आफ्ना बच्चाहरूलाई घरमा नै उपयुक्त काममा लगाउन वेश हुने न्वत् तर्क सहित न्वत् ले बाबुआमाहरूबीच गरेको एक सर्भेक्षणमा देखिन्छ । यद्यपी ढिलै भएता पनि वालिकाहरूलाई भर्ना गर्ने क्रम बढिरहेको छ । गरिव परिवार परम्परागत संस्कार र सोचाइले ग्रस्त आमा बाबुहरूले शैक्षिक सुविधाहरू, राम्रा र पर्याप्त भवनहरू, नियमित र राम्रा शिक्षकहरू नभएसम्म आफ्ना छोरीहरूलाई यदि यी व्यवस्थाहरू पर्याप्त भएमा छात्राहरूको भर्ना बढ्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

सुभावहरू :

१. छात्राहरूको लागि विशेष कार्यक्रमहरूलाई निरन्तरता दिनु पर्दछ ।
२. गुणस्तरीय शिक्षाको लागि कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिनु पर्दछ र गरीव परिवारका छात्राहरू विद्यालय गएर लाभान्वित हुन सक्छन् भन्ने प्रत्याभूति दिन सक्नु पर्दछ ।

५.३.१ छात्राहरूको लागि छात्रावास

उद्देश्य ३ अनुसूची - १

“खास गरी वालिका र पिछडिएका वर्गका वालवालिकाको आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षाको निम्ति समान पहुँच बढाउने ”

उक्त उद्देश्य प्राप्तिका लागि रणनीति रहेका छन् :

“ विद्यमान छात्रावासहरू पुनर्स्थापन तथा मरमत गर्ने”

१. परिचय

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रो चरणमा वालिका शिक्षा अन्तर्गत छात्रावास पनि रहेको छ । यो कार्यक्रमको उद्देश्य दुर्गम भेगहरूमा त्यहीँका छात्राहरूलाई शिक्षक हुन प्रोत्साहित गर्नु हो । कक्षा ८ का छात्राहरूलाई छात्रावासमा व्यवस्था मिलाई छ श्रेणीको तालिम दिएर उनीहरूकै गाउँमा प्राथमिक शिक्षिका नियुक्ती गरियो । आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजनाको सहयोगमा शिक्षा मन्त्रालयले १८ वटा छात्रावासहरू पुनःनिर्माण गरिरहेको छ ।

श्री ५ को सरकारले “ महिलाहरूको लागि शिक्षाको समान पहुँच ” परियोजना शुरु गरे पछि सन् १९७१ मा छात्रावासको व्यवस्था पनि शुरुवात भयो । जसको उद्देश्य ग्रामीण भेगमा नमुना महिला शिक्षिका तयार गर्नु थियो । पोखरा क्याम्पसमा माध्यामिक तहका छात्राहरूलाई दिएको उक्त तालिम सफल भएकोले धनकुटामा १९७२ र नेपालगञ्जमा १९७६ मा यो कार्यक्रम संचालन गरियो ।

उक्त कार्यक्रमको प्रमुख उद्देश्यहरू निम्न छन् :

- ग्रामीण भेगका SLC पास नगरेका छात्राहरूलाई उक्त तालिमको व्यवस्था मिलाई प्राथमिक तहमा महिला शिक्षिका वृद्धि गर्ने ।

- पिछडिएका समुदायका छात्राहरुलाई शैक्षिक पदोन्नती कार्यक्रम प्रदान गरी शिक्षिकाको लागि आवश्यक तालीमको व्यवस्था गर्ने । यस्तो तालीमको लागि न्युनतम योग्यता भएका छात्राहरु पनि पाउन गाह्रो थियो ।
- विद्यालय साक्षरता कार्यक्रम र विकास कार्यक्रमहरुलाई महिला शिक्षिकाले सहयोग पुऱ्याउने ।
- बालिका शिक्षाको लागि सकारात्मक धारणाको विकास गर्ने ।

असीको दशकको शुरुमा NORAD ले श्री ५ को सरकारलाई सो कार्यक्रमको लागि भौतिक सुविधाहरु उपलब्ध गराएको थियो । ती छात्रावासहरु जिल्ला सदरमुकामका मा.वि.संग सम्बन्धन गरी यसको सामीप्यमा राखिएको थियो ।

सन् १९८० मा SLC पास गरेका छात्राहरुलाई पनि उक्त तालिम दिइएको थियो । सन् १९८५ मा सरकारले शिक्षणको लागि न्युनतम योग्यता क्विज पास भएको नीति लागू गर्‍यो । तर SLC पास नहुनेहरुलाई यसले नकारात्मक असर पाऱ्यो । यद्यपी तिनीहरुलाई SLC सम्म पढ्ने मौका दिइयो तर केवल थोरै मात्र पास भए र ३००० ले जागिर छाड्न बाध्य भए ।

हाल नेपालमा १८ छात्रावासहरु सञ्चालनमा छन् र सो छात्रावासको व्यवस्था गनर्जुको उद्देश्य महिला शिक्षिकाको संख्यामा वृद्धि गर्नु हो । यसले छात्राहरुको भर्नामा वृद्धि गर्न सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । यस्तो छात्रावासका छात्राहरुले “सुदृढ छात्रावास कार्यक्रम” अन्तर्गत छात्रवृत्ति पाउँछन् ।

सुदृढ छात्रवृत्ति

EGWN कार्यक्रम शुरु भएदेखि सुदृढ छात्रवृत्ति कार्यक्रम १८ छात्रावासमा निरन्तर लागू भइरहेको छ । यो छात्रवृत्ति दुर्गम भेगका कक्षा ४ र ५ मा पढ्ने छात्राहरुलाई SLC सम्म पढ्नको लागि दिइएको छ । हरेक छात्रावासमा २० जना छात्राहरुलाई खाने वस्ने व्यवस्था छ । यो छात्रवृत्तिको दर गाडीबाट पुग्न सकिने जिल्लाहरुमा आर्थिक वर्ष २०५६/५७ (१९९६/९७) मा रु. ५५० बाट बढाएर रु.८५० प्रत्येक छात्रालाई प्रति महिना दिने व्यवस्था गरिएको थियो । तर दुर्गम क्षेत्रका प्रत्येक छात्रालाई प्रति महिना उक्त आ.व.मा रु. ८५० बाट बढाएर रु. १०५० दिने व्यवस्था गरिएको थियो । आ.व. ०५६।०५७ मा यस्तो छात्रवृत्ति कार्यक्रम अन्तर्गत ३६० छात्रवृत्ति कोटा रहेको थियो र यसको लागि रु.४२३० -हजार० खर्च छुट्याइएको थियो ।

छात्राहरुको लागि छात्रवृत्तिको साथै एकजना वार्डेन, भान्छे र गार्ड प्रत्येक छात्रावासमा उपलब्ध गराइएका छन् ।

छात्रवृत्ति र प्रशासनिक कार्यको लागि सरकारले छुट्याएको बजेटको अतिरिक्त आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रोले छात्रावासको लागि निम्नानुसार सहयोग उपलब्ध गराएको छ :

भोजन छात्रावास विशेष कार्यक्रम			
अ) कोचिङ्ग कक्षा	प्रति छात्रावास	रु. १८०० ।-	१८ जिल्लाहरु
आ) अतिरिक्त क्रियाकलाप	"	रु. ५००० ।-	" "
इ) सामान खरिद	"	रु. २०००० ।-	" "
ई) औषधी/पानी/विजुली	"	रु. १२००० ।-	" "
उ) सीप विकास तालिम	"	रु. १२००० ।-	" "
ऊ) नयाँ कार्यक्रमको लागि(Seed Money)	"	रु. १०००० ।-	" "
ए) व्यवस्थापन समितिको बैठक	"	रु. ३५६० ।-	" "

जम्मा	"	रु. ८०५६०।	"	"
-------	---	------------	---	---

श्रोत : महिला शिक्षा एकाइ शिक्षा विभाग / शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय

आ. उपलब्धी/प्रतिफल (२०००/०१)

भोजन छात्रावासहरूको प्रभाव स्पष्ट रूपमा देखिएको छैन । दुर्गम भेगका छात्राहरूलाई तालिम दिने उद्देश्य अझै स्पष्ट छैन । स्थानीय विद्यालयहरूमा तालिम पाएका छात्राहरूलाई नियुक्ति दिने संयन्त्रको बारेमा पनि स्पष्ट नीति छैन । छात्राहरूलाई छात्रवृत्ति पाए वापत पछि पढाउनु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको थिएन । जो छात्रा अध्यापन पेशामा प्रवेश गरे त्यस पछि उनीहरूलाई छात्रावासको भावी कार्यक्रम थाहा भएन ।

- छात्रावास निर्देशिका तयार पारिएको छ । छात्रावासको लागि तालिम प्याकेज अझै तयार गरिएको छैन ।
- छात्रावास सञ्चालनार्थ २० जना छात्रावास वार्डेनहरूलाई कार्यशाला गोष्ठीबाट अभिमुखीकरण गराइएको थियो ।
- छात्रावासको अनुगमन गरिएको छ ।

इ. बाधा अवरोधहरू

- छात्रावासको शैक्षिक वातावरणलाई विभिन्न कुराले असर पारेको छ । जस्तै (अतिरिक्त शुल्क, निम्न गुणस्तरको खाना, आवासको लागि कम छात्रवृत्ति)
- छात्रावासको उद्देश्यको बारेमा विद्यार्थीहरूलाई जानकारी स्पष्ट नहुनु ।
- ट्युशन शुल्क, भर्ना शुल्क, खाजा, भत्ता, विजुली, फोन, इन्धन, पानी र मर्मत खर्चहरू छात्राहरूले व्यहोर्नु परेकाले केही गरिव छात्राहरू नचाहदा नचाहदै पनि विद्यालय छोड्नु परेको ।
- अङ्ग्रेजी, गणित र विज्ञान विषय पढ्न कठिनाई हुनु ।
- टाढा घर हुने छात्राहरू लामो विदामा घर जान र आउनका लागि साथी चाहिने र बढ्दो खर्चका कारण छात्रावासमा बस्न असमर्थ हुनु ।
- स्थानीय तहमा भोजन छात्रावासको सुविधाका बारेमा थाहा नहुनु ।
- छात्रावासमा पर्याप्त भौतिक सुविधाहरू नहुनु जस्तै (ओछ्यान, खानेपानी शौचालय)
- छात्रावासको आर्थिक व्यवस्थापनमा कडा नियम नहुनु
- नियमित अनुगमन र निरिक्षणको अभाव हुनु
- छात्रावास प्रमुखले छात्राहरूलाई कठिनाई भएको विषयमा सहयोग गर्न नसकेकोले शैक्षिक सुधार हुन नसक्नु
- केही जिल्लाहरूमा छात्रावासको माग निम्न कारणले घट्नु:

- ❖ न्यून छात्रवृत्ति तथा सुविधाको कमी
- ❖ छात्रावासको कार्यक्रमको बारेमा सूचनाको अभाव हुनु
- ❖ अध्ययन पश्चात जागिरको ग्यारेन्टी नहुनु

ई. सुभावहरू :

भोजन छात्रावासलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्न निम्नउपायहरू अवलम्बन गर्न सकिन्छ :

१. छात्रावासको उद्देश्यहरूको बारेमा छात्राहरूलाई अभिमुखीकरण तालीम दिने ।
२. भोजन छात्रावासको बारेमा स्थानीय तहमा अभिभावक तथा सरोकारवालाहरूलाई यसको बारेमा जानकारी गराउने ।
३. भोजन छात्रावासको कार्यक्रमबाट को लाभान्वित हुन्छ भन्ने बारेमा स्पष्ट र पारदर्शी नीति अपनाउने ।

४. छात्रावास व्यवस्थापन, जिल्ला शिक्षा कार्यालय र गाउँ विकास समिति बीच सुमधुर समन्वय स्थापना गर्ने ।
५. छात्रावास सञ्चालनार्थ एउटै किसिमको नीति तर्जुमा गर्ने ।
६. छात्रावास र विद्यालयको निम्ती आवश्यक शैक्षिक सामग्रीको खर्चको लागि छात्रवृत्ति रकम वृद्धि गर्ने ।
७. कोठा, ओछ्यान, पुस्तकालय र कम्पाउण्ड पर्खालको उचित व्यवस्था मिलाउने ।
८. विद्यार्थीहरूलाई सहयोग गर्न पूरा समयको लागि एक सक्षम शिक्षकको व्यवस्था गर्ने ।
९. १० कक्षाका छात्राहरूलाई SLC को तयारीको निम्ती छुट्टै कोचिङ्ग कक्षाको व्यवस्था गर्ने ।
१०. समयमा नै छात्रवृत्तिको व्यवस्था मिलाउने ।
११. SLC परीक्षा पछि छात्राहरूलाई पूर्व-शिक्षक तालिम दिने प्रवन्ध गर्ने ।
१२. अध्ययन समाप्त भएपछि शिक्षण सेवा गर्ने शर्त बनाउनु ।

कार्यक्रमको वारेमा विस्तृत सुभावहरु, कार्यान्वयनको लागि संस्थाको दायित्वको वारेमा कार्य योजना अनुसूची ३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

५.३.२ छात्रवृत्ति कार्यक्रम : उप भाग ३-२

उद्देश्य-३ अनुसूची -१

“ आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षाको समान पहुँच खास गरी बालिका र पिछडिएका वर्गका बालबालिकामा पुऱ्याउने”

छात्रवृत्ति कार्यक्रम विद्यालयमा छात्राहरूको संख्यामा वृद्धि गर्न र आमा बाबुलाई उनीहरूको पढाइमा लाग्ने लागत कम गर्न साथै छोरीहरूलाई विद्यालयमा पढ्न पढाउनको लागि एउटा महत्वपूर्ण औजारको रूपमा लिइएको छ । देशका विभिन्न भागहरूमा यस्ता धेरै कार्यक्रमहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

अ. परिचय

गरीबी संभवतः बालिकाहरूको शैक्षिक अवसरलाई सिमित गराउने सबैभन्दा प्रमुख तत्व बनेको छ । आमाबाबुहरूले उनीहरूको छोरीलाई विद्यालय पठाउँदा दुई थरीका मूल्य तिर्नुपर्छ- प्रत्यक्ष मूल्य र मौकाको मूल्य । कतिपय अभिभावकहरूले आफ्ना छोरीहरूलाई विद्यालय पठाउँदा प्रत्यक्ष मूल्य तिर्न असमर्थ भएकाले उनीहरूका छोरीहरू शिक्षाबाट वञ्चित हुन्छन् । सिमित श्रोत भएका अभिभावकहरू छोराहरूलाई विद्यालय पढाउन प्राथमिकता दिन्छन् ।

शैक्षिक कार्यक्रममा महिलाहरूको समान पहुँचलाई छात्रवृत्ति योजनामा समाविष्ट गरिएको थियो । यो कार्यक्रम सन् १९७१ मा शुरु गरियो । यस कार्यक्रमको लक्ष्य गाउँका छात्राहरूलाई महिला प्राथमिक शिक्षिकाको रूपमा तालिम दिने र जसबाट छात्राहरूको भर्नाको लागि यो कार्यक्रमले एउटा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्दछ । यो कार्यक्रममा सहभागी हुन कक्षा आठका छात्राहरूलाई प्रेरित गरियो र B श्रेणीको तालिम दिइयो ।

यो कार्यक्रमले सन् १९८३/८४ देखि प्राथमिक विद्यालयका छात्राहरूलाई प्रत्यक्ष सहयोग गर्दै र नेपालमा महिला तथा छात्राहरूको लागि शिक्षा कार्यक्रम अन्तर्गत एउटा मार्गदर्शक परियोजनाको रूपमा निरन्तरता पायो ।

सर्वप्रथम यो कार्यक्रम काभ्रे र धादिङ्ग दुई जिल्लामा लागू गरियो । १९८५/८६ देखि मकवानपुर, दोलखा, महोत्तरी र डोटी जिल्लामा पनि विस्तार गरियो । सो कार्यक्रमले ५०० छात्राहरूलाई ५० महिनासम्म रु. ३० का दरले छात्रवृत्ति उपलब्ध गराएको थियो ।

सन् १९८८ मा स्व. श्री ५ वीरेन्द्रले छ वटा आधारभूत आवश्यकता कार्यक्रम मार्फत जनताको जीवनस्तर सुधार गर्न सरकारलाई निर्देशन वक्स भएको थियो । ती मध्ये एउटा प्राथमिक शिक्षा थियो । यो कार्यक्रम अन्तर्गत विद्यालय छात्रवृत्ति व्यवस्था, खासगरी छात्राहरुका लागि विद्यालय पोशाक प्रदान गर्नु थियो जुन कोटाको आधारमा अधिराज्य भरि लागू गरियो । त्यसवेला अरु कोटा प्रत्येक वर्ष ५% का दरले वृद्धि गर्ने व्यवस्था भएको थियो ।

औपचारिक शिक्षाबाट वञ्चित भएका १० देखि १४ वर्ष उमेरका छात्राहरुको लागि शिक्षा सदन -चेलीवेटी) कार्यक्रम पनि लागू गरिएको थियो । त्यस समयमा यी कार्यक्रमहरु युनिसेफको पूर्ण सहयोगमा कार्यान्वयन गरिएको थियो । त्यस समयमा छात्रवृत्ति रकम रु.२५०।- का दरले प्रति शैक्षिक वर्ष निर्धारण गरिएको थियो एउटा समूहका छात्राहरुले रु.२००।- विद्यालय पोशाकको लागि पाउथे । अर्को समूहमा छात्राहरु शिक्षा सदन कार्यक्रममा सहभागी भएका थिए ।

प्राथमिक तहको विद्यालय छात्रवृत्ति कार्यक्रमको अतिरिक्त हरेक शैक्षिक वर्षमा कक्षा ६ देखि १० सम्मका छात्राहरुलाई स्थानीय छात्रवृत्ति रकम रु. ६००।- देखि रु. १०००।- सम्म उपलब्ध गरिएको थियो ।

क) प्राथमिक विद्यालय छात्रवृत्ति

हाल प्राथमिक विद्यालय छात्रवृत्ति कार्यक्रम वार्षिक कोटा प्रणालीको आधारमा ६२ जिल्लाहरुमा लागू गरिएको छ । छात्रवृत्ति रकम दर प्रति शैक्षिक वर्ष प्रति छात्रा रु. २५०।- नै छ । उक्त कार्यक्रमको अर्को योजना १२ जिल्लाहरुमा कक्षा १ देखि ५ सम्म भर्ना भएका छात्राहरुको लागि लागू गरिएकोछ । छात्रवृत्तिको रकम माथि उल्लेख गरिए अनुरूप नै रहेकोछ । आर्थिक वर्ष २००१/०२ मा छात्रवृत्तिको कोटा ४२०२१ रहेको थियो । यसको लागि बजेट रु.१०५०४ (हजार) छुट्याइएको थियो ।

यसको अतिरिक्त आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना दोस्रोले ६ देखि १० वर्षका छात्राहरुलाई सहूलियत कार्यक्रम जस्तै पोशाक भत्ता र शैक्षिक सामग्री वापत रु. ५००।- र रु. ३००।- क्रमशः का दरले प्रति शैक्षिक वर्षमा दिने गरी १७ जिल्लाका प्रत्येक २ गा.वि.स. हरुमा उपलब्ध गराउँदै आएको छ । सिमित श्रोत भएको अवस्थामा महिला शिक्षा शाखाको सर्भे अनुसार प्राथमिकता र क्रमको आधारमा उक्त सहूलियत रकम प्रदान गरिन्छ । २१६४१ जवना छात्राहरु यो कार्यक्रमबाट लाभान्वित भएका छन् । BPEP-II अन्तर्गत रहेका यस्ता अन्य सहूलियत कार्यक्रमहरु निम्नानुसार छन् :

आधारभूत प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम			
कार्यक्रम	वयान	प्रति छात्रा प्रति शैक्षिक वर्ष	जिल्ला
१. शैक्षिक सहूलियत कार्यक्रम	सर्भेमा आधारित	पोशाक रु. ५००।- शैक्षिक सामग्री रु. ३००।-	१७ जिल्ला (३४ गा.वि.स.)
२. शैक्षिक सहूलियत कार्यक्रम (लक्षित समूहका लागि)	सर्भेमा आधारित	पोशाक रु. ५००।- शैक्षिक सामग्री रु. ३००।-	८ जिल्ला (२४ गा.वि.स.)
३. माध्यामिक विद्यालय छात्रवृत्ति (कक्षा ९ र १०)	कोटा	रु. १२००।- (एक जनालाई)	७५ जिल्ला
४. सहूलियत छात्रवृत्ति कक्षा ५ पूरा गरेकालाई	उत्कृष्ट १० जना	रु. १०००।- (एक पटक)	७५ जिल्ला

५. विद्यालय पुरस्कार (धेरै छात्राहरु भर्ना गर्नेलाई)	प्रति गा.वि.स. १ विद्यालय	रु. १२०००।- प्रति विद्यालय	१७ जिल्लाका गा.वि.स. हरु SFG-8 जिल्ला- २४ गा.वि.स.
६. सचेतता वृद्धि कार्यक्रम - प्राथमिक शिक्षकहरुलाई (वरावरी लैङ्गिक तालीम संख्यामा महिला पुरुष दुवै) गा.वि.स. अध्यक्ष - सडक नाटक - प्ले कार्ड र पोष्टर सहितको शैक्षिक जाली	-	-	डकुमेन्ट्री फिल्म प्रदर्शन, सडक नाटक

स्थानीय विद्यालय छात्रवृत्ति

स्थानीय विद्यालय छात्रवृत्ति योजना EGWN परियोजना लागू भएदेखि निरन्तर गरिएको छ र हाल ७५ वटै जिल्लामा उक्त योजना लागू गरिएको छ । यस योजनाको उद्देश्य SLC पास गर्ने महिलाको संख्यामा वृद्धि गर्दै उनीहरुलाई शिक्षण पेशामा संलग्न गरायँ महिला शिक्षिकाको संख्यामा वृद्धि गर्नु पनि हो । यो योजना अन्तर्गत कक्षा ६ देखि कक्षा १० का छात्राहरुलाई अभै पनि प्रति महिना छात्रवृत्ति रु.६० देखि रु.१०० प्रदान गरिएको छ । हरेक जिल्लामा छात्रवृत्तिको संख्या वार्षिक कोटामा आधारित छ । आर्थिक वर्ष २००१।२००२ मा छात्रवृत्तिको लागि कोटा संख्या १४९५१ थियो भने यसको लागि रु.११,९७९ (हजार) बजेट छुट्याइएको थियो ।

क्याम्पस तथा उच्च माध्यमिक शिक्षा छात्रा छात्रवृत्ति

स्थानीय विद्यालय छात्रावृत्ति यो छात्रवृत्ति पनि EGWN परियोजना निरन्तर रुपमा प्रदान गरेकोछ । प्रविणता प्रमाणपत्र तहमा शिक्षा संकायमा पढ्ने छात्राहरुलाई सुगमको भए रु. ४५० र दुर्गमको भए रु. ५५० दिइन्छ । यो पनि कोटामा आधारित छ । उच्च माध्यमिक तहको व्यवस्था हुनु अगाडि यो छात्रवृत्ति क्याम्पसमा शिक्षा संकायमा पढ्ने छात्राहरुलाई प्रदान गरिन्थ्यो । हाल कक्षा ११ र १२ मा शिक्षालाई मुख्य विषयको रुपमा लिई पढ्ने छात्राहरुलाई क्याम्पसमा पढ्ने छात्रा सरह यो छात्रवृत्ति प्रदान गरिएको छ ।

आ. उपलब्धी/प्रतिफल

सन् २००१/२००१ को उपलब्धीहरु निम्न अनुसार छ ।

सि.नं.	क्रियाकलापहरु	वार्षिक लक्ष्य र प्रगति		
		लक्ष्य	प्रगति	%
१.	सहुलियत कार्यक्रम	३४ गा.वि.स.हरु	३४ गा.वि.स.हरु	१००
२.	माध्यमिक तह छात्रा छात्रवृत्ति	२५००	२२२३	६९
३.	छात्रावास कार्यक्रम	१८	१८	१००
४.	उत्कृष्ट छात्राहरुको लागि छात्रवृत्ति	७५०	७४०	७२

इ. बाधा अड्चनहरु

छात्राहरुको भर्ना वृद्धि गर्न छात्रवृत्तिले प्रत्यक्ष रुपमा त्यति धेरै असर गरेको छैन तापनि छात्राहरुको सहभागिता तथा विद्यालय जाने दरमा केहि अवधि देखि वृद्धि भएको छ । सन् १९९५ देखि १९९९ सम्मको ५ वर्षको अवधिमा कूल विद्यार्थी संख्यामा छात्राको संख्याको अनुपात १ प्रतिशतले मात्र बढेको छ । यो सहभागिता दर बढ्नुको श्रेय छात्रवृत्ति कार्यक्रमलाई दिन सकिन्छ । छात्रवृत्तिको संख्या कम हुनाले तुलनात्मक रुपले थोरै छात्राहरु मात्र लाभान्वित भएका छन् । छात्रवृत्तिका रकमको दर ज्यादै न्यून छ साथै जुन विद्यार्थीले ढिलो मात्र पाएका छन् यसलाई कहिलेकाहीं दुरुपयोग पनि गरिएको देखिन्छ । छात्रवृत्तिको वारेमा स्पष्ट जानकारी समयमा सवैले पाएका छैनन । यो सधै गरीब छात्राले मात्र पाउँदैनन् । खास गरी Blanket approach लागु भएका १२ जिल्लाहरुका सवैजसो छात्राहरुले उक्त छात्रवृत्ति प्राप्त गर्दछन् । छात्रवृत्ति रकम छात्राहरुले काम गरेर कमाउने रकम भन्दा पनि ज्यादै न्यून छ । यो कार्यक्रमको निरिक्षण र अनुगमन पर्याप्त मात्रामा भएको छैन ।

माओवादी विद्रोहीहरुले प्रभाव पारेको मुख्य क्षेत्रमा छात्राहरुले वार्षिक पाउने रकम वरावर रकम प्रति महिना उनीहरुसंग काम गरे वापत पाउँछन् । उनीहरुलाई लोभलालच देखाइ फकाउन गरिएको असमान्य स्थिति हो भन्ने कुरा उनीहरुका अभिभावकले पनि बुझेका हुन सक्छन । छात्राहरुले पाउने छात्रवृत्ति रकम अरुबाट पाउने रकमको आधारमा तुलना गर्न मिल्दैन । छात्रवृत्ति रकम वाँडदा उनीहरुको आमा वावुहरुले उक्त रकमलाई पुरस्कारको रुपमा लिई छोरीहरुलाई विद्यालय पठाउन उत्सुक हुनेछन् भन्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

ई. सुभावहरु

१. प्राथमिक तहमा छात्रवृत्ति कोटा र छात्रवृत्ति रकम वृद्धि गरिनु पर्दछ ।
२. छात्रवृत्ति रकम विद्यालय सत्र शुरु हुनु अगावै विद्यालयमा उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
३. केन्द्र र जिल्ला स्तरमा छात्रवृत्ति व्यवस्थापन छिटो छरितो र सरल बनाउनु पर्दछ ।
४. छात्रवृत्ति वितरणको मापदण्डलाई गुणस्तरीय बनाउनु पर्दछ र यसको सूचना संपूर्ण समुदायमा पुऱ्याउनु पर्दछ ।
५. छात्रवृत्ति रकम दुरुपयोग भएमा कडा कारवाही गर्नु पर्दछ ।
६. उक्त कार्यक्रमको प्रभावकारी अनुगमन गर्नु पर्दछ ।
७. छात्रवृत्ति कार्यक्रमको विस्तृत मुल्याङ्कन गरिनुपर्दछ र सर्वोत्तम उपयोगको लागि निश्चित मापदण्डमा जोड दिनुपर्दछ । खास गरी हचुवाको भरमा काम नगरी वास्तविक गरिब छात्रा छनौट गर्नु पर्दछ ।
८. क्याम्पस तहको छात्रवृत्ति कार्यक्रमको प्रभावकारिता मुल्याङ्कन गर्न एउटा छुट्टै अनुगमन अध्ययन समूह गठन गरी कार्य गर्नु पर्दछ ।

५.३.३ विद्यालय पोशाक

उद्देश्य-३ अनुसूची -१

“ समान पहुँच खासगरी वालिका र पिछडिएका वर्गका वालवालिकामा पुऱ्याउने । ” आ.प्रा.शि.प.दोश्रो, पि.आइ डि.(BPEP, PID 1999)

अ. परिचय / भूमिका

सवैभन्दा पिछडिएका समुदायका वालवालिकाहरु जो विद्यालयबाट वन्चित भएका छन्, उनीहरुलाई विद्यालय पोशाक सहलियत प्याकेज कार्यक्रमको रुपमा प्रदान गरिएको छ ।

सन् १९८३ मा परियोजनाको एक क्रियाकलापको रुपमा विद्यालय पोशाक पहिलोपटक शुरु भयो । नेपालमा श्री ५ को सरकार र युनिसेफको वीचमा ५ वर्ष सम्म महिला र छात्राहरुको लागि शिक्षा परियोजना संचालन गर्ने सहमति भयो । परियोजना छनौट गरिएको क्षेत्रमा प्राथमिक कक्षाका छात्राहरुलाई प्रत्यक्ष सहयोग गर्न छात्रवृत्ति, पोशाक र अन्य सहलियतका कुराहरु प्रदान गरिएको थियो । यो खास गरी अत्यन्तै पिछडिएका

चेपाड वर्गको निम्ति रहेको थियो । हरेक वर्ष दुई सेट कपडाको लागि लुगाभत्ता जम्मा रु.४००।- प्रदान गरिएको थियो । यो कार्यक्रम पछिल्लो पाँच वर्ष (१९८८/८९ देखि १९९२/९३) लाई निरन्तरता दिई सन् १९९७/९८ मा पनि संचालन भएको थियो ।

उक्त कार्यक्रम निम्न क्षेत्रमा लागू भएको थियो:

- युनिसेफ आधारभूत सेवा क्षेत्र
- युनिसेफले सहयोग गरेका परियोजनाका अन्य क्षेत्रहरु
- दुर्गम क्षेत्रहरु/जिल्लाहरु
- पिछडिएका वर्ग/समुदाय
- दुई पक्ष वा बहुपक्षीय निकाय । संस्था कोष खडा गरी सहयोग गरेको परियोजनाहरु

(परिशिष्ट)

परिशिष्ट-१

लैङ्गिक लेखा परिक्षणको लागि अनुसन्धानको विषय BPEP-II को लैङ्गिक लेखा परिक्षणको लागि TORS.

भूमिका

नेपालमा प्राथमिक विद्यालयमा भर्ना हुने छात्र र छात्रा वीचको भेद विश्वमा नै सबैभन्दा बढी छ । शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयको सन् २००० को तथ्यांक अनुसार कूल छात्राहरुको भर्ना प्रतिशत ७९.४% र छात्राको भर्ना प्रतिशत ६९.२% रहेको थियो । प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्ने छात्राहरु केवल ४२% र छात्रहरु ६५% रहेका थिए । नि.मा.वि.मा छात्राहरुको खुद भर्ना २५.२ % तथा छात्रहरुको भर्ना ३५.७ % रहेको देखिन्छ । मा.वि.मा १५.९ % छात्रा र २४.५ % छात्रहरु भर्ना भएका थिए ।

विभिन्न जिल्लाहरुको भौगोलिक, सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक तत्वको कारण बालिका शिक्षा र महिला साक्षरता दरको तथ्यांक पनि जिल्ला अनुसार फरक छ । काठमाडौंमा छात्राको खुद भर्ना प्रतिशत ८८.८%, सुदुर पश्चिममा (अछाम) ३०% र तराईका कतिपय जिल्लाहरुमा २२.६% (रौतहट) भन्दा पनि कम रहेको थियो ।

छात्रा भर्ना संख्यामा वृद्धि भएको देखिएता पनि लैङ्गिक विभेदमा मुलभुत रुपमा कमी आएको छैन । महिला साक्षरता ३०% मात्र छ भने पुरुष साक्षरता दर ६६% छ । यसले लैङ्गिक विभेद बढ्दै गएको देखाउँछ । यसरी महिला र बालिकाको समस्यालाई अर्थपूर्ण रुपबाट निर्देशित नगरेको हुदा यस्तो फरक आएको हो भन्न सकिन्छ ।

छात्राहरु भर्ना नहुनुमा जटिल कारणहरु छन् । उनीहरु आफैले र समुदायबाट उनीहरुको लागि शिक्षाको माग नहुनु एउटा पक्ष हो भने शिक्षा प्रदानको तरीका जस्तै:- विद्यालय वातावरण, महिला शिक्षिकाको अभाव र पढ्दा लाग्ने खर्च अर्को पक्ष हो । यस बाहेक जटिल र मिश्रित आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र जातीय कारणहरुले पनि शैक्षिक अवसरबाट वन्चित भएका छन् । स्थानीय तहमा छात्राहरुलाई विद्यालयमा भर्ना हुनका लागि र नियमित विद्यालय जान निर्णायक भूमिका खेल्ने तत्वहरु पहिचान हुनु आवश्यक छ । हालका वर्षहरुमा छोराहरुलाई प्राइभेट बोर्डिङ्ग स्कूलमा र छोरीलाई सरकारी स्कूलमा भर्ना गर्ने चलन बढेको छ । यसले शिक्षामा लैङ्गिक समानताको धारणालाई जटिल बनाईदिएको छ ।

नेपाल जस्तो विविध जनजाति र संस्कृति भएको देशमा स्थानीय समस्या सुल्झाउनको लागि स्थानीय उपायहरूकै आवश्यकता छ । यसलाई BPEP-II ले अपनाएको रणनीति जस्तै विकेन्द्रित योजनाद्वारा समस्या समाधान गरिनु पर्दछ ।

नेपालको प्राथमिक तहको शिक्षामा छात्राहरूको पहुँचमा कमी मात्र नभई सिकाइ उपलब्धी परीक्षण अनुसार उनीहरूको दक्षता औषत सवै विषयमा केटाहरूको तुलनामा कम रहेको देखिन्छ । विभिन्न अध्ययनहरूले के देखाएको छ भने पशिक्षण सिकाइ क्रियाकलापमा सरकारी विद्यालयमा छात्रा भन्दा छात्रलाई प्रोत्साहन गरेको छ । घरायसी काममा केटाहरू भन्दा केटीहरू बढी समय दिन्छन् । अभिभावकहरू पनि आफ्ना छोरीहरूले विद्यालयमा कस्तो गरे भन्ने त्यति वास्ता गर्दैनन् । त्यसैले उनीहरूले राम्रो प्रगति गर्न नसकेका हुन् ।

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयको प्रा.वि. शिक्षक देखि उच्च व्यवस्थापनको तहमा महिलाहरूले त्यति प्रतिनिधित्व गर्दैनन् । सन् १९९० मा महिला शिक्षिका वृद्धि गर्ने नितिको सवालमा मुस्किलले प्रा.वि.मा जम्मा शिक्षक मध्ये एक चौथाई महिला शिक्षिका र मा.वि. तहमा ७.२% महिला शिक्षिका तयार भयो । ४६% प्राथमिक शिक्षकहरू तालिम प्राप्त भएता पनि केवल ३४.७% मात्र तालिम प्राप्त महिला शिक्षिकाहरू छन् । १०% भन्दा पनि कम महिला श्रोत व्यक्तिहरू छन् भने सम्पूर्ण जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरू पुरुष छन् । शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयमा करिव ५% स्टाफहरू महिला छन् । त्यहाँ पनि नीति निर्माण गर्ने तहमा महिलाहरू छैनन् । डा. मिन वहादुर विष्टको संस्थागत विश्लेषण, २०००, अनुसार ले महिलाहरूले शैक्षिक व्यवस्थापन, बढुवा, तालिम र पदोन्नती, विदेश भ्रमण जस्ता कार्यक्रमहरूमा प्रतिनिधित्व नगरेको कुरा उल्लेख छ । उनको संस्थागत विश्लेषण (IA) ले पुरुष साथीहरूले महिलाहरू प्रति नकारात्मक धारणा राखेको कुरा पनि स्पष्ट पारेको छ ।

सन् १९९० मा -जोमटेनमा भएको “सवैलाई शिक्षा”भन्ने नारालाई सफलीभूत पार्न श्री ५ को सरकारले प्राथमिक शिक्षामा छात्राहरूको पहुँच वृद्धि गर्ने चासो देखायो ।

छनौट गरिएका केही जिल्लाहरू, र गा.वि.स.मा महिलाहरूको शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउन निम्न विशेष नितिहरू तय गरिए :-

- प्रोत्साहन गर्ने योजना बनाउनु
- छात्रावासको माध्यमद्वारा महिला शिक्षकहरूको संख्यामा वृद्धि गर्ने
- छात्राहरूको लागि माध्यामिक शिक्षामा प्रोत्साहन गर्नु
- नेपालको हरेक विद्यालयमा कम्तिमा एक जना महिला शिक्षिकाको व्यवस्था गर्ने

यी माथि उल्लेखित प्रयासहरू हुँदमहुँदै पनि विद्यालयमा महिलाहरूको वृद्धि संख्या सामान्य छ । नेपालको ८००० प्राथमिक विद्यालयमा अझै महिला शिक्षक छैनन् ।

BPEP-II अन्तर्गतको दुई अध्ययनले महिला शिक्षिकाहरू नियुक्ति गर्ने र विस्तार गर्ने प्रकृयालाई मार्च २००१ देखि लागु गर्न लागिएको छ । यी अध्ययनका परिणामहरूलाई BPEP-II को मध्यावधि मुल्यांकनमा राखिएको थियो । महिला शिक्षिकाहरूलाई नियुक्ति गर्ने र विस्तार गर्ने कार्यक्रम, अनुगमन प्रणाली, व्यवस्थित ढंगले आउने विश्वास गरिएको छ ।

जेम्टिन दशकको उपलब्धी मूल्यांकन २००० लाई अप्रील २००० को डकार विश्व सम्मेलनमा प्रस्तुत गरिएको थियो । अफिकामा जस्तै दक्षिण एसियामा पनि छात्रा तथा महिलाहरू अत्यन्त पिछडिएको मुल्याङ्कनले देखाएकी छ । मानव विकास प्रतिवेदन २०००, अनुसार एसियामा नेपाल कम उपलब्धी हासिल गर्ने मुलुकको रूपमा देखा पर्‍यो ।

विश्वव्यापी मुल्याङ्कनले “सवैका लागि शिक्षा” कार्यक्रममा सुधार गर्नु पर्ने संकेत गरेको छ । यद्यपी प्राथमिक शिक्षामा लैङ्गिक विभेद विभिन्न देशहरूमा कायमै छ । यसलाई प्रौढ साक्षरता कार्यक्रमले केही हदसम्म कम गर्दै आएकोछ ।

डकार विश्व सम्मेलनले लैङ्गिक विभेद हटाउने प्रयास अत्यधिक गर्ने र यसको लागि निश्चित समयमा विशिष्ट कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने कुरालाई जोड दिएको थियो ।

“ सन् २००५ सम्ममा प्राथमिक र माध्यामिक शिक्षामा लैङ्गिक असमानता हटाउने र २०१५ सम्ममा शिक्षामा लैङ्गिक समानता ल्याउने र समान पहुँच पुऱ्याउन छात्राहरूलाई प्राथमिकता दिँदै आधारभूत गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्ने ।

डकार सम्मलेनको उद्देश्यलाई निम्नानुसार टिप्पणी गरिएको छ

लैङ्गिक विषयलाई समाधान गर्न शैक्षिक कार्यक्रम, वृढ राजनैतिक प्रतिवद्धता र पर्याप्त श्रोत आवश्यक पर्दछ । छात्राहरूलाई शिक्षाको पहुँचमा पुऱ्याउने कार्यक्रम मात्रै पनि पर्याप्त छैन, असुरक्षित विद्यालयको वातावरण, शिक्षकहरूको पूर्वाग्रहपूर्ण व्यवहार, तालिम, शिक्षण र सिकाई, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूको कारणबाट पनि छात्राहरूले प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्न नसक्ने र कम उपलब्धी मात्र हासिल गर्दछन् । सुरक्षित र संवेदनशील लैङ्गिक वातावरण सिर्जना गर्नु पर्दछ । महिला शिक्षालाई उत्तिकै प्राथमिकता दिनु पर्दछ । यस्ता लैङ्गिक असमानताहरू हटाउनको लागि व्यापक र विस्तृत प्रयासहरू थालिनु आवश्यक छ र केटा र केटी अनि महिला र पुरुष बीच आपसी सम्मानको भावना विकसित गर्नु जरुरी छ । यसलाई सफल बनाउनको लागि धारणामा परिवर्तन, मूल्य, मान्यता र व्यवहारमा परिवर्तनको आवश्यकता छ ।

जब सम्म राजनैतिक तहबाट शिक्षा विकासको लागि प्रतिवद्धता व्यक्त हुदैन, तब सम्म थोरै मात्र उपलब्धी हुन्छ भन्ने कुरा डकार सम्मेलनमा छलफल गरियो । नेपालमा यसको लागि विभिन्न तहबाट देखाएको पाइन्छ । जस्तै (वेइजिङ्ग सम्मेलन, डकार सम्मेलन र संविधान आदी) राम्रैसंग कार्य भएकोमा पनि परिणाम आशातीत छैन । यसको लागि निति, कमजोर कार्यान्वयन पक्ष वा तालमेल नमिल्नु कुन चाहीं पक्षलाई दोष दिने ?

चौथो संयुक्त लगानी निरिक्षण दलको सुझाव अनुसार यी TOR हरु शिक्षा विभाग, महिला शिक्षा शाखाद्वारा तयार गरिएको हो ।

उद्देश्यहरू

कार्य शर्त (TOR) का उद्देश्यहरू यस प्रकार छन् :

- वालिकाको शिक्षामा पहुँच पुऱ्याउन विद्यमान रणनीति र कार्यान्वयन पक्षमा सुधार गर्ने
- कार्यक्रमको सफल पक्ष, कमजोर पक्ष र समस्या पहिचान गर्ने ।
- आ.प्रा.शि.प.दोश्रो चरणको मध्यावधि समिक्षा बैठकको आधारमा यसमा समावेश गर्नुपर्ने वृहत र प्रभावकारी रणनीतिहरू सम्वन्धी सुझाव दिने ।

कार्यहरू

- (१) BPEP-II को मध्यावधि कार्यक्रम संचालन गर्ने तौरतरिका समस्या र लक्षित पक्षहरू सम्मिलित विश्लेषणात्मक प्रतिवेदन तयार पार्ने । यो सहभागितामूलक कार्यक्रममा आधारित र सरोकारवालाको इच्छा अनुरूप भएको ।

- (२) वालिका र महिलालाई शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउन, प्राथमिक कक्षा पूरा गर्ने बनाउन तथा कार्यक्रमको व्यवस्थापन गर्न विशिष्ट तथा वास्तविक तरिकाहरु /रणनीतिहरु तयार गर्ने । यी कुरालाई आ.प्रा.शि.प.दोश्रो चरणको विकेन्द्रित नीतिसंग तालमेल गर्ने ।
- (३) सम्पूर्ण तहको शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाको भूमिकामा सुधार ल्याउन उनीहरुको नियुक्ति, नीति नियम, बहुवा, तालिम जस्ता कुराको वारेमा सुझाव दिने ।

TORS को कार्यान्वयनको लागि तौरतरिका/रणनीति

हालको TORS शिक्षा विभाग महिला शिक्षा एकाईको नेतृत्वमा विधिपूर्वक गठन NCED, DEC, NFEC र DOE का महिलाहरुको विशेष संलग्नताद्वारा निर्माण गरिएको हो । यो प्रक्रियालाई TORs को कार्यान्वयन र मध्यावधि समिक्षा गर्न पनि निरन्तरता दिने सल्लाह दिइयो । यो प्रक्रियालाई क्षमता निर्माण अभ्यासको रूपमा संचालन गरिनु पर्ने सुझाव दिइयो । यसको लक्ष्य DOE का व्यवसायिक महिलाहरुको क्षमता विस्तारमा बल पुऱ्याउने र शिक्षामा लैङ्गिक विश्लेषण र लैङ्गिक समानतामा नयाँ निति आविष्कारको निर्माण गर्ने हो ।

कार्य क्षेत्र

प्रथम चरण-१ : मे-अगस्ट २००१

माथि उल्लेखित उद्देश्य र कार्यहरुको परिणाम हासिल गर्न महिला तथा छात्राहरुको सवै १७ वटा BPEP-II का अंगहरुको समिक्षा गर्नु पर्दछ ।

महिलाहरुलाई शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि प्रमुख भूमिका खेल्ने व्यक्तिको रूपमा लिनु पर्दछ ।सहभागितामूलक प्रक्रियामा महिला र पुरुष दुवैलाई संलग्न गर्नु पर्दछ । श्रोत वाँडफाँडले (आर्थिक तथा मानव) महिला तथा वालिकाको सहभागितामा विशिष्ट भूमिका खेल्ने कुरालाई विश्लेषण गर्नु पर्दछ ।

यो चरणको परिणामलाई मूल्यांकन गर्दा आ.प्रा.शि.प.प्रथम चरण र दोश्रो चरणको विगतका अनुभव, महिला तथा वालिका शिक्षा र यस सम्बन्धी विश्लेषणात्मक अनुसन्धानात्मक अध्ययनले उच्च शिक्षाको पहुँच र उपलब्धी सम्बन्धी भनिएको कुरालाई ध्यान दिनु पर्दछ ।

गैरसरकारी संस्थाहरुद्वारा संचालन गरिएका केही चाख लाग्दा र हासिल गरिएका अनुभवहरुलाई विश्लेषण गर्नुपर्ने सल्लाह पनि दिइएको छ । यसरी प्राप्त हुने परिणामलाई भविष्यको रणनीति बनाउन छलफल गर्नुपर्दछ । छात्राहरुको क्लव र विभिन्न परियोजना नया रणनीति बनाउन महत्वपूर्ण अंग हुन सक्दछ ।

लैङ्गिक सवालमा माध्यामिक शिक्षा विकास परियोजनाबाट सिकेको पाठलाई उपयोगमा ल्याउनु पर्दछ ।

यो चरण सन् २००१ मे देखि अगष्टमा शुरु हुन्छ । यो प्रतिवेदनमा आधारित भएर दोश्रो चरण विशिष्ट अवस्था अध्ययनका साथ शुरु गरिने छ ।

दोश्रो चरण- सेप्टेम्बर-जनवरी २००२

पहिलो चरण अन्तर्गतको समिक्षामा आधारित सुझावहरूबाट अन्य धेरै अध्ययनहरू गर्नु जरुरी छ । ठोस तरिका र क्रियाकलाप तयार गर्नु अघि नै अरु थप जानकारी उपलब्ध गर्नु पर्दछ । छुट्टै TOR हरु त्यसको अध्ययनको निम्ती तय गर्नु पर्दछ ।

यद्यपी अहिले निम्न कामहरू गर्नु जरुरी छ :-

१. शिक्षाको गुणस्तर

विभिन्न अध्ययनहरूले देखाए अनुसार केटीहरूले केटाहरूको भन्दा (सामाजिक विषय बाहेक) सबै विषयमा कम अंक ल्याउँछन् । यसको कारण घर र विद्यालय दुवैतिर सम्बन्धित छ । केटीहरूले धेरै घरायसी काम गर्नु परेकाले बढी समय अध्ययनलाई दिन पाउँदैनन् । यसको साथै गृहकार्य गर्न कसैले पनि जोड पनि गर्दैनन् । अनुसन्धानबाट थाहा भए अनुसार केटीहरूलाई विद्यालयको पठनपाठन क्रियाकलापमा कसैले पनि त्यति प्रोत्साहन गरेको पाइँदैन ।

अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियामा छात्राहरूको सक्रिय सहभागिताको लागि विद्यालयको शैक्षिक र अतिरिक्त क्रियाकलापमा उनीहरूको सहभागिता वृद्धिको लागि (खास गरी कक्षा ३ र ५) विशेष पहल गर्नु जरुरी छ । यस अघि यस्तो खालको काम विशेष उद्देश्य र सुक्ष्म ढाँचामा बाहेक नेपालमा गरिएको थिएन ।

२. व्यवसायिक विकासमा महिला व्यवस्थापकको सहभागिताको लागि निति तर्जुमा गर्ने ।

जोखिम र बाधा/अडचन

- अध्ययनको सुझावहरूलाई लागु गर्न यथेष्ट प्रतिवद्धताको अभाव
- दिगो परिवर्तन गर्न आर्थिक र मानव श्रोतको कमी
- तेश्रो समीक्षा बैठक र अन्य अनुसन्धानात्मक क्रियाकलापहरूसंग पर्याप्त समन्वय नहुनु
- निति र सुझावहरू अन्य परियोजनासंग सामन्जस्य नगरी पृथक ढङ्गले गर्नु । (उदाहरणको लागि, माध्यामिक शिक्षा परियोजना, शिक्षक तालिममा ABD परियोजना र IA आदी)

लैङ्गिक लेखा सर्वेक्षणबाट आशातित उपलब्धी

श्री ५ को सरकार र दातृसंस्थाहरू निम्न कुराहरूमा मध्यावधि समिक्षामा सहमत हुनेछन् :-

- क. आधारभूत शिक्षामा लैङ्गिक समानता वृद्धि गर्ने लक्षित निति संशोधन गर्न ।
- ख. सम्पूर्ण तहको शैक्षिक व्यवस्थापनामा महिलाको भूमिका सूधार गर्ने योजना बनाउन ।
- ग. यो योजना अन्ततः लैङ्गिक समानताकै कार्यान्वयनकै निमित्त तय गर्न ।
- घ. सम्पूर्ण तहहरूमा लैङ्गिक समानताको बारेमा बुझ्न र प्रतिवद्धता जाहेर गर्ने नितिका साथै TORs बाट प्राप्त सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न ।

परामर्श

१. २-३ महिनाको लागि अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाता (लैङ्गिक समानता र उपयुक्त नितिका विशेषज्ञ) र २-३ जना स्वदेशी परामर्शदाताहरूले योजना तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्नको लागि विशिष्ट अध्ययन गर्ने ।

TOR को लागानी कोष

कार्यशाला, अध्ययन कार्य, क्षेत्र, भ्रमण, तथ्यांक विश्लेषण आदी ।

परिशिष्ट-२

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाताहरूको लागि (TOR)

BPEP-II को लैङ्गिक लेखा सर्भेक्षण सञ्चालनमा अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाता (समूह प्रमुख) का लागि TORs.

MOES/DOE ले आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रमको विस्तृत लैङ्गिक लेखा सर्भेक्षण सञ्चालन गर्ने योजना राखेको छ। (जस्तै BPEP-II (७ मार्च २००९) को लैङ्गिक सर्भेक्षणका लागि TORs को ड्राफ्ट) उक्त सर्भेक्षणको परिणामलाई कार्यक्रमको मध्यावधि समिक्षामा छलफल गरिनेछ र उक्त कार्यक्रम महिलाको सहभागिता, प्राथमिक शिक्षाको प्रतिफल, लैङ्गिक असमानतामा कमीका साथै नयाँ दिशा र परिस्कृत नितिका साथ आउने आशा गरिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाताले लैङ्गिक लेखा सर्भेक्षणको नेतृत्व गर्नेछ र अझ बढी विशिष्ट रूपमा निम्न कुराहरूप्रति उत्तरदायी हुनेछ।

- TOR अनुसूचीको अन्तमा र शिक्षा विभागको तत्वावधानमा TOR लाई राष्ट्रिय परामर्शदाताको रूपमा विस्तार गर्नु, राष्ट्रिय परामर्शदाताहरूको नियुक्ति अन्त गर्नु र उनीहरूको कामको निरिक्षण गर्नु।
- लैङ्गिक पक्षका १७ वटा अंगहरूको समिक्षालाई सुदृढ गर्दै चरणबद्ध कार्य योजनाको विकास गर्नु।
- नेपालमा महिला शिक्षासंग सम्बन्धित प्रतिवेदनहरू तथा शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाहरूको सहभागितालाई पुनरावलोकन गर्ने
- कुनै विशिष्ट अध्ययन आवश्यक परेमा वा कार्यान्वयन गर्न परेमा राष्ट्रिय परामर्शदाताहरूसंग काम गर्ने
- राष्ट्रिय परामर्शदाताहरूसंग सम्पर्कमा रहेर BPEP-II को विद्यमान नितिहरू विश्लेषण गर्ने मस्यौदा बनाउने तथा अन्तिम रूप दिने
- विशिष्ट सुझावहरूको मस्यौदा तयार गर्ने र यसको वारेमा छलफल गर्न कार्यशाला आयोजना गर्ने
- महिलाको भूमिका शैक्षिक व्यवस्थापनमा कसरी सुदृढ गर्न सकिन्छ भन्ने वारे विद्यालय, जिल्ला र राष्ट्रिय तहमा विभिन्न सुझावहरू तयार पार्ने साथै क्षमता अभिवृद्धि र तालिम कार्यक्रममा जोड दिने।
- शिक्षा विभागमा कार्यरत महिलाहरूलाई पदोन्नती गर्न लैङ्गिक लेखा सर्भेक्षण अभ्यासलाई मौकाको रूपमा प्रयोग गर्ने।

कार्यविधि

कार्यक्रम लागू गर्दा सहभागितामुलक क्षमता निर्माण क्रियाकलापमा जोड दिनु पर्दछ।

अन्तर्राष्ट्रिय समूहको टोली प्रमुखलाई ३ महिनाका लागि करारमा लिइने छ र चारवटा उद्देश्यका निम्ती शुरुमा, बीचमा र अन्तमा विभाजित गरिने छ। (सुझावहरूको मस्यौदा फेब्रुअरी २००२ भन्दा पछि हुँदैन)

योग्यता :

अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाता लैङ्गिक समानता र रणनितिका विषयमा विशेषज्ञ हुनु पर्नेछ। साथै शैक्षिक क्षेत्रको संस्थागत विकास र कर्मचारीको क्षमता विकास गर्न सक्ने व्यावहारिक अनुभव भएको हुनु पर्नेछ।

लैङ्गिक लेखा सर्भेक्षण BPEP-II

राष्ट्रिय परामर्शदाताका लागि TORs

अ. शिक्षाको पहुँच र पढाइको अवधि पूरा गर्नु

BPEP-II भाग १-८ को निति, रणनीति र प्रभावकारिताको वारेमा विश्लेषण गर्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाताहरूसंग राष्ट्रिय परामर्शदाताहरूले समन्वय गर्नु पर्दछ। भाग २, ३, ४ र ७ प्राथमिक विद्यालयमा छात्रावासहरूको धारणा, पहुँच र उपलब्धी साथै छात्रवृत्ति खाद्य कार्यक्रम र वैकल्पिक शिक्षाका कुराहरू संग सम्बन्धित छन्। शिक्षा सदन कार्यक्रम र भौतिक सुविधाको सुधारले वालिकाको शिक्षामा राम्रो प्रभाव पार्दछ।

विशिष्ट कार्यहरू

१. नितिहरू, रणनीतिहरू र आर्थिक सहायताका विषयमा समिक्षा गर्ने ।।
२. सम्बन्धित विषयसंग मिल्ने लेख, रचना र प्रतिवेदन अध्ययन गर्ने ।
३. प्राथमिक शिक्षाको विकासमा महिला शिक्षाको सहजतामा देखा परेका कठिनाईहरू र लैङ्गिक नितिहरूको कार्यान्वयनको प्रगति समिक्षा गर्ने ।
४. कार्यक्रमको व्यवस्थापन र कार्यान्वयनको वारेमा विश्लेषण गर्ने ।
५. परिवर्तन गर्न सकिने निति र अभ्यासका वारेमा थाहा पाउन विशिष्ट लैङ्गिक अभ्यास सृजना गरेका गैर सरकारी संस्थाहरूको प्रतिवेदनलाई समिक्षा गर्ने ।
६. निति र व्यवहारको बीचको दुरीको वारेमा जानकारी लिने र प्राप्त कुराहरू विश्लेषण गर्ने ।
७. लैङ्गिक विशिष्ट कार्ययोजनाका लागि अल्पकालीन, मध्यम र दीर्घकालीन सुझावहरू दिने ।
८. BPEP-II लैङ्गिक लेखा सर्भेक्षणको लागि अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदाताहरूसंग वसेर विश्लेषणबाट प्राप्त मस्यौदालाई अन्तिम रूप दिने ।

कार्यविधि

- कार्यक्रमको विश्लेषण गरी सुझाव दिदा उपलब्धी हासिल गरेका सहभागी र सरोकारवालाहरूसंग छलफल गर्नुपर्दछ ।
- कार्य क्षेत्र भ्रमण गर्ने ।
- समूह गोष्ठी संचालन गर्ने ।
- लक्षित समूह, र व्यक्तिगत अर्न्तवार्ता, लिने तथा PRA, प्रश्नावलीहरू तयार गर्ने ।
- प्रतिवेदन तयार पार्ने ।

क्षमता निर्माण अभ्यासमा सेवा पुग्ने गरी सर्भेक्षण हुनेछ । शिक्षामा लैङ्गिक समानताका रणनीति र विश्लेषणका लागि शिक्षा विभागमा पेशागत महिलाहरूको कार्यक्षमता बढाउने खालको लक्ष्य हुनुपर्दछ ।

उपलब्धि

- शिक्षामा पहुँच र प्राथमिक तह पुरा गर्नेको दरको वारेमा सारांश सहितको प्रतिवेदन ।।
- अन्तिम सुझाव र मुख्य रिपोर्टमा अन्तर्राष्ट्रिय परामर्शदातासंग छलफल गरी प्राप्त निष्कर्ष ।
- सहभागितामुलक प्रक्रियाद्वारा कार्ययोजनाको विकास

आवश्यक सीप र अनुभव

- लैङ्गिक विश्लेषणको निति, रणनीति, कार्यान्वयन र प्रभावकारीतामा सीप तथा अनुभव ।
- सामुदायिक स्तरमा काम गरेको अनुभव ।
- सरकारी कर्मचारीसंग काम गरेको अनुभव ।
- अंग्रेजी र नेपालीमा राम्रोसंग लेख्ने र बोल्ने ।
- संचार, व्यक्ति सम्पर्क र समूहमा काम गर्ने सीपमा निपुण ।
- शैक्षिक क्षेत्रमा अनुभव भएकोमा अझ राम्रो ।

समायवधि

- डिसेम्बर २००१ देखि अप्रिल २००२ सम्म ५० दिन । यो बीचमा अन्य दिन पनि सम्भव भए कृपया उल्लेख गर्नु ।
- डिसेम्बर १, २००२ बाट कार्यक्रम शुरु हुने ।

स्थान

लैङ्गिक सर्भेक्षण टिमले शिक्षा विभागको (DOE) महिला विकास शाखामा काम गर्नेछ जहाँ सामाग्री र सहयोग उपलब्ध गराइन्छ ।

निवेदन

व्यक्तिगत विवरण (CV) सहित निवेदनको चिठी सम्भव भए ई-मेल ठेगाना (ecbpep@mos.com.np) मा लैङ्गिक लेखा सर्भेक्षण टिम, C/O यूरोपियन कमिसन, शिक्षा समन्वय अफिस पो.व. ८९७५ इ.पि.सि. १९९३ मीन भवन बस स्टप जावलाखेल ललितपुरमा १३ नोभेम्बर २००१ सम्ममा पठाउनु पर्नेछ ।

महिलाहरुलाई विशेष ग्राह्यता दिइने छ ।

अक्टोबर १६, २००२

परिशिष्ट-३
लैङ्गिक अध्ययन/सर्भेक्षण विधि र कार्ययोजना

	लैङ्गिक अध्ययन/सर्भेक्षण क्षेत्र	कार्य विधि	मिति	प्रतिफल
ग १	कागजी लेखेको विश्लेषण			
	लैङ्गिक विषयमा सरकारको कानुनी अवधारणा के हो ?	नवौं र दशौं योजनामा सम्बन्धित कुराहरु जस्तै १८ डिसेम्बर EFA, वेजिङ्ग र डाकर सम्मेलन र शिक्षा २००१ नियमावलीमा भएका कुराहरुको पुनरावलोकन	१८ डिसेम्बर २००१	राष्ट्रिय नि लिखित अं
	BPEP को निति यो ढाँचासंग मेल खान्छ ? कागज पत्रहरुमा यसवारे के प्रमाण छ ?	BPEP-II को पुनरावलोकनलाई BPEP-II संग राखेर हेर्न पर्ने हुन सक्छ ।	२८ डिसेम्बर	BPEP-II
	प्राथमिक र माध्यामिक शिक्षामा महिला/छात्राको संख्या वृद्धि गर्न BPEP ले कसरी निति लागु गर्ने योजना बनायो ? तिनीहरुको कार्यान्वयन योजना के थियो ? ती योजनाहरु लक्षित उद्देश्य हासिल गर्ने खालका र उदाहरण सहित लैङ्गिक विषयमा थिए ?	लैङ्गिक विशिष्टता, लैङ्गिक मिश्रण वा अन्धाधुन्ध उद्देश्यहरुको विश्लेषण १. पहुँच र धारणा २. सिकाई उपलब्धी ३. क्षमता निर्माण	२८ डिसेम्बर	BPEP-II १. पहुँच र २. सिकाई ३. क्षमता र १७ अंश उद्देश्य, नि पालना वा सर्भेक्षणको
	१७ वटै अंशका प्रत्येक उद्देश्यहरु, क्षमता वृद्धि -पहुँच र धारण, गुणस्तरीय शिक्षामा सुधार, संस्थागत क्षमता निर्माण, लैङ्गिक विशिष्टता, अलैङ्गिक यी इत्यादी कुराहरु कुन हदसम्म थिए ? के यी उल्लिखित कुराहरु स्पष्ट छन् वा छैनन् ?	वही ढाँचाको विस्तृत योजना एनेक्स-१ र एनेक्स-३ को पुनरावलोकन	१८ डिसेम्बर	BPEP-II १. पहुँच र २. सिकाई ३. क्षमता र १७ अंश उद्देश्य, नि पालना वा सर्भेक्षणको
	लैङ्गिक विशिष्टताको अंश, मिश्रित लिङ्ग, लैङ्गिक स्वतन्त्रता वा अलैङ्गिक वा कुराहरु राष्ट्रिय वा जिल्लाका क्रियाकलापमा सम्बन्धित थिए ?	प्रसंग अभ्यास P ७१ राष्ट्रिय P ७१ जिल्ला स्तरको क्रियाकलाप		क्रियाकलाप विश्लेषण
	१७ वटा अंशसंग सम्बन्धित तीन वटा क्षेत्रमा भएका क्रियाकलापहरु लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा त्यसको प्रतिफल के छ ? लैङ्गिक पहिचान, बाधा अवधोरहरु जस्तै संस्थागत, शिक्षक तालिम, आर्थिक, धारणागत र कार्यविधिमा सहयोग को वारेमा प्राप्त प्रतिफल सफल भएन कि ?	TPR, TP, EC कार्यदलको रिपोर्टको कागजपत्र, MTR Fसर्वेक्षणको अवलोकन गर्ने कार्यक्षेत्र निरिक्षण र लक्षित समूहसंगको छलफल थप प्रमाणको रुपमा उपलब्ध गर्नु पर्ने	२८ डिसेम्बर	लैङ्गिक लेख उपलब्धी र अवरोध व
	यी समानताका विषयहरुमा BPEP ले कति प्रतिशत बजेट छुट्याएको थियो वा छ ? (दलित र गरीब वच्चाहरुलाई) बजेटको कति प्रतिशत केटा र केटीहरुको लागि यी कुराहरु	BPEP 98-02 Vol-91 योजनाको बजेट सम्बन्धि कागजपत्र पुनरावलोकन गर्ने	२८ डिसेम्बर	बजेट वाँड सम्बन्धि लै सर्भेक्षणको

	समेट्ने गरी छुट्याइएको छ ?			
		विश्लेषणको पूर्ण लेखन	२८ डिसेम्बर	आफूलाई शाखा मस्पर्नेछ
ग २	वाधा अवरोधहरू र चुनौतीको पहिचान ASIP-2002-3 SF NFLU रणनीति तय			
	यी वाधा अवरोधहरूको मुख्य चुनौती के हुन् र यसलाई परास्त गर्न के के रणनीतिहरू तय गर्ने ?	कार्यक्षेत्र भ्रमण छ दिन अनुसन्धान सामाग्रीको विश्लेषण : अन्तर्वार्ताको आधा स्वरूप लक्षित समूह वा शिक्षकहरूसंग, आमा, बा, केटा, केटी, समूह अभ्यास, जिल्लाका शिक्षा विकास (DOE) शाखामा सहभागितामूलक छलफल		अनुसन्धान तयारी र
	यी अवरोधहरूलाई हटाउने श्रोतहरू के हुन् ? यसका लागि मानव श्रोत र आर्थिक उपाय के हुन् ?	कर्मचारीको आवश्यकता, कर्मचारी तालिमको आवश्यकता र यसको लागि आवश्यक बजेटको वारेमा प्रारम्भिक विश्लेषण WES र DOE संग छलफल		मानवश्रोत र आर्थिक लिखित अं
	ASIP 2002-3 मा समावेश गरिने रणनीतिक सुझावहरू के के हुन् ?	प्रारम्भिक सुझावहरूको मस्यौदा बनाउने	जनवरी १८, २००२	ASIP 200२ लिखित प्र रणनीतिक
ग ३.	विस्तृत कार्ययोजना र अनुसन्धानको विकास			
	प्राथमिक शिक्षामा छात्राहरूको पहुँच र उपलब्धीको लागि लैङ्गिक असन्तुलन र भेदभाव हटाउन AWP-2002-3 मा के कस्ता लैङ्गिक मिश्रण, रणनीतिक उद्देश्यहरू क्रिययाकलापहरू एवं अनुगमन जस्ता कार्यक्रमहरू संलग्न गरिनु पर्दछ ?	WES र DOE संग छलफल गरेर AWP मा समावेश गर्नका लागि उपयुक्त कार्यक्रमहरू तय गर्ने		लिङ्ग, मिश्र लैङ्गिक का मस्यौदा वि अनुगमन देखाउने व तयार गरि
	२००२-३ को रणनीतिहरू उद्देश्य र कार्यक्रमलाई सहयोग गर्न AWP मा के कस्ता श्रोतहरू समावेश गर्नु पर्छ ?	WES र DOE का कार्यक्रमहरूमा सहयोग गर्ने ।		AWP 200२ WES ले त तयार गरेर
	प्राथमिक शिक्षामा महिलाहरूको भूमिका वृद्धि गर्न र लैङ्गिक असमानता हटाउन अन्य के कस्ता अनुसन्धानहरूको आवश्यकता छ ?	अन्य अध्ययनको लागि यो गरिएको अनुसन्धानबाट सल्लाह मिल्छ		प्रस्तावित वर्णन र सू (सन् २००० वर्षको लागि समावेश)
ग ४	प्रतिवेदन लेखन	लैङ्गिक सर्भेक्षणको प्रतिवेदन लेख्ने	८ मार्च	प्रतिवेदन

६.० निस्कष र सुभावहरु

लैङ्गिक अध्ययनको निस्कषमा पुग्ने क्रममा, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभागले प्राप्त गरेका उल्लेख्य उपलब्धिहरुका साथै तिनले सामना गर्नुपरेका चुनौतीहरुको संक्षेप यो अध्यायमा प्रस्तुत गरिएको छ । मन्त्रालय तथा विभागका विभिन्न अंगहरुको क्षमता अभिवृद्धिको लागि आवश्यक सुभावहरुको सारांश पनि प्रस्तुत गरिएको छ । भावी लक्ष्यहरु प्राप्त गर्ने हो भने, छुट्टै महिला शिक्षा शाखा मार्फत बालिकाहरुको कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन गर्ने परिपाटीलाई छोड्नुपर्छ । यसको विकल्पमा शिक्षा मन्त्रालय तथा विभागका सम्पूर्ण नीति तथा विभाग एवं शाखाका काम कारवाहिमा लैङ्गिक संयोजन गर्दै लाने र कार्यान्वयन गर्ने संस्थालाई पनि सोहि अनुसार गर्न प्रोत्साहन दिनुपर्ने यो अध्ययन दलको सुभाव रहेको छ । शिक्षा विभागमा शिक्षामा लैङ्गिक संयोजन ल्याउनका साथै लैङ्गिक नीतिको विकास गर्न १० बुंदे कार्ययोजना प्रस्तुत गरिएको छ । विभागमा लैङ्गिक संयोजन गर्न आवश्यक कार्यहरुको पनि उल्लेख गरिएको छ ।

६.१ उपलब्धीहरु

श्री ५ को सरकारले वृहत र देशव्यापी रुपमा आधारभूत शिक्षा प्रदान गर्न स्थापना गरेका संरचनाहरु उपलब्धिपूर्ण छन् । प्राथमिक विद्यालयका ९०% विद्यार्थीहरुको विद्यालय सम्मको दुरी मात्र १५-१० मिनेटको रहेकोछ । बाल-बालिका दुवै स्वयं (खुद) भर्ना दरमा सुधार देखिएको छ । यद्यपी उल्लेख्य लैङ्गिक असमानता भने अझै विद्यमान छ । बाल-बालिका बीचको ज्ञान तथा शैक्षिक उपलब्धीहरुमा खासै भिन्नता छैन । महिला शिक्षा शाखाले सञ्चालन गरेको प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमले बालिकाहरुको विद्यालय भर्नामा वृद्धि ल्याएको छ । बालिकाहरुलाई शिक्षा दिने आवश्यकताका बारेमा मात्र हैन कि उनीहरुले सामना गर्नुपरेका अप्ठ्याराहरुको बारेमा पनि चेतना बढेको छ । त्यसका साथै केहि साँस्कृतिक र आर्थिक अवरोधहरु कम गर्ने तरिकाहरु पनि पत्ता लागेका छन् । विकेन्द्रीकरणको बढेदो प्रक्रिया संगसंगै महिलाहरुको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने चेतना पनि बढ्दै गएको छ । शिक्षा व्यवस्थापन तथा सूचना प्रणालीले उपलब्ध गराएको समावेश तथ्याङ्कहरु महत्वपूर्ण भएपनि अनुगमनको लागि यो अपूर्ण सावित भएको छ ।

६.२ चुनौतीहरु

साँस्कृतिक र आर्थिक कारणहरुले गर्दा अझ पनि कतिपय जिल्लाहरुमा छात्राहरुको भर्ना उत्साहप्रद छैन । एउटै समूहमा पर्ने छात्रछात्राहरुबीच पनि भिन्नता देखिन्छ । जस्तै दलित तथा कुनै विशेष भाषिक तथा साँस्कृतिक समूह र अपाङ्गहरुकै समूहमा पनि विद्यालय जाने बालिकाहरुको संख्या तिनै समूहका बालकहरुको भन्दा निकै कम छ । यस पक्षको अझ नजिकबाट निरीक्षण हुनु जरुरी देखिन्छ ।

६.२.१ विशेष प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमहरु

विशेष प्रोत्साहनका कार्यक्रमहरु उपयुक्त छन् तर भोजनयुक्त छात्रावास कार्यक्रम (Feeder Hostel Programme) ले दुर्गम क्षेत्रका बालिकाहरुलाई तालिम दिई शिक्षा बनाउने आफ्नो लक्ष्य पूरा गर्ने हो भने, आफ्नो कार्यक्रमहरुमा उल्लेखनीय सुधार ल्याउनुपर्ने देखिन्छ । छात्रवृत्ति कार्यक्रम प्रभावकारी भएता पनि यसको उद्देश्य सीमित छ । एकातिर स्थानीय तथा प्राथमिक तहमा दिइने छात्रवृत्तिको रकम धेरै कम छ भने अर्कोतिर यसको लाभ उठाउनेहरुको संख्या पनि त्यत्तिकै सानो छ । त्यसो त, हाल १२ वटा जिल्लामा सबैलाई समेट्ने हिसाबले कम्बल शैलीमा (blanket approach) कार्यक्रमहरु शुरु भएका छन् ।

तर केहि समय यता माओवादीहरूले बालिकाहरूलाई आफ्नो समूहमा सामेल गराउन आर्थिक प्रलोभन देखाउने सम्भावना पनि त्यतिकै बढेको छ। जसले गर्दा थोरै रकमको छात्रवृत्ति दिंदादिदै पनि छात्राहरूको विद्यालय भर्नामा नकारात्मक असर पर्न सक्छ।

६.२.२ शिक्षक तालिम

अक्टोबर २००१ सम्ममा ६० जिल्लामा स्थापित १०३५ स्रोत केन्द्रहरूमा नियमित शिक्षक तालिम सञ्चालित थिए। चालु आर्थिक वर्षमा ७५ वटै जिल्लाका १२७५ वटा स्रोत केन्द्रहरूमा तालिम सञ्चालन हुनेछ। केहि अनुभवि शिक्षकहरूको लागी त यो पहिलो तालिम हुनेछ। पाठ योजना बनाउन, समूहमा काम गर्न तथा नया शैक्षिक सामाग्री विकास गर्न तालिमले निकै सहयोग पुऱ्याएको कुरा अन्तरवाताको क्रममा शिक्षकहरूले बताए। प्रशिक्षक तथा श्रोत व्यक्तिहरूको भनाइ अनुसार तालिममा सिकेका कुराहरू कहिलेकाही सामाग्रीहरूको अभावले व्यवहारमा ल्याउन कठीन हुन्छ। श्रोत व्यक्ति तथा प्रशिक्षकहरू दुवैले आफ्नो क्षमता अभिवृद्धिको लागि तालिमको समयावधि बढाउन अनुरोध गरेका थिए। तालिममा लैङ्गिक अवधारणा सम्बन्धी भिन्दै पाठ्यक्रमको विकास गरिएको थिएन। लैङ्गिक विषयवस्तुलाई यस्ता नियमित तालिमहरूमा अझ बढी संयोजन गर्न उचित हुनेछ।

शैक्षिक विकासका लागि राष्ट्रिय केन्द्रले (NCED) महिला लअभम प्रशिक्षकहरूको उपस्थिति असाधारण किसिमले न्युन देखिंदा पनि यसलाई अझै गम्भिरतापूर्वक लिइएको पडिंदैनायो एकदम चिन्ताको विषय हो। शिक्षामा महिलाको पहुच बढाउनका साथै महिला शिक्षिकाहरूको तालिम र सहयोगको अनुपात बढाउने हो भने शैक्षिक व्यवस्थाको हरेक क्षेत्रमा महिलाको दृष्टिकोण आवश्यक छ। यस क्षेत्रमा लैङ्गिक असमानताले जन्माउने नकारात्मक असरबारे चेतनाको कमी खट्टकिएको छ। यसको लागि (एन सि डि) NCFD, CDC (सि डि सी) तथा (डि इ सी) DEC जस्ता कार्यवाहक संस्थाका साथै शिक्षा विभागका सम्पूर्ण विभाग तथा शाखाहरूमा पनि अझ व्यापक रूपमा लैङ्गिक संयोजनमा ध्यान दिनु जरुरी भईसकेको छ।

६.२.३ महिला शिक्षिकाहरू :

प्रत्येक प्राथमिक विद्यालयमा कम्तिमा पनि एक जना महिला शिक्षिका राख्ने नीति दवावको अभावले पुनः निष्कृत्य बन्दै गएको छ। अझैपनि ८००० विद्यालयहरूमा एक जना पनि महिला शिक्षिका छैनन् भने प्राथमिक तहको कुल अध्यापन जनशक्तिको २५.३% भाग मात्र महिला शिक्षिकाहरूले ओगटेका छन्। कोप (COPE) जस्ता गैरसरकारी संस्थाहरूले अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने क्रममा आफूले काम गर्ने समुदायमा योग्यता भएका यथेष्ट छात्राहरू भेट्न सफल भएका छन्। त्यसैले अध्ययन टोलीले महशुश गरेजस्तै महिला शिक्षिकाहरूको विद्यालयमा नियुक्त नहनुमा राजनीतिक तथा सांस्कृतिक कारणहरू जिम्मेवार हुन सक्छन्। त्यसैले उच्च पदहरूमा अझ बढि महिलाहरू पग्नु आवश्यक छ। त्यसरी नै अनुभवि शिक्षिकाहरूलाई प्रधानाध्यापक पदमा आवेदन दिन प्रोत्साहन गर्नुपर्छ।

६.२.४ शिक्षाको गुणस्तर :

परिचालन अभियान, महिला शिक्षिकाहरूको नियुक्ति र प्रोत्साहन, जस्ता कार्यक्रमहरू एकसाथ लागु गर्न सकेमा छात्राहरूको विद्यालय भर्नामा निकै सकारात्मक असर पर्न सकिन्छ। अझैपनि अतिभावकहरू छोरीलाई विद्यालय पठाउने कि नपठाउने भन्ने निर्णय, सामाजिक र आर्थिक आधारमा गर्छन्। उनीहरूको निर्णय, छोटो अवधिको आर्थिक घाटा र लामो अवधिका सामाजिक तथा आर्थिक फाइदाको मुल्याङ्कनमा

आधारित हन्छन् । दीर्घकालीन फाइदा नहुने अवस्थामा आफ्नो न्यून आय खर्च गर्न नचाहनु स्वाभाविक पनि हो ।

यस्तो अवस्थामा, लैङ्गिक संवेदनशील शिक्षण विधि, पक्षपातरहित शैक्षिक सामग्रीहरू का साथै लैङ्गिक रूपले संवेदनशील तथा सहयोगी शिक्षक शिक्षिकाको उपस्थितिले ठूलो महत्व बोकेको हुन्छ । कक्षा कोठाको वातावरण पनि शिक्षिका तथा छात्रा सहाउदो हुनुपर्छ । शौचालय तथा -कम्पाउण्ड) पर्खालजस्ता अन्य भौतिक सुविधाहरूले पनि सकारात्मक प्रतिफल दिने निश्चित छ । लैङ्गिक मुद्दामा संवेदनशील विद्यालय व्यवस्थापनले शैक्षिक व्यवस्थाकै आन्तरिक सक्षमता र प्रभावकारिता बढाउन उल्लेखनिय भूमिका खेल्छ । परिणामस्वरूप अभिभावकलाई पनि आफ्ना छोराछोरी दुवैलाई विद्यालय पठाउन प्रेरित गर्नेछ ।

६.२.५ शैक्षिक व्यवस्थापनमा समता :

लैङ्गिक अध्ययन टोलीले परीक्षण दलले शैक्षिक व्यवस्थापनमा महिलाहरूको न्यून उपस्थितिलाई गम्भिरतापूर्वक लिएको छ । आई.ए. (IA) ले पता लगाएका कुराहरू र सुझावहरूसंग सहमत छ । श्री ५ को सरकार तथा दातृ पक्षको मध्यावधि समालोचनाको पनि समर्थन गर्न चाहन्छ, ।

जस अनुसार : मानव स्रोत विकास “(HRD) योजना लैङ्गिक सचेतता तालिममा मात्र सीमित नरही, यथार्थमै महिलाहरूको निर्य शक्तिको पहुच विद्यालयस्तरबाट माथि उठाउदै शिक्षा मन्त्रालय तथा विभागको तहसम्म पुऱ्याउन कटिबद्ध हुनुपर्छ । यसको लागी योजनाको पूनरावलोकन जरुरी देखिएको छ । महिलाहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने तहबाट नीति निर्माण गर्ने तहसम्म पुऱ्याउनको लागी शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय, महिला नेतृत्व विकासमा पूर्ण प्रतिबद्ध हुनुपर्नेछ ।” (मार्च २००२, पृष्ठ १२)

लैङ्गिक मुल प्रवाहिकरणका अवधारणाहरूलाई बुझ्न र व्यवहारमा लागु गर्न , लैङ्गिक सचेतता अति आवश्यक भएको अध्ययन टोलीको विश्वास छ । यसको लागी लैङ्गिक अध्ययन टोलीले निजामति सेवाको नियुक्ति, तालिम र बहुवा सम्बन्धि नियममा पुनरावलोकनको प्रस्ताव गरेको छ । त्यस्तै महिलाहरूको नेतृत्व र नीति निर्माण कार्यमा दक्षता ल्याउन उपयुक्त तालिमको व्यवस्था गर्न पनि सुझाव दिएको छ । बालिकाहरूको शिक्षामा पहुच बढाउन, उनीहरूको ज्ञान र शैक्षिक उपलब्धिमा पनि सुधार ल्याउन चाल्नुपर्ने कदमहरूको सुझाव दिदै थुप्रै प्रतिवेदनहरू तयार भएका छन् अर्थात प्रतिवेदनको कुनै कमी छैन । त्यस्तै विद्यालयमा महिला शिक्षिका नियुक्त गर्ने जस्ता नीतिहरू पनि आफ्नै ठाउमा छन् । यी सुझावहरू मात्र कार्यान्वयनको पर्खाइमा छन् । वास्तवमा हाम्रा धेरैजस्तो सिफारिसहरू पनि अधिल्ला प्रतिवेदनहरूकै प्रतिध्वनी हुन् । त्यसैले हामी, सरकारलाई केवल कार्यान्वयनकै लागी गम्भिर हुन अनुरोध गर्न चाहन्छौ ।

६.३ सुझाव तथा सिफारिसहरू :-

बालिकाहरूको शिक्षाको वारेमा थुप्रै अनसन्धानहरू भैसकेका छन् । त्यसैले हामी आ.प्रा.शि.प.दोस्रो लाई अब नीति एवं कार्यान्वयनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने खालका कायमुलक अनुसन्धानहरू बढि गर्न सिफारिस गर्दछौ । विद्यालयमा बालिकाहरूको सुरक्षा र अझ उनीहरू किशोरअवस्था पुग्दाको सुरक्षाको वातावरण, यो विषयमा अति कम अनुसन्धान भएको देखिन्छ । यो संवेदनशील विषयवस्तुमा अझ बढि अनुसन्धानको खाचो छ । समय समयमा विभिन्न देशका बालिकाहरू पुरुष शिक्षक तथा छात्रहरूबाट यौन शोषणको शिकार भएको कुरा सुनिनमा आउने गर्छ । परिमाणस्वरूप, अभिभावकहरू आफ्ना छोरीहरू

निश्चित उमेरमा पुगेपछि विद्यालय पठाउन हिचकिचाउने गर्छन् । यो पक्षलाई पनि विगतमा भन्दा अझ बढी ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

६.३.१ छोटो अनुसन्धानात्मक अध्ययन :-

१. विद्यालयमा बालिकाहरूको सुरक्षाको वातावरणमा र उनीहरूले थाहा पाएर वा नपाएर हुने गरेका यौन शोषण जस्ता शारिरिक सुरक्षा संग सम्बन्धित घटनाहरूको प्रकृति एवं तीव्र रूपमा भएको अध्ययन गर्ने
२. लैङ्गिक संवेदनशीलता र लैङ्गिक विभेद सम्बन्धि सञ्चालन गरिएका प्रमाणपत्र पदान गरिने तालिमहरूको पुनरावलोकन गर्ने ।
३. प्रधानाध्यापक पदमा बढुवा हुनका लागी आईपर्ने बाधा व्यवधानहरू पत्ता लगाउन अनुभवी प्रधानाध्यापकहरूको सर्वेक्षण गर्ने ।
४. पोषणयुक्त खाद्य कार्यक्रमले भर्ना तथा क्षमता अभिवृद्धिमा पारेको असरको बारेमा सर्वेक्षण गर्ने।
५. समुदायमा रहेका अपाङ्ग बाल-बालिकाहरूको विद्यालयमा भर्ना हुने , प्राथमिक तह पुरा गर्ने तथा पढाई पुरा गर्ने प्रतिशत स्पष्ट पत्ता लगाउन सर्वेक्षण गर्ने ।
६. जिल्लाको हरेक विद्यालयबाट एस एल सी पास गरेका केटीहरूको संख्या , शिक्षकले आफ्नो विद्यालय समुदायमा गरेको सर्वेक्षणबाट प्रमाणित गर्ने । त्यस्तो सुचना जिल्ला तथा केन्द्रिय तहमा राखी, पद खाली भएको अवस्थामा आवेदन दिन आमन्त्रण गर्ने ।

६.३.२. १७ भागमा दिईएका सिफारिसहरूको सारांश

यी १७ भागहरूको सक्षमता अभिवृद्धि,सिकाईका उपलब्धि र पहुँच, प्रभाव र शैक्षिक निरन्तरताको विषयमा गरिएको विश्लेषण, विशेष सुभावहरू सहित अनुसुचि १ मा राखिएको छ । यी सिफारिसहरू १८ जनवरी २००२ मा शिक्षा विभाग तथा लैङ्गिक अध्ययन समूहमा प्रस्तुत गरिए अनुसार, ए.एस.आइ.पी. (ASIP) को अगाडी सारिएको छ । विस्तृत विवरणको लागि अनुसुचि ३ हेनुहोस् । । यसका अतिरिक्त जनवरी २००२ मा आयोजित महिलाहरूको सञ्जाल कार्यशालामा प्रस्तुत कार्यपत्रहरूमा दिईएका उपयुक्त सुभावहरूलाई पनि अध्ययन दलले आवश्यकतानुसार समावेश गरेको छ । वार्षिक रणनीतिक योजना अन्तर्गत लैङ्गिक समताको अध्यायमा पनि केहि सुभावहरू उल्लेख भएको हुँदा यो अध्ययन समूह हर्षित छ ।

क्षमता अभिवृद्धि

१. लैङ्गिक ईकाई/ लैङ्गिक (प्रधान) केन्द्रमा राखेर कार्यान्वयन गर्नमै मात्र सीमित महिला शिक्षा शाखाको भुमिका र प्रस्तावलाई पुनरावलोकन गरी नीति निर्माण, सल्लाह तथा अनुगमन एवं मुल्याङ्कनमा वृहत बनाउनु उचित हुन्छ ।
२. शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय/शिक्षा विभागका सबै विभाग, महाशाखा र शाखाहरूमा लैङ्गिक संयोजन गर्ने र कार्यान्वयन गर्ने संस्थालाई पनि त्यसै गर्न प्रोत्साहित गर्ने । प्रत्येक कर्मचारी आफुले गरेको कार्यबाट बाल-बालिका दुवैले लाभ प्राप्त गरेको सुनिश्चित गर्न जिम्मेवार हुनुपर्नेछ ।
३. महिला तथा पुरुष दुवैलाई लैङ्गिक अवधारणा र रणनीतिक योजना सम्बन्धि तालिम दिने । शैक्षिक व्यावस्थापन र प्रशासनमा लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्न महिला कर्मचारीलाई व्यावसायिकता विकासको तालिम प्रदान गर्ने ।
४. महिला कर्मचारिको नियुक्ति सहज बनाउन निजामति सेवा ऐनहरूको पुनरावलोकन गर्ने तथा पुरुष र महिला दुवैले लाभ उठाउने खालको परिवार सुहाउदो नीतिहरूको शुरुवात गर्ने ।

५. लैङ्गिक विषयवस्तुलाई विकेन्द्रिकरण प्रकृत्यामा आवद्ध गर्ने ।

सिकाइका उपलब्धिहरु :-

१. प्राथमिक तहमा अनिवार्य महिला शिक्षिका राख्ने नीति लागु गर्ने र महिला प्रधानअध्यापकहरु नियुक्त गर्ने ।
२. व्यवसायिक तथा प्राविधिक पुरुष र महिला कर्मचारीहरुलाई लैङ्गिक सचेतता तालिम दिने र महिलाहरुको पेशागत विकासमा सघाउ पु-याउने ।
३. शिक्षक तालिममा लैङ्गिक सचेतता र जागरण सम्बन्धि विभिन्न पाठ्यक्रम र शीर्षकहरुको विकास गर्ने ।
४. महिला प्रशिक्षक तथा स्रोत व्यक्तिहरुको नियुक्ती गर्ने।
५. प्राथमिक विद्यालयहरुमा महिला प्रधानअध्यापक नियुक्त गर्ने।
६. मुल्याङ्कनलाई निरन्तर कायम राख्ने ।
७. प्राथमिक तहका पाठ्यपुस्तकहरुमा भएको लैङ्गिक भेद सम्बन्धी सामाग्री हटाउने ।

पहुच र शैक्षिक निरन्तरता

१. प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिनुका साथै भोजनयुक्त छात्रावास र छात्रवृत्ति कार्यक्रमको पुनरावलोकन गर्ने ।
२. विशेष शिक्षा र शिक्षा विकास केन्द्र (EKP) कार्यक्रम सम्बन्धि तथ्याङ्कहरु छुट्याउनु ।
३. बालिका तथा शिक्षिकाहरुको निश्चित आवश्यकता अनुरूपको कक्षाकोठाका वातावरणमा सुधार ल्याउनका साथै पानी, शौचालय तथा पर्खालहरु जस्ता भौतिक सुविधाको स्तरमा सुधार ल्याउने ।
४. सामुदायिक परिचालन कार्यक्रमलाई निरन्तरता राख्ने ।
५. महिला साक्षरता कार्यक्रमको पुनरावलोकन गर्ने ।

६.४. आ.प्रा.शि.प.दोस्रोमा लैङ्गिक विषयहरु छुट्टाछुट्टै छन् या एकिकृत गरिएका छन् :

हामीलाई अनुरोध गरिए अनुरूप आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको कार्यन्वयन योजना, रणनीति तथा १७ वटा निश्चित अवरोधहरुको (मध्यस्तता) लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण एवं पुनरावलोकन गर्नु। तर्कपूर्ण हिसावले हेर्दा अवरोधहरु अहिले पाँचवटा मात्र रहेका छन्। यो अध्ययन दलले प्रस्ताव गरेका सिफारिसहरु कार्यान्वयन गरे, आ.प्रा.शि.प.दोस्रोलाई पक्कै पनि आफ्नो लक्ष्य प्राप्त गर्न मद्दत मिलेछ। जे भए पनि हाम्रो प्रमुख चिन्ता भने कार्यक्रममा लैङ्गिक संयोजनको अभाव नै हो। आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको सोच र कार्यको दृष्टिले पुरुष केन्द्रित छ। बालिकाहरुको शिक्षाको मुद्दालाई पिछडिएको र अल्पमत समुहको समस्याको रुपमा राखिएको छ। बालिकाहरु विद्यालयको कुल जनसंख्याको ५०%ओगटछन् भने उनीहरु पनि कार्यक्रमहरुमा बालक संगसंगै समेटिनु पर्छ।

६.४.१.आ.प्रा.शि.प.को संरचना लचिलो रहेको छ। जहाँ बालिकाहरु पनि बालकहरु संगसंगै अगाडी बढ्न सक्नु भन्ने उद्देश्य लिएर विशेष कार्यक्रमहरुको ढाँचा तयार पारिएको छ। बालिकाहरुको लागी प्रेरणादायी कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने एउटा छुट्टै ईकाई छ। जुन वैचारिक एवं भौतिक रुपले पनि शिक्षा विभागको भवनबाट छुट्टै रहेकोले मूलप्रवाहका कार्यक्रमहरुबाट पनि भिन्न रहेको छ। महिला शिक्षा

शाखाले बालिकाहरुको लागि विशेष कार्यक्रमहरु प्रदान गर्ने क्रममा, विभाग, महाशाखा एवं शाखाहरु भन्ने बालिकाहरुको आवश्यकताप्रति ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने आफ्नो दायित्वबाट मुक्त भएको ठान्न सक्छन् ।

६.४.२. “विकासमा महिला” एक कल्याणकारी अवधारणा हो । यसले महिला तथा बालिकालाई सहयोग गर्ने नीति अगाडी सार्छ। तर लैङ्गिक समानता र सशक्तिकरण को सिद्धान्तले भने बालिका तथा महिलाहरुलाई समाजका निजि तथा सार्वजनिक दुवै क्षेत्रमा पुरुष सरह आफ्नो स्थान ओगट्न सघाउ पुऱ्याउछ।

६.४.३. आ.प्रा.शि.प.दोस्रो वास्तवमा लैङ्गिक रुपले धेरै हदसम्म तटस्थ रहेको छ । तथापी यसको लक्ष्य तथा नीतिहरुमा लैङ्गिक भुकाव भेटिन्छ । केटीहरुसँग सम्बन्धित निश्चित अवरोधका सम्बन्धमा बाहेक रणनीतिहरु प्राय तटस्थ नै छन् । केही लक्ष्यहरु लैङ्गिक महत्वका आधारमा राखिएका छन् । बाल-बालिकाहरुले कार्यक्रमबाट पाएका फाईदाहरुको लैङ्गिक आधारमा मुल्याडकन गर्न, अभै पनि कतिपय विषय तथा क्षेत्रहरुमा असम्भव प्राय देखिन्छ । जस्तै : उदाहरणका लागि तालिमप्राप्त शिक्षक र शिक्षिकाको संख्या छुट्याइएको जस्तै शिक्षा विकास केन्द्रको कार्यक्रममा बाल बालिकाहरुको लिंग पनि छुट्याइदैन । स्थलगत निरीक्षण तथा प्रतिवेदनहरुले दलित, अल्पसंख्यक तथा अपाङ्ग छात्रहरुको तुलनामा छात्राहरुको हाजीरी निकै कम देखिन्छ तर तथ्याङ्कमा यी कुराहरु लैङ्गिक आधारमा छुट्याएको पाईदैन । एम.टि.आर. (MTR) को सबैभन्दा पछिल्लो तथ्याडक पनि लैङ्गिक आधारमा छुट्याएको पाईदैन ।

६.४.४. प्रतिवेदनमा शिक्षक, बाल बालिका तथा प्रशिक्षकहरुका लागि प्रयोग गरिएका शब्दहरु ज्यादा तटस्थ छन् । अंग्रेजीमा यी शब्दहरु दुवै लिंगलाई बुझाउने हुनाले व्यावहारिक रुपले स्पष्ट उल्लेख नगरेमा गलत सूचना प्रवाह हुन्छ । जस्तै अंग्रेजीको “टिचर्स” शब्द, शिक्षकहरु र शिक्षिकाहरुमा उल्ट्या हुन्छ । त्यस्तै अर्को शब्द चिल्ड्रेन पनि बालकहरु र बालिकाहरुमा उल्ट्या गर्न सकिन्छ । उद्देश्य र लक्ष्यहरुको अनुवाद गर्दा के दुवै रुपहरु प्रयोगमा आएका छन् ? कि अनुवादमा खाली पुलिङ्ग रुपको मात्र प्रयोग गरिएको छ ? त्यसो भए त बालिकाहरुको आवश्यकता बुझ्ने र शिक्षिकाहरुलाई तालिम दिने आवश्यकता को बोध गर्न गाह्रो हुन्छ । हेड मास्टर, मास्टर ट्रेनर जस्ता स्पष्ट रुपमा पुरुषलाई बुझाउने शब्दहरुको प्रयोग रोकिनु पर्छ । दुर्भाग्य वश, २००२ को लागी (AWP) मा पनि त्यहि विभेदपूर्ण भाषा दोहोर्याइएको छ ।

६.४.५ बालिकाहरुको शिक्षामा श्री ५ को सरकारको प्रतिबद्धता नभएको होईन । तर विकासमा महिलाको पूर्ण सहभागिता बढाउने जस्ता रणनीतिहरुलाई बालिकाहरुको शिक्षाको विषयसंग सम्बन्धित नगर्नाले सो प्रतिबद्धता फितलो देखिएको छ । बालिकाहरुको शिक्षाले, महिलाको स्तर र स्थानमा वृद्धि गर्ने, देश विकासमा महिलाको पूर्ण सहभागिता बढाउने जस्ता रणनीतिसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्छ, श्री ५ को सरकारले अहिलेसम्म यो महशुस गरेको छैन । केही अपवाद बाहेक अहिले सम्म शैक्षिक क्षेत्रमा महिलाहरुलाई प्रमुख प्रवन्धक, नीति निर्माणकर्ता र निर्णयकर्ता जस्ता तहहरुबाट वन्धित गरिनु पनि यसको एउटा उदाहरण हो ।

६.४.६. बालिकाहरुमा विशेष केन्द्रित रही “सबैको लागी शिक्षा” को लक्ष्य प्राप्त गर्न १० प्रमुख कार्यहरुको प्रस्ताव गरिएको छ । जसले शिक्षामा उचित लैङ्गिक संयोजन ल्याउने र मुल प्रवाहिकरण प्रक्रियामा सघाउ पुऱ्याउनेछ । ती यस प्रकार छन् :

शिक्षामा लैङ्गिक संयोजन र मुल प्रवाहिकरण को लागी १० कार्यहरु निम्नानुसार रहेका छन् :

१. शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय/शिक्षा विभागका लागि लैङ्गिक नीतिको विकास, सहमती र विस्तार गर्ने,
२. कार्यान्वयनमा मात्र सिमित रहेको शिक्षा विभागको भूमिका अहिले योजना, नीति निर्माण तथा मुल्याङ्कनमा विस्तार भएको छ । महिला शिक्षा शाखा पनि लैङ्गिक ईकाई/ लैङ्गिक (प्रधान) केन्द्रमा परिवर्तन भएको छ । सिफारिस गरिएका यी परिवर्तित अवस्थाहरूको आधारमा महिलाहरूको कोष वा पहुँचलाई पुनः परिभाषित गर्ने ।
३. हरेक विभाग, महाशाखा, शाखा तथा शैक्षिक एवं कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरूमा लैङ्गिक संयोजन गर्ने,
४. लैङ्गिक अवधारणामा केन्द्रित विशेष, लक्ष्य र उद्देश्यहरू निश्चित गर्ने र सुपरिवेक्षण र उपलब्धिका सुचकहरू लैङ्गिक आधारमा भए नभएको सुनिश्चित गर्ने ।
५. सबै तथ्याङ्कहरू लैङ्गिक आधारमा छुट्याउने ।
६. महिला शिक्षिका सम्बन्धि नीति कार्यान्वयन गर्ने ।
७. आगामी पाँच वर्षमा ३०% बढ्ने गरि हरेक तहमा महिला व्यावस्थापकको संख्या बढाउने ।
८. पति, पत्नी र अभिभावकलाई मिले गरि निजामति सेवा नियमवलीलाई परिवार सुहाउदो बनाउन पुनरावलोकन गर्ने ।
९. लैङ्गिक समानतामूलक भूमिकाको कुरा गर्दाआदर्श व्यक्तिहरूको उदाहरण प्रस्तुत गर्ने र सबै शैक्षिक सामाग्रीहरू लैङ्गिक विभेदबाट मुक्त भएको सुनिश्चित गर्ने ।
१०. लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई सबै तालिममा समावेश गर्ने ।

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभागका लागि लैङ्गिक नीति :

शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभागको लागि लैङ्गिक नीति बनाउन यो अध्ययन दलले अत्यन्त जरुरी देखेको छ । लैङ्गिक नीतिले हरेक विभाग, महाशाखा, शाखा तथा कर्मचारीहरूको स्पष्ट मार्ग निर्देशनमा सघाउ पु-याउनेछ । यस्तो नीति निर्माण प्रक्रिया आफैमा पनि एउटा महत्वपूर्ण अभ्यास सावित हुनेछ । छात्राहरूको शिक्षाको महत्व दर्शाउन **मन्त्रालय र विभाग** को आफ्नो आन्तरिक संरचनामा लैङ्गिक समता ल्याउन र कर्मचारिहरूलाई पनि उनीहरूबाट अपेक्षा गरिएका कामहरूको स्पष्ट मार्ग निर्देशनको लागि यो नीतिले सहयोग गर्नेछ । यो नीति भट्ट हेर्दा तल उल्लेख गरिएको वाक्यांश सँग मिल्न सक्छ तर यसमा सहमत हुन थुप्रै छलफल अनि परामर्श लिनु उचित हुन्छ ।

“शिक्षा मन्त्रालय महिलाहरूको स्तर र स्थान बढाउन प्रतिबद्ध छ । कुनै जनजाती, धर्म संस्कृति र भाषिक भिन्नताका आधारमा भेदभाव नगरि सबै बालिकाहरू साथै बालकहरूको लागि सर्वसुलभ निःशुल्क शिक्षा प्रदान गर्न पनि प्रतिबद्ध रहेको छ ।

कार्यप्रणाली, नियुक्ति, तालिम तथा बढुवा प्रकृया खुला र पारदर्शी हुनुका साथै लैङ्गिक समानतामा आधारित हुनेछन् । जसबाट प्रत्येक कर्मचारिहरूले फाइदा उठाउन सक्नु । हरेक विभाग, महाशाखा, शाखा तथा कार्यान्वयन गर्ने संस्थाका कर्मचारी चाहे पुरुष हुन् या महिला, आफ्नो कार्यबाट बालिका र बालक दुवैलाई फाइदा पुग्ने कुरा सुनिश्चित गर्न जिम्मेवार हुनेछन् ।”

६.५. संशोधित लैङ्गिक पँहुच :-

महिला शिक्षा शाखा वैचारिक एवं भौतिक रूपले अलग हुनुपर्छ किनभने :

“ महिलालाई विकासमा समायोजन गर्न विभिन्न सरकारले आधिकारिकता प्रदान गर्दा पनि सरकारी संयन्त्रहरूले बारम्बार अपर्याप्त अनुदान, कर्मचारीको अभाव र सम्बन्धित निकायहरूको मूल प्रवाहका कार्यहरूलाई महत्व नदिने जस्ता समस्याहरू भोग्दै आएको छ ।” (गोइज, १९९७:७७)

लैङ्गिक संयोजनको उपलब्धीका लागि महिला शिक्षा शाखाले प्राप्त गर्न, धम्क ले हाल निभाउदै आएको भूमिका र प्रभावलाई पुनरावलोकन गर्नु जरुरी भएको कुरा हाम्रो अध्ययन टोलीले प्रस्ताव गरेको छ । प्राविधिक टोलीले पनि यहि कुरामा जोड दिएको छ ।

“जिल्ला शिक्षा कार्यालयले योजना निर्माण, व्यवस्थापन, कार्यान्वयन र जिल्ला स्तरिय कृयाकलापको अनुगमन गर्ने जस्ता आफ्ना भुमिका र दायित्वलाई परिवर्तन गरि नीति निर्देशिका प्रदान गर्ने, रणनीतिहरू तय गर्ने, स्तर निर्धारण गर्ने । सहयोगी कृयाकलापहरूको योजना बनाउने तथा परिणामहरूको अनुगमन गर्ने ।”

यसमा आएको परिवर्तनले महिला शिक्षा शाखाले जिल्ला शिक्षा कार्यालयको एक शाखाको हैसियतले फाइदा उठाउन सक्छ । त्यसका साथै बढुवा, लैङ्गिक समानताको कार्यान्वयन र अनुगमनमा पनि सोही किसिमको भूमिका निभाउन सक्छ ।

६.६.१ महिलालाई विशेष कार्यक्रमहरू मार्फतबाट अगाडी सारिएको “विकासमा महिला” को अवधारणालाई बदल्ने बेला आएको छ । त्यसको सट्टामा जेण्डर एकीकृत अवधारणाको विकास गरिनुपर्छ । जसबाट सम्पूर्ण विभाग, महाशाखा एवं शाखा तथा कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरूले आफ्नो आन्तरिक संगठन र सेवामा लैङ्गिक संयोजनको नीति अवलम्बन गर्नेछन् । हालसम्म गरिएका प्रयासहरू भन्दा, यो वढी व्यापक र वढी रणनीतिक हुनेछ । साथै यसको स्थान, लैङ्गिक इकाइ /, लैङ्गिक (प्रधान) केन्द्र र कर्मचारीहरूको श्रेणी निर्धारण गर्ने देखि कर्मचारी प्रमुख, नीति निर्माण तथा निर्णय प्रक्रियामा समावेश हुनुपर्नेछ ।

६.६.२ कार्यक्षेत्रलाई व्यापक रूपमा विस्तार गर्न नामलाई नै लैङ्गिक इकाइ वा, लैङ्गिक (प्रधान) केन्द्रको रूपमा परिवर्तन गर्न उपयुक्त हन्छ ।

६.६.३. महिला शिक्षा शाखाले हाल गर्दै आएको विशेष कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन भविष्यमा भने डब्लु.ई.एस.(WES/GU's) को अनुभव र सल्लाहको आधारमा सम्बन्धित निकाय वा कार्यान्वयन गर्ने संस्थाबाट नै हुनु उचित हुन्छ । महिला शिक्षा शाखा वा जेण्डर इकाइ केन्द्रित विन्दुले नीति निर्माणमा प्रभाव पार्न र लैङ्गिक विषयवस्तुलाई मुलप्रवाहमा ल्याउन विभिन्न रणनीतिका दिशा निर्धारण गर्नका साथै अझ ठुलो भूमिका निभाउन पनि मद्दत गर्नेछ ।

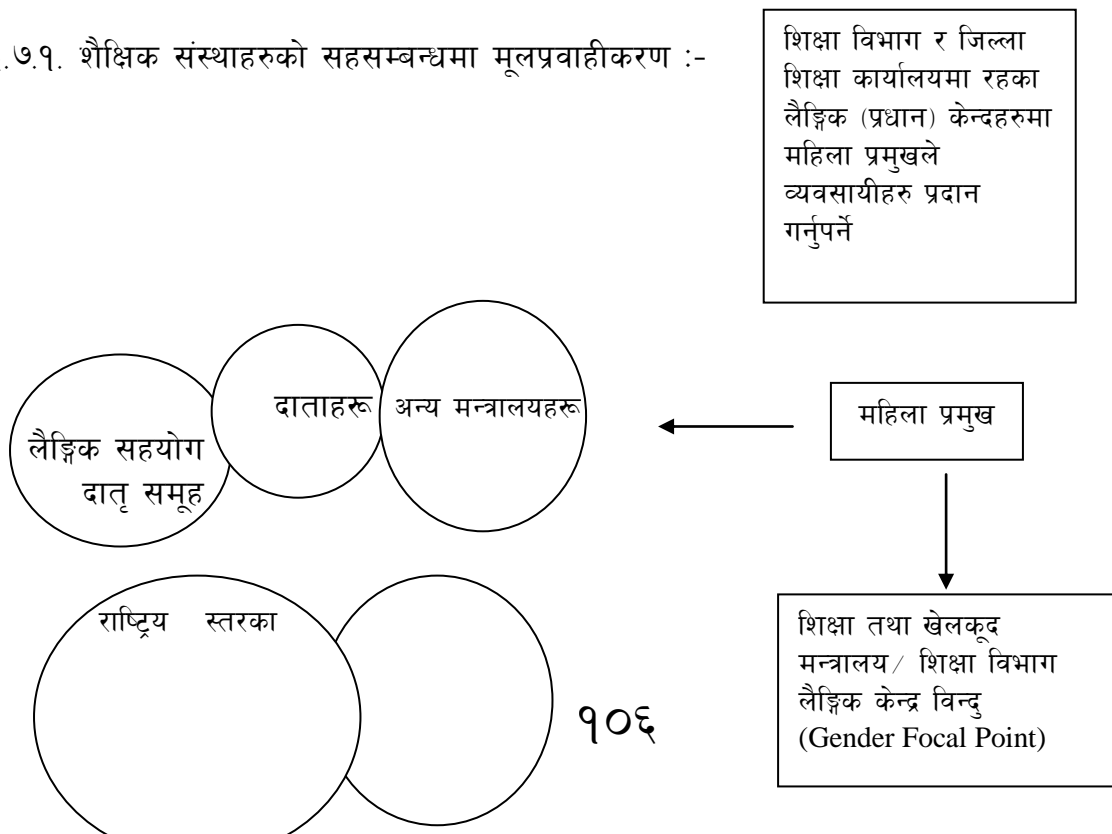
६.६.४. परिवर्तनको लागि गरिएको एक महत्वपूर्ण कार्य भएको हाम्रो अध्ययन दल स्वीकार गर्दछ । यो पुनर्संरचनालाई अगाडि बढाउन जिल्ला शिक्षा कार्यालयलाई सहयोग र सल्लाहको खाँचो छ ।

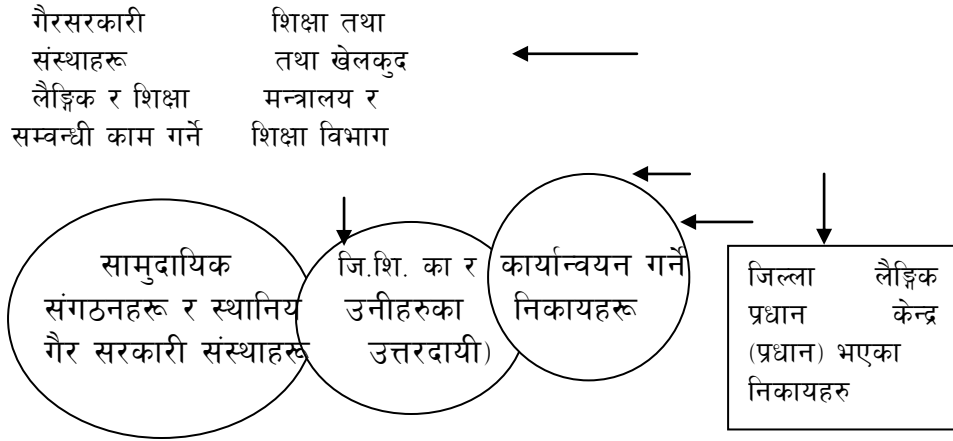
६.७. शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभागमा लैङ्गिक -जेण्डर) संयोजन र मुल प्रवाहिकरण:-यदि श्री ५ को सरकार महिलाको स्तर र स्थान माथी उठाउन, लैङ्गिक विभेद हटाउन सर्वसुलभ प्राथमिक शिक्षाको लक्ष्य प्राप्त गर्न साँचकै संवेदनशिल भएको हो भने केहि मूलभूत कदम चाल्नु जरुरी छ । लैङ्गिक संयोजनलाई आ.प्रा.शि.प.दोस्रोको नीति र व्यवहारमा समावेश गर्नेमा मात्र सीमित नरही श्री ५ को सरकारले जेण्डरलाई शिक्षा मन्त्रालय र शिक्षा विभागको मूलधारामा संयोजन गर्नु पर्छ ।

शिक्षामा लैङ्गिक मूलप्रवाहिकरणमा केन्द्रित रहने चार संस्था र संगठनहरु यस प्रकार छन् :

- शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभाग
- जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरु
- दात्री समुदायहरु
- गैह्र सरकारी स.स्था र सामुदायिक संस्थाहरु

६.७.१. शैक्षिक संस्थाहरुको सहसम्बन्धमा मूलप्रवाहीकरण :-

शिक्षामा लैङ्गिक संयोजन र संस्थागत विकास गर्न, माथि देखाइएका संस्थाहरू एक अर्कोमासहभागी हुनु जरुरी छ । यसमा व्यावसायिक कुशलता को पनि आवश्यकता छ । केन्द्रिय स्तरमा रहेका जेण्डर इकाइ र जेण्डर केन्द्रित विन्दुका साथै जिल्ला स्तरमा कार्यान्वयन जेण्डर विषयवस्तुमा विशेष देखल भएका कर्मचारीहरूले सो आवश्यकता पूर्ति गर्नेछन् । सवैभन्दा माथिल्लो तहमा हालसालै नियुक्त भएकी महिला प्रमुखले आवश्यक व्यवसाहिक सहयोग प्रदान गर्न सक्ने छिन् । उनी राष्ट्रिय स्तरमा रहेका मन्त्रालयहरूमा जेण्डर संयोजनलाई एकीकरण गर्न पनि उत्तरदायी छिन् । संरचना निर्माण र व्यवस्थापन गर्न बाहिरी व्यावसायिक सहयोगको पनि आवश्यक पनि पर्न सक्छ ।

६.७.१.१ दातृ समुहले लैङ्गिक अध्ययनलाई सघाउ पुऱ्याउन निर्माण गरेको लैङ्गिक अध्ययन तथा निरीक्षण सहयोगी दल साह्रै नै प्रभावकारी रह्यो । शिक्षा विभागलाई सहयोग गर्न र लैङ्गिक मूलप्रवाहिकरणका प्रगतिहरूको जानकारी दात्री समूहमा पेश गर्न पनि यसको निरन्तर आवश्यक छ ।

जेण्डर मूलप्रवाहसंक्षण को लागी क्षमता अभिवृद्धि गर्नुको साथै अरु छोटो अवधिका प्रोजेक्ट/कार्यक्रमहरूका उद्देश्य अनुरूप अनुदान दिन सहयोगी हुने कुरा दातृ समुहले सुनिश्चित गर्नुपर्छ ।" वाइरेन १९९६, पेज ४२)

६.७.१.२. आवश्यक संरचनाहरूको विकास गर्न र परिवर्तनहरूको संयोजन गर्न तथा कार्यक्रमको अनावश्यक ढिलाई रोक्ने जस्ता कार्यहरू विभिन्न तहमा एकैचोटी अगाडी बढाउनुपर्छ । सो लक्ष्य प्राप्त गर्न विभिन्न संयन्त्रहरूको वारेमासुभावा दिइएको छ । अध्ययन दलले विशेष गरी प्राथमिक शिक्षामा आफनो ध्यान केन्द्रित ग-यो । त्यसले महिलाको स्थान र स्तरमा वृद्धि गर्न आवश्यक परिवर्तनहरू ल्याउन तथा २००५ सम्ममा लैङ्गिक विभेद हटाउने इ.एफ.ए.(EFA) को लक्ष्य प्राप्त गर्न शिक्षा विभागको उच्च पदस्थ कर्मचारीहरूले नेतृत्व प्रदान गर्नु पर्छ ।

प्राथमिक शिक्षा शाखाले नै परिवर्तनको आधारभुत नितिहरू तय गरोस भन्ने चाहनालेनै पनि बिभागको उच्च पदस्थ कर्मचारीहरूलाई नै यो जिम्मेवारी सुम्पिएको छ । पहिलो कदममा राजपत्राङ्गीत प्रथम श्रेणीको कर्मचारी प्रमुख भएको प्रत्येक शाखाबाट वरिष्ठताको आधारमा प्रतिनिधित्व हुने गरि शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभागमा एउटा कार्य समूह स्थापना गर्ने । यस्तो अवस्थामा शिक्षा विभागका महानिर्देशकलाई प्रमुख हुन प्राथमिकता दिइने छ ।

यस समुहको परिवर्तनको कार्यसचि तयार गर्न आवश्यक तीन प्रमखा कार्यहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

यो अध्ययन समुहले परिवर्तका लागि अगाडि सारेका तिनवटा प्रमुख कार्यहरू यस प्रकार छन्:

प्रमुख कार्यहरु

- शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय र शिक्षा विभागका लागि उपयुक्त लैङ्गिक नीतिको विकास गर्ने । जसले मन्त्रालय र विभागको लैङ्गिक दृष्टिकोण स्पष्ट पार्नुका साथै सबै विभाग, महाशाखा एवं शाखाका जिम्मेवारी निर्धारण गर्नका साथै कर्मचारीहरुको उत्तरदायित्व पनि निश्चित गर्नेछ ।
- लैङ्गिक इकाई/वा लैङ्गिक (प्रधान) केन्द्रको स्पष्ट उत्तरदायित्व, पारदर्शिता नियुक्ति प्रणाली र सर्वसम्मत कार्य योजना बनाउन, महिला शिक्षा शाखाको पुनरावलोकन गर्नुका साथै थप बल दिनेछ ।
- बढीभन्दा बढी महिला कर्मचारी भर्ना गर्ने र उच्च पदहरूमा महिलाहरूको पदोन्नति बढाउने उद्देश्यले कर्मचारी नियुक्ति, तालिम तथा पदोन्नती प्रकृयाहरूको पुनरावलोकन गर्ने ।

यो कार्य समूहलाई यस प्रक्रियामा लैङ्गिक (प्रधान) केन्द्र/लैङ्गिक इकाईद्वारा सहयोग प्राप्त हुनेछ ।

६.७.१.३ त्यसका साथै लैङ्गिक विषयवस्तुलाई बुझेर कार्यालयको सो विषयमा ध्यान केन्द्रित गराउन र लैङ्गिक विषयवस्तुलाई समर्थन गर्ने प्रतिबद्धता भएको पुरुष या महिला अधिकारी हरेक शाखाले नियुक्त गर्नुपर्नेछ । लैङ्गिक इकाईको सहयोगमा विभागीय कार्य समूहले लैङ्गिक प्रधान केन्द्रको रूपमा चिनिने यी अधिकारीहरूको निम्त आवश्यक कोष तथा जिम्मेवारीहरु निर्धारण गर्नेछ ।

यी अधिकारीहरूको पहिलो जिम्मेवारी भने लैङ्गिक अध्ययन दलले तयार पारेको नमुना कार्य (अनसुचि ३) र विस्तृत ए.एस.आई.पी.को प्रस्ताव - अनुसुचि २) ले दिएका सिफारिसहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने । लैङ्गिक कार्य समूहहरूको शाखा गठन गर्नु हो । आवश्यक परेमा अधिकारीहरूले लैङ्गिक निरीक्षण एकाईको व्यवसायिक सहयोगका साथै बाह्य परामर्शदाताको मद्दत पनि लिन सक्नेछन् ।

लैङ्गिक संयोजनलाई अगाडी बढाउन र परिवर्तनका रणनीतिहरु तय गर्न आवश्यक संयन्त्रहरु यसप्रकार रहेका छन् :-

६.७.२ परिवर्तनका रणनीति र संयन्त्रहरु

निकाय	सदस्यता	अध्यक्षता	शुरु हुने मिति
१. शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय/ शिक्षा विभागको लैङ्गिक कार्य समूह	महाशाखा प्रमुखहरु, लैङ्गिक इकाई वा / लैङ्गिक प्रधान केन्द्रका प्रमुख	महा निर्देशक	अगस्ट २००२
पहिलो कार्य	श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालय र शिक्षा विभागका लागि लैङ्गिक नीतिको निर्माण, सहमति एवं विस्तार ।		सेप्टेम्बर २००२
दोस्रो कार्य	— विभागका लागि लैङ्गिक इकाई खडा गर्न महिला शिक्षा शाखाको पुनरावलोकन र पुनर्संरचना निर्माण गर्ने । — आवश्यक पदहरूका लागि विस्तृत कार्य विवरण र सक्षमताका		सेप्टेम्बर २००२

आधारहरू तयार गर्ने – रिक्त पदहरूका लागि दरखास्त आन्धान गर्ने र नियुक्ति गर्ने			
तेस्रो कार्य शिक्षा विभागको भर्ना, नियुक्ति, तालिम र पदोन्नतीका प्रकृयाहरूको पुनरावलोकन गरी निजामति सेवा नियमावलीको लागि उचित सुझाव दिने ।			डिसेम्बर २००२
निकाय	सदस्यता	अध्यक्षता	शुरु हुने मिति
प्राथमिक शिक्षा विभागको लैङ्गिक कार्य गर्ने समूह	शाखा प्रमुखहरू, लैङ्गिक इकाई वा लैङ्गिक प्रधान केन्द्रका प्रमुख	प्राथमिक शिक्षा विभागका प्रमुख	अगस्ट २००२
पहिलो कार्य कोषको स्थापना, जिम्मेवारीहरूको निर्यात र सदस्यताको व्यवस्था ।			अगस्ट २००२
दोस्रो कार्य विभागीय लैङ्गिक कार्य समूहलाई लैङ्गिक इकाई वा लैङ्गिक प्रधान केन्द्र स्थापना गर्न सहयोग पुर्याउने			सेप्टेम्बर २००२
तेस्रो कार्य लैङ्गिक संयोजनमा सहयोग र परामर्श दिने जिम्मेवारी वहन गर्न प्रत्येक शाखामा १ जना अधिकृत खटाउने ।			सेप्टेम्बर २००२
चौथो कार्य बालिकाहरूको लागि संचालन गरिएका प्रोत्साहनमुलक कार्यक्रम (भोजनयुक्त छात्रावास र छात्रवृत्ति कार्यक्रम) उपयुक्त शाखामा कार्यान्वयनको पुन क्षेत्र निर्धारण गर्ने ।			सेप्टेम्बर २००२
पाचौ कार्य सन् २००२-०३ को ए.एस.आई.पी.(ASIP) प्रस्ताव अनुसार आ.प्रा.शि.प. दोस्रो भागको लैङ्गिक अध्ययनमा आधारित सिफारिसहरूलाई अगाडी बढाउन लैङ्गिक परिक्षण कार्य समूहको स्थापना गर्ने । (तलको तालिका र अनुसुचि ३ मा ए.एस.आई.पी.(ASIP) को प्रस्ताव हेर्नुहोस)			सेप्टेम्बर २००२
छैठौ कार्य सिफारिसहरूको कार्यान्वयन एवं बजेटका उपलब्धिहरू सम्बन्धि विस्तृत योजनामा आधारित लैङ्गिक परिक्षण कार्य समूहको प्रतिवेदन प्राप्त गर्ने ।			अक्टुबर २००२
सातौ कार्य सुझावहरू कार्यान्वयन गर्न आधिकारिक शाखाहरू तोक्ने ।			अक्टुबर २००२
आठौ कार्य कार्यमूलक अनुसन्धान तथा अध्ययन गरी लैङ्गिक अध्ययन दलको सुझाव अनुरूप कार्य गर्ने ।			सेप्टेम्बर २००२
नवौ कार्य ए.एस.आई.पी.(ASIP) २००३-०४ का लागि दोस्रो चरणको योजना तयार गर्ने ।			जनवरी २००२

निकाय	सदस्यता	अध्यक्षता	शुरु हुने मिति
-------	---------	-----------	----------------

३.लैङ्गिक अध्ययन समूह	<ul style="list-style-type: none"> कार्यान्वयन गर्ने शाखाबाट २ जना अधिकृत लैङ्गिक विषयवस्तुको जिम्मेवारी लिएका १ जना शाखा अधिकृत लैङ्गिक इकाई/लैङ्गिक (प्रधान) केन्द्रबाट १ अधिकृत ,कार्यान्वयन गर्ने संस्थाबाट आवश्यक परेका बखत २ जना सदस्य आवश्यक परेमा बाह्य लैङ्गिक परामर्शदाता 	शाखा प्रमुख	अगस्ट २००२
कार्य-१	लैङ्गिक अध्ययन कार्य समूहको सुभावहरूको पुनरावलोकन गर्ने र बजेटको कार्यान्वयन पक्ष सम्बन्धि कार्य योजना तयार गर्ने ।		सेप्टेम्बर २००२
कार्य-२	बजेट समेत उल्लेख गरी सो कार्य योजनालाई प्राथमिक शिक्षा लैङ्गिक कार्य समूहमा प्रस्तुत गर्ने ।		अक्टोबर २००२
कार्य-३	सहमति भए अनुरूपको कार्य योजना कार्यान्वयन गर्ने ।		डिसेम्बर २००२- अप्रिल २००२
कार्य-४	लैङ्गिक अध्ययनको सुभावका आधारमा ए.एस.आई.पी.(ASIP) सन् २००३-०४ का लागि प्रस्तावपत्र पेश गर्ने ।		जनवरी २००३

६.७.३ ए.एस.आई.पी.(ASIP) २००२-२००४ का लागि प्रस्तावहरू

लैङ्गिक अध्ययन कार्य दलले ए.एस.आई.पी.(ASIP) जनवरी २००२ का लागि प्रस्ताव गरिएका कार्यहरूलाई अझ विस्तारपूर्वक अगाडी बढाउनेछन् । त्यसरी नै अनुसूचि २ मा विकास गरिएका योजना र अनुसूचि ३ मा उल्लेखित नमूना कार्ययोजनाहरूबाट पनि मार्गनिर्दर्शन प्राप्त गर्नेछ ।

अवरोध/ मध्यस्तता	ए.एस.आई.पी.(ASIP) २००२-२००३	ए.एस.आई.पी.(ASIP) २००३-२००४	दीर्घकालिन योजना
पहुँच र निरन्तरता	महिला शिक्षिकाहरूको नियुक्ति, छात्रवृत्ति कार्यक्रमको विस्तार	भोजनयुक्त छात्रावासमा सुधार, विशेष कार्यक्रमको प्रभावको मूल्याङ्कन , लक्षित समूहका बालिकाहरूको अध्ययनबाट गर्ने	भौतिक सुविधाहरूको विकास र सुधारमा निरन्तरता
सिकाईका उपलब्धी	महिला स्रोत व्यक्ति र प्रशिक्षकहरूको नियुक्ति ।	प्राथमिक विद्यालयहरूमा महिला	पाठ्यपुस्तकहरूबाट लैङ्गिक विभेद युक्त

	पुरुष र महिला प्राविधिक र व्यावसायिक कर्मचारीहरूलाई लैङ्गिक सचेतताको तालिम दिने र महिला कर्मचारीहरूको पेशागत विकासमा जोड दिने ।	प्रधानअध्यापकको नियुक्ति । लैङ्गिक सचेतता र जागरण सम्बन्धि शिक्षकहरू तालिमको लागि पाठ्यक्रम र शिर्षकहरूको विकास गर्ने ।	पाठहरू हटाउने । निरन्तर मूल्याङ्कन लाई निरन्तरता दिने
क्षमता विकास	पुरुष तथा महिला कर्मचारीलाई लैङ्गिक तथा रणनीतिक योजना सम्बन्धि तालिम दिने र शैक्षिक व्यवस्थापन र प्रशासनमा लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्न महिला कर्मचारीहरूको व्यावसायिक विकासमा जोड दिने ।	निजामति सेवा नियमावली र नियुक्ति प्रक्रियाको पुनरावलोकन गर्ने।	

अनुसूची -१

यी प्रस्तावहरू विशेष गरी तालिमको सन्दर्भमा विस्तृत छन् । अनुसूची ३ मा चाहिं विभिन्न क्रियाकलाप, लक्षित समूह, सक्षमताका र उपलब्धिका सूचकहरूको साथै कार्यान्वयनका लागि आवश्यक उत्तरदायित्वहरूको विस्तृत विवरण दिइएको छ । जनवरी २००२ मा लैङ्गिक अध्ययन टोलीले दिएको सुझावअनुसार, महिला शिक्षा शाखा एकलैले काम गर्नुभन्दा सम्बन्धी विभाग वा कार्यान्वयन गर्ने संस्थासंग मिलेर गतिविधिहरू संचालन गर्नु उपयुक्त हुनेछ । यो जिम्मेवारी लैङ्गिक अध्ययन कार्यसमूहहरूले वहन गर्नु उचित हुने धारणा हाम्रो दलको रहेको छ । हरेक कार्यहरूको आर्थिक फाईदा-बेफाईदा का सम्भावनाहरूको पनि उल्लेखा गरिएको छ । तालिम बाहेक अन्य प्रस्तावहरूमा आर्थिक फाईदा देखिंदैन त्यसैले यसमा ध्यान दिनु उचित हुन्छ।

६.७.४ कार्यान्वयनको जिम्मेवारी पाएकै निकायबाट कार्य योजना तयार पारिनु पर्दछ । मन्त्रालय र विभागका विभिन्न अंगहरूको लागि दिइएका सुझावहरू विस्तृत छन् र सहजै कार्य योजनामा ढाल्न सकिने खालका छन् । यो लैङ्गिक अध्ययन समूहले पनि केहि निश्चित सुझावहरूलाई व्यवहारमा उतार्न नमुना कार्य योजनाहरूको निर्माण गरेको छ। विस्तृत विवरणका लागि अनुसूची ३ हेर्नुस् । योजनामा निम्न कुराहरू समावेश गरिएको छ ।

क्रियाकलाप	मिति
प्राथमिक विद्यालय छात्रवृत्ति कार्यक्रमको विस्तार	सन् २००२-३
महिला अधिकृतहरूको लागि तालिम	२००२-३
पाठ्यपुस्तक वितरण	२००३-४
महिला शिक्षिकाहरूको नियुक्ति	२००२-३

सामूदायिक परिचालन	निरन्तरता
पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक तयार गर्नेहरूका लागि लैङ्गिक सचेतता सम्बन्धि तालिम संचालन गर्ने	२००३-४

लैङ्गिक अध्ययन दोस्रो चरण अन्तर्गत, लैङ्गिक मुलप्रवाहीकरणका लागि आवश्यक पर्ने कार्यहरूमा शिक्षा विभागलाई सहयोग दिने कुरामा जोड दिनुपर्छ । त्यसका साथै यो अध्ययन टोलीले दिएको विशेष सुझावहरूको कार्यान्वयनमा पनि सहयोग पुऱ्याउने छ । विस्तृत विवरण परिशिष्ट ७ मा दिएको छ ।

६.८. राजनैतिक सन्दर्भ

अक्टोबर २००१ मा यो लैङ्गिक अध्ययन कार्य शुरु गरिंदा तात्कालिक राजनैतिक संरचना पनि बालिका तथा महिला शिक्षामा देखा परेका चुनौतीहरूको सामना गर्न तत्पर थियो । हुन त सरकार अझै प्रतिबद्ध छ तर राजनैतिक स्थितीमा भने व्यापक परिवर्तन आएको छ । विगतमा केन्द्रिय शिक्षा विभाग तथा जिल्ला शिक्षा कार्यालयहरूबीच विभिन्न विद्युतीय तथा भौतिक संचार मार्फत सूचनाहरूको आदान प्रदान भईरहेको थियो । तर हाल चलिरहेको विद्रोहले यसमा ज्यादै नकारात्मक परिवर्तन ल्याएको छ । जिल्लाको वर्तमान स्थितिको बारेमा यो लैङ्गिक अध्ययन समुहले पर्याप्त मात्रामा सूचनाहरू प्राप्त गर्न सकिरहेको छैन । परिणामस्वरूप, शिक्षक तथा एस.आई.पी.(SIP) तालिम संचालन गर्न तथा आवश्यक पर्ने शैक्षिक सामग्रीका हुवानीमा पनि समस्या देखा परेको छ । तालिम बाहेक अन्य गतिविधि संचालन गर्ने सम्भावना कति छ भनेर निक्कै गर्न पनि त्यत्तिकै कठिन छ । विद्यालय पुन संचालनमा ल्याउन आवश्यक सुरक्षाको बारेमा पनि हामी अनभिज्ञ नै रहेका छौं ।

तर हामीले निकट भविष्यमा आमूल सुधारको अपेक्षा गरेका छौं । हाम्रो विश्लेषण र सुझावहरूले श्री ५ को सरकारलाई लैङ्गिक स्थिरता र समानतापूर्ण मात्र नभई नेपाली समाज सुहाउदो र प्रभावकारी शैक्षिक प्रणालीको विकासमा सघाउ पुऱ्याउनेछ । त्यस्तो शैक्षिक प्रणाली जसको सहयोगले देशको समग्र विकासमा टेवा पुगोस् । गरिबी र आर्थिक असमानताको खाडललाई पुरेर यो विद्रोहलाई साम्य पारोस् ।

परिशिष्टहरू

आ.प्रा.शि.प. दोश्रो लैङ्गिक अध्ययन
कार्य तालिका
डिसेम्बर २० मार्च २००२

कार्य आरम्भ गरिएको महिना		डिसेम्बर - ०१					जनवरी - ०२			
		३.१२.०१	१०.१२.०१	१७.१२.०१	२४.१२.०१	३१.१२.०१	७.१.०२	१४.१.०२	२१.१.०२	२८.१.०२
प्रथम चरण										
योजना तयारी		८.१२.०१								
निति, कार्यक्रमहरु, क्रियाकलापहरुको विश्लेषण	९-२८- डिसेम्बर									
उपलब्धीहरु, वजेट, अनुसन्धान सामाग्रीहरुको विश्लेषण	२९ डि.- ७ जनवरी									
दोश्रो चरण										
क्षेत्र अवलोकन	७-११ जनवरी									
विश्लेषण, अवरोधहरु, कार्य र ए.एस.आइ.पि. २००२-०३ का लागि प्रारम्भिक सिफारिशहरु	११-१८ जनवरी									
तेस्रो चरणहरु										
विस्तृत कार्यक्रम योजना, उद्देश्यहरु तथा क्रियाकलापहरु	२८-१ फेब्रुअरी									
मानव तथा आर्थिक श्रोतहरु										
		फेब्रुअरी ०२					मार्च ०२			
		४२.०२	११.२.०२	१८.२.०२	२५.२.०२	४.३.०२	११.३.०२	१८.३.०२	२५.३.०२	१.४.०२
चौथो चरण										
लैङ्गिक अध्ययन प्रतिवेदनको पूर्णता	२१-८ मार्च									
लैङ्गिक अध्ययन प्रतिवेदनको पूर्णता										

कार्यतालिका १४.१२.०१

परिशिष्ट - ४

परामर्श लिएका समूह तथा व्यक्तिहरु:

- लैङ्गिक मुद्दाहरुका सम्बन्धमा आफ्ना धारणाहरु हामीसंग बाँड्ने समय निकाल्नुभएकोमा र आफ्ना अमूल्य विचारहरु ताथ सोचहरु उपलब्ध गराउनुभई हामीलाई सहयोग पुऱ्याउनुभएकोमा यस लैङ्गिक अध्ययन समूह निम्नलिखित महानुभावप्रति आभार प्रकट गर्दछु :
- १) डा. ब्रयान माडोक्स, परियोजना, परामर्शदाता, सामुदायिक साक्षरता परियोजना, नेपाल
 - २) डा. हृदय राज बज्रचार्य, सेरिड, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
 - ३) डा. केभिन लिलिस वरिष्ठ शिक्षा सल्लाहकार, अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग
 - ४) डा. रुक्मिणी बज्राचार्य, सेरिड, त्रिभुवन विश्वविद्यालय
 - ५) श्री इन्द्रमान श्रेष्ठ, श्रोत व्यक्ति, बाँके जिल्ला
 - ६) श्री विमल लाल श्रेष्ठ, राष्ट्रिय, राष्ट्रिय समन्वयकर्ता, आ.प्रा.शि.प.-२, युरोपियन आयोग
 - ७) श्री चन्द्र बहादुर खड्का, कार्यकारिणी निर्देशक, एन.सि.इ.डि.
 - ८) श्री यज्ञ पण्डित, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, बाँके
 - ९) श्री दयानन्द मिश्र, श्रोत व्यक्ति, धनुषा जिल्ला
 - १०) श्री दिलीप जोशी, शिक्षा विभाग
 - ११) श्री हरि शंकर मानन्धर, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, महोत्तरी
 - १२) श्री एस्पर हल्स, विशेष आवश्यकता शिक्षा अधिकारी
 - १३) श्री कमल लाल कर्ण, माध्यामिक तथा उच्च शिक्षा, शिक्षा विभाग
 - १४) श्री लभ प्रसाद त्रिपाठी, निर्देशक, आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा, शिक्षा विभाग
 - १५) श्री महाकान्त भा, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, काभ्रे जिल्ला
 - १६) श्री मोहनप्रसाद उपाध्याय, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, धनुषा
 - १७) श्री पुण्यप्रसाद न्यौपाने, निर्देशक, प्रशासनिक क्षेत्र, शिक्षा विभाग
 - १८) श्री रामबालक सिंह, उप-निर्देशक, योजना शाखा, शिक्षा विभाग
 - १९) श्री रामचन्द्र सिंह, माध्यामिक शिक्षा विकास एकाइ प्रमुख, विरगंज, पर्सा
 - २०) श्री रामसरोवर दुवे, संयुक्त सचिव, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय
 - २१) श्री रोशन चित्रकार, सामुदायिक साक्षरता परियोजना, नेपाल
 - २२) श्री शैलेन्द्र सिग्देल, शिक्षा व्यवस्थापन सुचना प्रणाली, जिल्ला शिक्षा कार्यालय
 - २३) श्री तेज राई, श्रोत व्यक्ति, काभ्रे जिल्ला
 - २४) श्री टेकेन्द्र कार्की, उप-निर्देशक, आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा शाखा, शिक्षा विभाग
 - २५) श्री योगेन्द्र बहादुर बस्नेत, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, पर्सा जिल्ला
 - २६) श्री जकिर हुसेन खाँन, शाखा अधिकृत, जिल्ला शिक्षा कार्यालय, पर्सा
 - २७) सुश्री/श्रीमती अकिम श्रेष्ठ, टि.आई.टि.आई.
 - २८) सुश्री/श्रीमती अम्बिका घिमिरे, दुर शिक्षा केन्द्र
 - २९) सुश्री/श्रीमती विमला अधिकारी, दुर शिक्षा केन्द्र
 - ३०) सुश्री/श्रीमती विमला मिश्र, श्रोत व्यक्ति, काभ्रे जिल्ला
 - ३१) सुश्री/श्रीमती देविना प्रधानाङ्ग, जिल्ला शिक्षा अधिकारी, धादिङ्ग
 - ३२) सुश्री/श्रीमती फ्रान्सेस विन्टर, सामाजिक विक्रमास सल्लाहकार, अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभाग
 - ३३) सुश्री/श्रीमती ललिता श्रेष्ठ, उप-निर्देशक, पूर्व वाल्यावस्था विकास, शिक्षा विभाग
 - ३४) सुश्री/श्रीमती लक्ष्मीकेशरी मानन्धर, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

- ३५ सुश्री/श्रीमती म्यारिअने बर्नर, शिक्षा सल्लाहकार, आ.प्रा.शि.प.-दोश्रो, डानिडा
- ३६) सुश्री/श्रीमती नीरा शाक्य, उप-निर्देशक, प्रशिक्षण तथा सुपरीवेक्षण शाखा, शिक्षा विभाग
- ३७) श्रीमती प्रमिला राजभण्डारी, सि.ओ.पि.इ., श्री ५ को सरकार, संयुक्त राष्ट्रसंघीय विकास कार्यक्रम
- ३८) श्रीमती प्रतिभा आचार्य, श्रोत व्यक्ति, चितवन
- ३९) श्रीमती पुष्पा घिमिरे-निरौला, परामर्शदाता
- ४०) श्रीमती राज्य लक्ष्मी नकर्मी, शाखा अधिकृत, शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय
- ४१) श्रीमती रामप्यारी थापा, राष्ट्रिय परियोजना समन्वयकर्ता, युनिकेम
- ४२) श्रीमती संगिता थापा, राष्ट्रिय परियोजना समन्वयकर्ता, युनिकेम
- ४३) श्रीमती सरिता अधिकारी, श्रोत व्यक्ति, चितवन
- ४४) श्रीमती शारदा खड्का, एन.सि.इ.डि.
- ४५) श्रीमती सुजाता गोथोस्कर, एसियन महिला समिति
- ४६) श्रीमती सुमन तुलाधर, कार्यक्रम अधिकृत, शिक्षा शाखा, युनिसेफ
- ४७) श्रीमती सुसन डस्टन, शिक्षा परियोजना समन्वयकर्ता, आ.प्रा.शि.प.-२, युरोपेली आयोग

महिला शिक्षा शाखा

- १) श्री दीर्घ नारायण श्रेष्ठ
- २) श्रीमती मीरा शर्मा
- ३) श्रीमती पदमा ढकाल
- ४) श्रीमती कल्पना खनाल
- ५) श्रीमती रञ्जना पौडेल
- ६) श्रीमती मुक्ता के.सी.
- ७) श्री विश्वेश्वर भट्टराई
- ८) श्री सीताराम ताकाछी
- ९) श्री राजन ढकाल

अवलोकन गरिएका विद्यालयहरू

बाँके जिल्ला

सरावती प्राथमिक विद्यालय, नेपालगञ्ज
ससरस्वती माध्यामिक कन्या विद्यालय, नेपालगञ्ज
वागेश्वरी एन.आर.पि. विद्यालय, विलासपुर

पर्सा जिल्ला

सिद्धार्थ मार्था माध्यामिक विद्यालय, विरगञ्ज
ग्रामीण प्राथमिक विद्यालय

धनुषा जिल्ला

श्री सङ्कटमोचन देवाश्रम रामरति माध्यामिक विद्यालय, जनकपुर
नवयुवक जनता प्राथमिक विद्यालय, थुमहउन गाउँ, धनुषा
श्री राष्ट्रिय प्राथमिक विद्यालय, मंगलपुर

काभ्रे जिल्ला

श्री हनुमान माध्यामिक विद्यालय, पातले खेत
महेन्द्र माध्यामिक विद्यालय, साँगा

शिक्षक र प्रशिक्षण

यस लैङ्गिक अध्ययन समुह अवलोकन गरिएका विद्यालयहरूमा लक्षित समुह छलफलमा सहभागीहरू, शिक्षकहरू, श्रोत व्यक्तिहरू तथा प्रशिक्षकहरू र विद्यालय व्यवस्थाप समितिप्रति आभार प्रकट गर्दछ । यस समुहलाई शिक्षक प्रशिक्षण, विद्यालय सुधार योजना तथा श्रोत व्यक्ति प्रशिक्षण सत्रहरूको अवलोकन गर्ने मौका दिएकोमा तथा हामीसंग विभिन्न पक्षहरूमा छलफलमा सहभागी भएकोमा गाउँ विकास समितिका सदस्यहरूसंग कृतघ्न छौं ।

प्रस्तुतीकरणहरु

१२ जनवरी, २००२ र १४ मार्च २००२ मा युएनडिपि मा र १७ मे, २००२ मा ब्लू स्टार होटलमा सञ्चालित प्रस्तुतीकरणमा महिला सम्पर्क र शिक्षा विभागका ४० जना सदस्यहरुले भाग लिएका थिए ।

परिशिष्ट ५

अनुसन्धानका साधनहरु :-

कक्षाकोठाको अवलोकन

१. प्रश्नहरु कसले सोधेको छ ?
२. ठीक उत्तरहरुलाई उत्साहित गरिएको छ ?
३. तिनीहरु को हुन् जसलाई धेरै सोधिन्छ ?
४. छात्राहरु/छात्राहरुसंग पुस्तकहरु छन् ?
५. भित्तामा सामाग्रीहरु छन् ? तिनीहरु लैङ्गिक रुपमा तटस्थ छन् वा भेदभावपूर्ण छन् ?
६. परिपुरक सामाग्रीहरु पाइन्छन् ?
७. कक्षाकोठाको सजावट कस्तो छ ?
८. कक्षाकोठाका क्रियाकलापहरुमा छात्र तथा छात्राहरु कत्तिको सहभागी हुन्छन् ?
९. भौतिक सुविधाहरु, शौचालयहरु, पिउने पानी, सिमाना पर्खाल आदी
१०. कक्षामा छात्र तथा छात्राहरुको भूमिका र हाजीरी संख्या

विद्यालय जिल्ला.....मिति.....

शिक्षक केन्द्रित समुहहरु

पुरुष तथा महिलाहरु

१. छात्रहरु र छात्राहरुको उपस्थितीमा केहि फरक छ ? फरकका कारणहरु
२. दुवै समान रुपमा वृद्धि छन् वा छात्र वा छात्राहरु कसैलाई धेरै चोटी दोहोर्‍याउनु पर्दछ ?
३. छात्र वा छात्राहरु कसले बढी प्रश्नहरु सोध्दछन् ?
४. समग्रमा तपाईंको कक्षामा छात्र वा छात्राहरु को बढी प्रतिस्पर्धी छन् ?
५. यू.पि.इ. को सरकारी निति वारेमा र छात्राहरुको पहुँच र प्राप्ती उकास्ने आवश्यकताको वारेमाके सोचाइ छ ? छ वा छैन ? किन
६. तपाईंको विचारमा धेरै महिला शिक्षकको आवश्यकता छ ? छ भने किन र छैन भने किन ?
७. तपाईं प्रशिक्षणमा हुनुहुन्छ ? के यो उपयोगी थियो ?

महिलाहरु :-

१. पुरुष साथीहरुले तपाईंसंग कस्तो प्रतिकार गर्छन ? (कम महत्वका रुपमा वा सहयोगीका रुपमा)

२. तपाईं स्थानीय हुनुहुन्छ ? विद्यालय पुग्नको लागि कति हिड्नुपर्ने छ ?
३. किन र कसरी तपाईं शिक्षक हुनुभयो ? तपाईंको परिवारले तपाईंलाई सहयोग गरेको छ वा छैन ? कसरी ?
४. घरयासी जिम्मेवारीका साथसाथै विद्यालयमा पढाउँदा कस्ता खालका समस्याहरु तपाईंले भोग्नु परेको छ ?
५. के तपाईंले समुह प्रशिक्षण लिनुभयो ? यसलाई तपाईंले कस्तो पाउनुभयो ? महिलाहरुको उपस्थिति प्रतिशत कति थियो ? प्रशिक्षण उपयोगी थियो त ?
६. प्रशिक्षणमा लैङ्गिक असमानता थियो त ?
७. पुरुष शिक्षकले गर्नुपर्ने कामभन्दा भिन्न खालको तपाईंले तपाईंले गर्नुपर्ने काम त्यहाँ थियो ?
८. महिला शिक्षक हुँदा स्कूल, छात्र तथा छात्राहरु र समुदायमा पर्ने असरका वारेमा तपाईंको सोचाइ के छ ?

रणनितिहरु :-

१. तपाईं आफैले वालिकाहरुको भर्ना संख्या बढाउने सम्बन्धमा के गर्न सक्नुहुन्छ ?
२. शिक्षा विभागले वालिकाहरुको भर्ना संख्यामा वृद्धि र महिला शिक्षकहरुको संख्याको वारेमा के गर्न सक्छ ?

जिल्ला शिक्षा कार्यालय संगको Semi-Structure अन्तरवार्ता

जिल्ला..... मिति

१. त्यस क्षेत्रको साधारण तथ्याङ्क, प्राथमिक तथा माध्यामिक विद्यालयहरुको संख्या, भर्ना, विद्यालय वीचैमा छाड्ने, उपलब्धी तहहरु, विद्यालय बाहिरका बालक तथा वालिकाहरु ।
२. त्यस क्षेत्रको संस्कृति, जाति, लैङ्गिक भिन्नता र महत्वपूर्ण चुनौतीहरु
३. कर्मचारी, प्रशासक, श्रोत व्यक्तिहरु (निरिक्षकहरु, शिक्षकहरु) को लैङ्गिक सम्बन्धी तथ्याङ्कहरु, के त्यहाँ छात्र तथा छात्राहरुको उपस्थिति वीचममा कुनै फरक छ ? फरकमा केही कारणहरु ?
४. छात्राहरुको पहुँच र उपलब्धीलाई आवश्यक माथि उठाउन यू.पि.इ. को सरकारी नितिका वारेमा के सोचाइ छ ? वा छैन ? यदि छ भने छात्राहरुको भर्ना र उपलब्धी वृद्धि गर्न के गर्नुपर्ला ?
५. तपाईंको क्षेत्रमा कुन चाहि कार्यक्रम बढी प्रभावकारी रह्यो ?
६. तपाईंको विचारमा धेरै महिला शिक्षकको आवश्यकता छ ? किन छ वा किन छैन ?
७. महिला शिक्षकहरुले कसरी सहयोग पाएका छन् ? जहाँ रिक्त पदहरु छन् त्यहाँ महिला शिक्षकहरु कसरी नियुक्त भइरहेका छन् ? नियुक्ति गरिने तरिका के छ ?
८. श्रोत व्यक्तिहरुको स्थिति कस्तो छ ? कति जना महिलाहरु छन् ? तिनीहरुको नियुक्ति कसरी भएको छ ?
९. विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरु स्थापना भएका छन् ? तिनीहरुको भूमिका के छ ? के तिनीहरु प्रभावकारी छन् ?
१०. गा.वि.स. हरूको भूमिका के छ ?
११. त्यस क्षेत्रमा एन.जि.ओ. हरूको भूमिका के छ ? वालिकाहरुको शिक्षाको सम्बन्धमा कुनै सहयोगात्मक कार्यक्रमको विकास भएको छ ?
१२. वालिकाहरुको भर्नामा वृद्धि र उपलब्धीलाई बढाउनका लागि तपाईंको कार्यालयले कस्ता खालका रणनितिहरुलाई अगाडि सारेको छ ?

१३. सरकारले कस्तो नयाँ रणनीतिहरूको विकास गर्नु पर्दछ ?
१४. अन्त्यमा, के तपाईंको जिल्लामा छात्रहरूले कुनै निश्चित किसिमको समस्या भोगेका छन् ?

प्रशिक्षणमा शिक्षकहरूसंग केन्द्रित समूहको छलफल

१. प्रशिक्षणको वारेमा हामीलाई भन्नुहोस् ।
२. तपाईंहरू कसरी छनौट हुनुभयो ?
३. तपाईंहरूले के सिक्नुभयो ? स्पष्ट रूपमा भन्नुहोस् ।
४. के तपाईंहरूले प्रशिक्षणमा सिकेका विधिहरू कोठामा अहिले प्रयोग गरिरहनुभएको छ ?
५. तपाईं आगामी प्रशिक्षणहरूमा के समावेश भदिए हुन्थ्यो भन्ने चाहनुहुन्छ ?
६. तपाईंको विचारमा छात्राहरूको संख्यामा वृद्धि गर्न सरकारको निति कस्तो रहेको पाउनुहुन्छ?
७. तपाईं के गर्न सक्नुहुन्छ ?
८. सरकारले अन्य के गर्न सक्छ ?
९. छात्र तथा छात्राहरूको विभिन्न आवश्यकताहरूलाई कसरी ध्यानाकर्षण गर्ने भन्ने सम्बन्धमा तपाईंले के सिक्नुभयो ?

प्रशिक्षकसंग एफ.सि.डी.

१. तपाईंहरू कसरी छनौट हुनुभयो ?
२. तपाईंहरूले प्रशिक्षणमा के प्राप्त गर्नुभयो ?
३. के तपाईंहरूले लैङ्गिक मुद्दाहरूको वारेमा प्रशिक्षणमा विचार गर्नुभयो ?
४. तपाईंहरू कसरी छनौट हुनुभयो ?
५. प्रशिक्षक हुनको लागि तपाईंहरूले कस्तो प्रशिक्षण पाउनुभयो ?
६. राम्रो प्रशिक्षक बन्नको लागि तपाईंहरू कस्तो थप प्रशिक्षणहरू चाहनुहुन्छ ?
७. त्यहाँ कति जना महिला प्रशिक्षकहरू थिए ? के तिनीहरू आवश्यक थिए ?
८. बालिकाहरूको भर्नाका सम्बन्धमा सरकारको नितिको वारेमा तपाईंको सोचाइ के छ ?
९. तपाईंले छात्रछात्राहरूको शैक्षिक आवश्यकताहरू पूर्ति गर्नको लागि कसरी शिक्षकहरूलाई प्रशिक्षण दिनुहुन्छ ?
१०. महिला शिक्षकहरूको आवश्यकताको सहयोगको वारेमा तपाईंहरूको सोचाइ के छ ?
११. पुरुष शिक्षकहरूलाई जस्तै गरी महिला शिक्षकहरूका आवश्यकताहरूलाई पनि तपाईंले ध्यानाकर्षण गर्न सक्नुहुन्छ ?

एन.सि.इ.डी. को प्रमुख संगको अर्धसंरचनात्मक अन्तरवार्ता :-

१. प्रशिक्षणमा प्रशिक्षित महिला तथा पुरुषहरूको तथ्याङ्कको विवरण ?
२. एन.सि.इ.डी. को वारेमा भननुहोस् । यसको भूमिका कस्तो छ ? यसले कस्तो खालको प्रशिक्षण सञ्चालन गरेको छ ?
३. तपाईंहरूसंग कति जना प्रशिक्षकहरू छन् ?
४. प्रशिक्षकको छनौट कसरी भयो ?
५. तिनीहरू कसरी प्रशिक्षित भए ?
६. तपाईं प्रशिक्षणलाई कसरी मुल्याङ्कन गर्नुहुन्छ ?
७. तपाईंहरूसंग महिला प्रशिक्षकहरू कति जना छन् ? किन धेरै छैन ?
८. तपाईंको विचारमा के धेरै महिला प्रशिक्षकहरूको आवश्यकता छ ? किन ?

९. धेरै महिला प्रशिक्षकहरूलाई प्रोत्साहित गर्नको लागि तपाईंसंग कुनै उपायहरू छन् ?
१०. प्रशिक्षकहरूले लैङ्गिक मुद्दाहरू समावेश गर्दछन् ? प्रशिक्षणका प्याकेजहरूमा लैङ्गिक मुद्दाहरू समावेश हुन्छन् ?
११. प्रशिक्षणका प्याकेजहरू कसले तयार पार्दछ ?

परिशिष्ट-६

लैङ्गिक केन्द्रविन्दु वा लैङ्गिक एकाइका लागि सम्भावित क्षेत्रहरू :-

लक्ष्य :-

वालिकाहरूलाई शिक्षाको मुलधारमा ल्याउनका लागि सम्पूर्ण विभागहरू, भागहरू र शाखाहरूका साथै कार्यगत संस्थाहरूद्वारा लैङ्गिक एकिकृतको विकास गर्ने जसले प्रत्येक व्यक्तिलाई बालक तथा बालिकाहरूको फाइदाका लागि त्यो कामबाट जिम्मेवारी हुन्छन् ।

संयन्त्र :-

लैङ्गिक एकाइ र लैङ्गिक केन्द्रविन्दुको सिर्जनाका लागि महिला शिक्षा शाखाको श्रोतलाई विस्तार गर्ने प्रस्तावलाई सल्लाह र सुझावका साथै सहयोग गर्ने ।

जिम्मेवारीहरू :-

एउटा पुनरावलोकित एकाइ । केन्द्रीत समुहले निम्न लिखित कार्यहरूमा ध्यान दिनुपर्दछ :-

१. शिक्षामा लैङ्गिक समानता, समता र समावेशका पक्षमा बकालत गर्नु ।
२. लैङ्गिक एकताका लागि सम्पूर्ण शैक्षिक विभागहरू, श्रेणीहरू, शाखाहरू र संस्थाहरूमा निति निर्देशनको विकास गर्नु ।
३. सम्पूर्ण विभागहरू, श्रेणीहरू तथा शाखारुमा महिलाहरूको प्रतिष्ठा तथा स्थान प्रवर्द्धन गर्नका लागि राम्रो व्यवहार प्रस्तुत गर्न र समन्वयात्मक रणनितिको विकास गर्नका लागि महिला आयुक्तसंग कार्य गर्ने ।
४. विभाग र तहहरूका लैङ्गिक कार्य सम्बन्धी समुहहरूलाई सहयोग र पेशागत सरसल्लाह प्रदान गर्ने ।
५. लैङ्गिक अध्ययनका विशेष शिफारिशहरूलाई अगाडि बढाउनको निमित्त लैङ्गिक अध्ययन कार्य समुहहरूको स्थापनामा सहयोग पुऱ्याउने ।
६. बालिकाहरू र महिलाहरूको शिक्षामा सुधार ल्याउनको निमित्त शसक्त रणनितिको रूपमा शुरुदेखि अन्त्य सम्मका नितिहरू प्रस्तुत गर्ने ।
७. बालिकाहरू र महिलाहरूमा सकारात्मक असरहरूको सुनिश्चितताको सम्पूर्ण नितिहरू तथा रणनितिहरूको समिक्षा गर्ने ।
८. शिक्षा मन्त्रालयलाई बालिकाहरू तथा महिलाहरूको शिक्षाको वारेमा वर्षको २ पटक प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्ने ।
९. लैङ्गिक मुद्दाहरूमा कर्मचारी प्रशिक्षण विभागलाई सल्लाह प्रदान गर्ने ।
१०. नयाँ भर्ना, अन्तरवार्ता, प्रशिक्षण र बहुवा विधिहरूका सम्बन्धमा लैङ्गिक एकीकृत विभागलाई सल्लाह प्रदान गर्ने ।

११. लैङ्गिक सचेतनाका पाठ्यक्रम सम्बन्धी सल्लाह र पाठ्यपुस्तकहरूका भेदभावहरू हटाउनका निमित्त पाठ्यक्रम विकास केन्द्रसंग कार्य गर्ने ।
१२. लैङ्गिक सचेतनाका लागि प्रचलित प्रशिक्षण नमुनाहरूको समीक्षा गर्नका लागि एस.डि.इ.डी./जि.शि.का. संग मिली कार्य गर्ने र लैङ्गिक सचेतना र बालबालिकाहरूको वास्तविक जीवन, तिनीहरूले सिक्ने विभिन्न तरिकाहरू तथा तिनीहरूले सामना गर्ने विभिन्न चुनौतीहरूलाई मध्यनजर राख्दै प्रशिक्षणका नमुनाहरू वा शीर्षकहरूको निर्माण गर्ने ।
१३. सम्पूर्ण निर्वाचित समितिहरू जस्तै :- गा.वि.स., जि.वि.स. हरू पस्थानीय तहमा एम.एम.सि. हरू मा महिलाहरूको आवाजलाई प्रभावकारी रूपले सुनियोस् भन्ने सुनिश्चिताका लागि योजना शाखासंग मिलेर विभिन्न संस्थाहरूको विकास गर्ने ।
१४. लैङ्गिक विशेष, लैङ्गिक केन्द्रित उद्देश्यहरू, लक्ष्यहरू, सुचांकहरू र उपलब्धीहरूको पुर्वानुमानको सुनिश्चितताको लागि सम्पूर्ण रणनीतिहरू र प्रस्तावनाहरूको पुनरावलोकन गर्ने ।
१५. लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट जनचेतना मुलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने जसले गर्दा बालबालिकाहरूले प्रत्येक कार्यक्रमहरू मार्फत फाइदा प्राप्त गर्दछन् ।
१६. बालबालिकाहरू उद्देश्यअनुरूप सफल भए वा भएनन् भन्ने सुनिश्चितताका लागि लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट कार्यक्रमहरूको मुल्याङ्कन गर्ने ।
१७. लैङ्गिक मुद्दाहरूमा कार्यमुखी अनुसन्धान सञ्चालन गर्ने ।
यस एकाइका लागि छनोट गर्दा दिइएको कार्य गर्न सक्ने दक्षतालाई प्राथमिकता दिइने छ ।

परिशिष्ट-७

दोश्रो चरणको लैङ्गिक अध्ययनका लागि प्रस्तावनाहरू :-

लैङ्गिक अध्ययनको प्रथम चरण पूरा भसकेको छ : दोश्रो चरणमा छोट्टा अनुसन्धानात्मक अध्ययनहरूमा केन्द्रित रहने दृष्टिकोण राखिएको थियो । समीक्षा गर्ने क्रममा लैङ्गिक अध्ययन समुहले यो थाहा पायो कि पर्याप्त अनुसन्धानहरू पहिले नै गरिसकिएको रहेछ र धेरै जसो समस्याहरू जानकारीमा आइसकेका छन् । यसै अनुरूप यस समुहले यो सिफारिस गर्दछ कि आ.प्रा.शि.प. ले निति तथा व्यवहारहरूमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्ने खालका कार्य अनुसन्धानमाहरूमा जोड दिनु पर्दछ । विभिन्न सिफारिशहरू तथा कार्यक्रमहरूलाई विभिन्न अध्ययनबाट अगाडि बढाउनुपर्ने आवश्यकता छ ।

छोट्टा अनुसन्धानहरू :-

१. लैङ्गिक सचेतना तथा लैङ्गिक पुर्वाग्रहका सम्बन्धमा प्रदान गरिने प्रमाणपत्र मुखी तालिमका कार्यक्रमको समीक्षा
२. प्रधानाध्यापकमा पदोन्नती हुनका लागि आइपर्ने व्यवधानहरूको निश्चय गर्नका लागि अनुभवी प्रधानाध्यापकहरूमाथि सर्वेक्षण
३. भर्ना तथा धारणमा पोषणयुक्त खाद्यान्न कार्यक्रमहरूको प्रभावका सम्बन्धमा सर्वेक्षण
४. बालिकाहरू विद्यालय पढाउनका लायिग आवश्यक पर्ने वास्तविक प्रत्यक्ष खर्चको निर्धारण र छोरीहरू विशेष गरी न्यून आयश्रोत भएका परिवारका छोरीहरूलाई विद्यालय पठाउन

आवश्यक पर्ने अप्रत्यक्ष खर्चको बारेमा अनुसन्धान गर्ने । त्यसपछि मात्र खर्च धान्नका लागि आवश्यक पर्ने छात्रवृत्तिका बारेमा निर्णय लिन सकिन्छ ।

५. अपाङ्ग बालबालिकाहरुको विद्यालय भर्नादर र धारण तहको निर्धारण गर्नको लागि सर्वेक्षण गर्ने र समुदायहरुमा विद्यालय भर्ना भएका र विद्यालयमा रहेका अपाङ्ग बालबालिकाहरुको प्रतिशत पत्ता लगाउनको लागि सर्वेक्षण
६. हरेक जिल्लाका हरेक विद्यालय समुदायमा रहेका प्रवेशिका उत्तीर्ण छात्राहरुको संख्या पत्ता लगाउने : यसलाई विद्यालय समुदायमा शिषकहरुद्वारा संचालीत सर्वेक्षणसंग पुष्टि गर्ने । सो कुराको जानकारी जिल्ला तथा केन्द्रिय तहमा राखिनु पर्दछ र प्रवेशीका उत्तीर्ण सम्पूर्ण छात्राहरुलाई कुनै पनि विद्यालयमा पद खाली हुना साथ आवेदन दिनका लागि सुचित गर्ने एवम् लिखित जानकारी दिने
७. विशेष गरी यौवनावस्था एवम् यौवनावस्था पश्चात छात्राहरुले विद्यालय वातावरणमा महशुस गर्ने शारीरिक सुरक्षाका वास्तविक मनोवैज्ञानिक समस्याहरुका बारेमा अनुसन्धान गर्ने । अनुसन्धानमा यौनजन्य वितृष्णा र बालिकाहरुको भर्ना तथा धारणमा यसले पार्ने प्रभावहरुलाई पनि समावेश गर्ने

कार्यान्वयन संयन्त्रहरु :-

सुधारका लागि मुख्य चुनौती भनेको नै कार्यान्वयन पक्ष हो । राजनैतिक इच्छा राम्रैसंग मौलाएको छ र दाताहरु, शिक्षा विभाग, कार्यान्वयनका निकायहरु सबै क्षेत्रका महिला तथा पुरुष दुवैले अनुसन्धानका प्राप्तीहरु र कार्यान्वयन गर्नुपर्ने सिफारिशहरुका सम्बन्धमा जानकारी लिन चाहन्छन् । प्रायजसो सोधिने प्रश्न “कसरी ?” भन्ने नै हो । यस लैङ्गिक अध्ययन समुहले यस प्रश्नको उत्तर दिनका लागि र शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय/शिक्षा विभागका मुख्य कार्यहरुमा लैङ्गिक पक्षलाई समावेश गर्नका लागि विभिन्न संयन्त्रहरुको प्रस्ताव गरेको छ ।

१. एम.ओ.इ.एस./शिक्षा विभागको विभागीय तहमा लैङ्गिक कार्य समुहहरुको स्थापना (श्रेणीका प्रमुखहरु, लैङ्गिक एकाइ/लक्षित समुहको प्रमुख र आवश्यक परेमा मात्र लैङ्गिक सल्लाहकार)
२. आयुक्त विभाग तहमा लैङ्गिक कार्यसमुहको स्थापना जतै प्राथमिक शिक्षा विभागमा (शाखाका प्रमुखहरु, लैङ्गिक एकाइ/लक्षित समुहको प्रमुख र लैङ्गिक केन्द्रका साथै विभागीय अधिकृतहरु र आवश्यक परेमा मात्र लैङ्गिक सल्लाहकार)
३. लैङ्गिक एकीकृतका लागि एम.ओ.इ.एस./शिक्षा विभागसंग समन्वय गरी विशेषज्ञ सहयोग प्रदान गर्नका लागि लैङ्गिक एकाइ वा लैङ्गिक लक्षित समुहको स्थापना गर्ने ।
४. लैङ्गिक अध्ययनका सिफारिसहरुलाई अगाडि बढाउनका लागि लैङ्गिक कार्य समुहहरुको स्थापना गर्ने (कार्यान्वयन विभाग शाखा, व्यवस्थाबाट २ जना अधिकृत, साथै शाखा वा विभागमा लैङ्गिक एकताका लागि जिम्मेवारी वहन गर्ने अधिकृत, लैङ्गिक एकाइबाट एकजना अधिकृत र यदि आवश्यक परेमा एकजना वाह्य लैङ्गिक सल्लाहकार) लैङ्गिक अध्ययनको दोश्रो चरणको सहयोगका साथै कार्यान्वयनको क्षेत्रमा निम्न कुराहरु समावेश गर्न सकिन्छ ।
१. लैङ्गिक समानता र “विकासमा महिला” सेवा विधि बीच धारणात्मक र प्रयोगात्मक फरकमा प्रशिक्षण दिने ।
२. शिक्षा विभागलाई प्राथमिकताहरु पहिचानका लागि सहयोग गर्ने र तिनीहरुलाई अगाडि बढाउनको लागि संयन्त्रहरुको प्रस्तावन गर्ने ।

३. शिक्षा विभागलाई शाखाको क्षेत्र र भूमिकालाई सहयोगका साथै समीक्षा गर्ने र लैङ्गिक एकाइ अथवा लैङ्गिक लक्षित समुहका लागि ध्यानाकर्षण गर्ने क्षेत्र :- भौकिक, आर्थिक र आवश्यक मानव श्रोतहरूको पहिचान, कर्मचारीहरूको दक्षताको लागि आवश्यक सहयोग प्रदान गर्ने ।
४. प्रस्तावित कार्यहरूको सम्बन्धका वारेमा विभागीय र क्षेत्रीय लैङ्गिक कार्य समुहहरूलाई सल्लह दिने ।
५. शिक्षा विभागबाट लैङ्गिक कार्य समुहलाई सहयोग गर्ने र कार्यान्वयन संस्थाहरूको स्थापना गर्ने र लैङ्गिक अध्ययनका विशेष सिफारिशहरूमा कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्ने ।

अनुसूचीहरु

अनुसुचीहरु

अनुसुची-१

लैङ्गिक अध्ययन

सुभाव तथा सिफारिसहरु

१.० क्षमता अभिवृद्धि (Capacity Building)

संस्थाहरुको सवलिकरण : (भाग ७)

शिक्षा विभाग र केन्द्रीय तहका संस्थाहरुको सवलिकरण (उप-भाग ७.१)

सिफारिशहरु

- १) निति निर्माण र परियोजनाको कार्यान्वयनका सम्बन्धमा शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय र शिक्षा विभागका कार्यहरुबीच स्पष्ट रेखाङ्कन गर्ने ।
- २) MOES, DOE र NCED, CDC, DEC, SEDEC र NFEC हरुबीचको सम्बन्ध र यी निकायहरुका कार्यमा गर्नुपर्ने लैङ्गिक एकाकारका लागि शिक्षा विभागको उत्तरदायीत्वलाई स्पष्ट पार्ने
- ३) शिक्षा विभागका सम्पूर्ण शाखाहरु र प्राथमिक क्षेत्रसंग सम्बन्धित सम्पूर्ण निकायहरुमा रहेको लैङ्गिक सचेतनाको अभावलाई गम्भिरतापूर्वक मनन गर्ने
- ४) महिला तथा पुरुषलाई लैङ्गिक योजना, लैङ्गिक विश्लेषण, लैङ्गिक जागरण र लैङ्गिक सचेतनाका सम्बन्धमा प्रशिक्षण प्रदान गर्नु
- ५) पुरुष तथा महिलाहरुलाई रणनीतिक योजनाका सम्बन्धमा प्रशिक्षण दिने
- ६) लैङ्गिक सचेतनाको निरीक्षण र मूल्याङ्कनका सम्बन्धमा महिला तथा पुरुषहरुलाई प्रशिक्षण प्रदान गर्ने
- ७) Family friendly posting policy लागु गरि महिला तथा पुरुष दुवैलाई गृहस्थ तथा व्यवसायिक/पेशागत उत्तरदायित्वबीच राम्रो सन्तुलन कायम गर्न सक्षम गराउने । यसका लागि जिल्ला शिक्षा अधिकारीहरु (DEOs) लाई सम्भव भएसम्म घरबाट सुगम दुरिमा पदस्थापन गर्ने र पारिवारिक व्यवस्था मिलाउनका लागि उनीहरुलाई पर्याप्त सुचना प्रदान गर्ने

शैक्षिक व्यवस्थापन र महिलाहरुको भूमिका

सिफारिशहरू

संस्थागत विश्लेषणले धेरै राम्रा सिफारिसहरू गरेको छ र त्यसलाई लैङ्गिक परिक्षण तथा अध्ययन समूहले पुर्ण रूपमा स्विकार गरेको छ । मानव श्रोतनै विकास को मुख्य क्षेत्र हो र यसका प्रस्तावहरू अन्तर्गत खुल्ला तथा पारदर्शी नियुक्ति र पदोन्नतीको विकासले स्तर निर्धारण, व्यक्तिगत तथा संस्थागत प्रशिक्षणका लागि परिचर्त तथा पारदर्शी आधारहरू निर्माण गर्दछ । आई ए (IA) ले नेतृत्व तहमा महिलाहरूको सहभागितामा सुधार गर्नका लागि निम्न कुरा भनेको :-

“क्षमता अभिवृद्धि परियोजनाले लैङ्गिक असमानतालाई लक्षित गर्नु पर्दछ र लैङ्गिक सन्तुलन कायम गराउनु पर्दछ । महिला तथा पुरुषहरूका विभिन्न आवश्यकताहरूको मुल्याङ्कन गरिनुपर्दछ, पदस्थापन, सरुवा तथा कर्मचारी विकास गर्ने सम्बन्धमा निर्णय लिँदा महिलाहरूका आवश्यकताहरू र व्यवधानहरूलाई गम्भिरतापूर्वक मनन गरिनुपर्दछ । ”

एउटा एच.आर.डि. (HRD) योजनामा शैक्षिक व्यवस्थापनका निमित्त आवश्यक पर्ने दक्षताहरूमा निरीक्षण सहजता, समानता, गुणस्तर र सान्दर्भिकताक साथै निति तथा परियोजनाहरूको योजनाका निमित्त शैक्षिक व्यवस्थापन प्रणालीको व्यवस्था गर्ने क्षमता पर्दछन् । शिक्षा मन्त्रालय र शिक्षा विभागका कर्मचारीहरूमा शैक्षिक सचेतना अति नै आवश्यक हुन्छ । विभिन्न सिफारिशहरू मध्ये शैक्षिक प्रणालीका विभिन्न प्रशासनिक पदहरूमा महिलाहरूका लागि केहि आरक्षण प्रदान गर्ने निति पनि एक हो ।

लैङ्गिक अध्ययन समूहले यी सम्पूर्ण सिफारिशहरूको समर्थन गर्दछ र प्राविधिक समूहको प्रतिवेदनमा केहि क्षेत्रहरूमा लैङ्गिक असमानताका सम्बन्धमा सम्बोधन नगरेकामा दुःख व्यक्त गर्दछ :

१) शैक्षिक व्यवस्थापन र प्रशासनमा लैङ्गिक समता प्राप्तीका लागि पेशागत प्रशिक्षण

क. महिलाहरूका लागि संधारणीयता तालिम

ख. महिलाहरूका लागि नेतृत्व विकास तालिम

ग. महिला तथा पुरुषलाई पारिवारिक तथा पेशागत उत्तरदायित्वबीच सन्तुलन कायम गराउन प्रशिक्षण

२) निजामति सेवा नियमावली र नियुक्ति प्रक्रियाहरूमा पुनरावलोकन :

क. निति निर्माण तथा निर्णय लिने पदहरूमा महिलाहरूको संख्यामा वृद्धिका लागि निजामति सेवा ऐनमा संशोधन

ख. महिलाहरूको कार्यसम्पादन मुल्याङ्कन, उनीहरूको काम गराई र दक्षताका आधारमा राख्नुपर्दछ ।

ग. दुर्गम क्षेत्रमा कार्यरत पुरुष तथा महिला कर्मचारीहरूलाई अंक दिइने प्रथा स्थगित गरिनुपर्दछ र अंकको सट्टा अतिरिक्त भत्ता प्रदान गरिनु पर्दछ ।

घ. निजामति सेवामा खुला प्रतिस्पर्धाको लिखित परिक्षामा उत्तीर्ण भइसकेका मध्येबाट एक तिहाई पद महिलाहरूका निमित्त संरक्षित गरिनुपर्दछ ।

ङ. निजामति सेवामा भर्नाका लागि अन्तर्वार्ता लिने समूहमा एक तिहाई सदस्यहरू महिला हुनुपर्दछ ।

- च. निजामति सेवामा प्रवेश गर्नका लागि महिलाको उमेर ४० वर्षसम्म तोकिएको तथ्यलाई मनन गर्दै महिलाहरूका लागि तोकिएको अध्ययन विदाको उमेरको हदलाई बढाउनु पर्दछ ।
- छ. लैङ्गिक समताको योग्यतालाई सुनिश्चित गर्नका लागि निवृत्ति चरणको नियममा पुनरावलोकन गर्नु पर्दछ ।
- ज. सबै पदहरू पूर्ति गर्ने प्रक्रिया खुला तथा पारदर्शी हुनु पर्दछ । पदको विज्ञापन गर्दा कार्यको विवरण, उत्तरदायित्वहरू र उक्त स्थानका लागि चाहिने अनुभव तथा व्यवसायिक दक्षताहरूको स्पष्ट किटान गरिनुपर्दछ ।
- झ. उच्च श्रेणीका महिला तथा पुरुष कर्मचारीहरूलाई आफ्नो परिवार देखि टाढा सरुवा गर्दा पारिवारिक जीवन तथा स्थिर समाजको भावनामा आँच आउने हुँदा यस प्रक्रियालाई स्थगित गरिनुपर्दछ ।

आर्थिक लगानी, उद्देश्य लक्ष्य र आशादित उपलब्धीहरू अनुसुची १ मा दिएको छ, त्यसैगरी उपलब्धीका सुचकहरूले लक्षित समुहको तालिममा देखिएको उपलब्धीले समेत त्यसमा पाउन सकिन्छ ।

महिला शिक्षा शाखा

सुभाव तथा सिफारिशहरू

लैङ्गिक अध्ययन तथा परीक्षण समूहले महिला शिक्षा शाखाको सवलताको पहिचान गरी यसलाई अभू बढी प्रभावकारी रूपमा उपयोग गर्नका लागि केहि सुभावहरू प्रस्तुत गर्दछ । लैङ्गिक पक्षलाई मूलप्रवाहमा ल्याउनका निमित्त महिला शिक्षा शाखा ले कार्यान्वयन पक्षमा भन्दा निति निर्माण, लैङ्गिक विश्लेषण, निरीक्षण, मुल्याङ्कन तथा प्रशिक्षणमा केन्द्रित रहनुपर्ने सिफारिश यो समूहले गर्दछ । यो सिफारिस एमटिआर MTR को मार्च २००२ मा तयार गरिएको प्राविधिक समूहको सिफारिससंग मिल्छ :

“शिक्षा विभागको भूमिका र उत्तरदायित्व जिल्लास्तरीय कार्यक्रमहरूको योजना, व्यवस्थापन, कार्यान्वयन र अनुगमन गर्नु रही आएकोमा यसको कार्यलाई हेरफेर गरी निति निर्देशन , रणनितिहरूको तर्जुमा, सहायक क्रियाकलापहरूको योजना र प्रतिफलको अनुगमन गर्ने गरि व्यवस्था गर्नु । ”

महिला शिक्षा शाखाले शिक्षा विभागको प्राथमिक शिक्षा शाखाको उपशाखाको रूपमा रहि लैङ्गिक समताको प्रवर्द्धन तथा कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सोही अनुरूपको भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । यसका अतिरिक्त महिला शिक्षा शाखाले एन.सि.ई.डि. (NCED) तथा सि.डि.सि. (CDC) र विभागलाई प्रशिक्षण, पाठ्यक्रम विकास र सिकाइ सामाग्रीमा महिला तथा पुरुष दुवैलाई एकिकृत गर्न सुभाव दिनुपर्दछ ।

लैङ्गिक मुद्दाहरूलाई रणनितिक निर्देशन गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल र नितिहरूलाई प्रभाव पार्नका निमित्त महिला शिक्षा शाखालाई लैङ्गिक अध्ययन समूहले छात्राहरूलाई शिक्षामा सहयोग पुऱ्याउनका लागि शिक्षा विभागमा उपयुक्त शाखाहरूको विकास गर्नुपर्दछ भन्ने प्रस्ताव राख्दछ । उदाहणका लागि अनौपचारिक शिक्षा शाखाले महिलाहरूका लागि साक्षरता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दछ र

प्राथमिक शिक्षा शाखाले भोजन छात्रावास (feeder hostel) र छात्रवृत्ति परियोजनाहरूको कार्यान्वयन गर्दछ । यसै गरि लैङ्गिक अध्ययन समूह निम्नलिखित सिफारिशहरू गर्दछ :

यसै गरी लैङ्गिक अध्ययन समूह निम्न लिखित सिफारिस गर्दछ :

- १) निति निर्माण तथा वकालतको भूमिकामा वृद्धि गर्ने र कार्यान्वयनका पक्षहरूलाई उपयुक्त शाखाहरू तथा शैक्षिक संस्थाहरूमा स्थानान्तरण गर्ने दृष्टिकोणका साथ महिला शिक्षा शाखाको (WES) भूमिका तथा प्रभावक्षेत्रको भूमिकाको पुनरावलोकन गर्ने
- २) विस्तारित क्षेत्रसम्म महिलाको पहुँच पुऱ्याउनका निमित्त महिला शिक्षा शाखाको नाम परिवर्तन गरी लैङ्गिक केन्द्रविन्दु वा लैङ्गिक एकाइभल्काउने विशिष्ट प्रस्तावनाहरू परिशिष्टाङ्क ६ मा “महिला शिक्षा शाखाको आगामी भूमिका र कार्यक्षेत्र ”अन्तर्गत दिएकोछ ।
- ३) शिक्षा विभाग र शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालयद्वारा स्विकृत गरिएका कार्ययोजनाहरू तथा रणनितिहरू महिला शिक्षा शाखा/लैङ्गिक एकाइसंग समन्वय गरी सञ्चालन गरिएका उपयुक्त शाखाहरू सम्वन्धी संयन्त्रहरूको विकास गर्ने र यसलाई उनीहरूको ज्ञान र अनुभवहरूसंग सम्वन्धित गर्ने
- ४) निति निर्माण तथा त्यसको प्रयोगका निमित्त आवश्यक सीपहरू सम्वन्धी नयाँ कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने ज्ञान र दक्षताको पहिचान गर्नुपर्ने र कुनै पनि नयाँ भूमिका सम्हाल्नका निमित्त कर्मचारीहरूको समायोजना गर्दा आवश्यक पर्ने पक्षहरू पहिचान गरिनुपर्छ ।
- ५) सम्पूर्ण शाखाहरू/केन्द्रहरू तथा शैक्षिक संस्थाहरूमा लैङ्गिक जागरण र लैङ्गिक पक्ष सम्वन्धी कार्यक्रमहरूको प्रभावकारीताको प्रक्रियामा सहयोग पुऱ्याउनका निमित्त विभागद्वारा महिला शिक्षा शाखा /लैङ्गिक एकाइका कर्मचारीहरूको दक्षता, सिप, ज्ञान र अनुभवहरको पूर्ण उपयोग गरिनु पर्दछ ।
- ६) महिला शिक्षा शाखा/लैङ्गिक एकाइको भूमिका तथा कार्य जे भए पनि यसलाई भौतिक रूपमा शिक्षा विभागकै मुख्य भावनामा नै राखिनु पर्दछ र यसको कार्यसञ्चालनका लागि आवश्यक मानव, आर्थिक तथा भौतिक श्रोतहरू उपलब्ध गराइनु पर्दछ ।
- ७) कर्मचारीहरूलाई उनीहरूको कार्य प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक तालिमहरू प्रदान गरिनु पर्दछ । जस अन्तर्गत सूचना प्रविध सम्वन्धी सीपहरू, नेतृत्व, निति निर्माण, कार्य योजना र निरीक्षण तथा मुल्याङ्कन सम्वन्धी तालिमहरू समावेश गरिनुपर्दछ ।

जिल्ला स्तरीय योजाको सुदृढिकरण तथा कार्यान्वयन (उपभाग ७.२) र स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि (उपभाग ७.३)

सिफारिसहरू :

महिलाहरूको योगदानको कदर गर्नका लागि र उनीहरूको चासो तथा अनुभवहरूलाई ध्यान दिई हामीले निम्नलिखित सिफारिशहरू गरेका छौँ :

- क) जिल्ला विकास समितिहरू, गाविसहरू र विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूका निर्वाचित प्रतिनिधिहरूको अंशमा महिलाहरूको संख्या वृद्धि गरि शुरुमा दुई जना र ५ वर्ष भित्रमा कम्तीमा पनि एक तिहाइ पुऱ्याउने
- ख) लैङ्गिक सचेतना र लैङ्गिक योजना सम्वन्धी प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने

- सामुदायिक शिक्षा र जिल्ला तहका योजना प्रक्रियामा पुरुष तथा महिलाहरु दुवैसंग सम्बन्धित पक्षहरु र विचारहरुको समावेश सुनिश्चित गर्नका निमित्त
 - बालिकाहरुको भर्ना तथा उपलब्धीमा वृद्धि गर्ने अर्थका लागि
 - विद्यालय भवनहरुको वृद्धि र मर्मत संहार गर्ने सवालमा महिलाहरुको निश्चित समस्याहरु जस्तै पर्याप्त महिला शौचालयहरुको संख्या आदी समावेश गर्ने
 - महिला शिक्षकहरुको भर्ना गरी र उनीहरुलाई पूर्ण रुपमा सहयोग गर्ने
- २) विकेन्द्रीकरण अन्तर्गत विद्यालय सुधार योजना र क्षमता अभिवृद्धिका सम्बन्धमा जिल्ला तथा सामुदायिक तहमा प्रदान गरिने प्रशिक्षणहरुमा निश्चित प्रतिशत महिलाहरु समावेश गरिनुपर्ने
- ३) पर्याप्त संख्यामा महिलाहरुको सहभागिताको सुनिश्चिताको निमित्त विकेन्द्रीकरणका सम्बन्धमा दिइने प्रशिक्षणमा सहभागी हुने हरूको तथ्याङ्कलाई लैङ्गिक रुपमा विभाजन गर्ने

केन्द्रीय लगानी परियोजना CIP शिक्षा विभागको व्यवस्थापन (भाग ८)

सिफारिशहरु

लैङ्गिक अध्ययन समूहले व्यवस्थापनका भूमिकाहरुमा महिलाहरुको संख्या वृद्धिका लागि पहिले नै आवाज उठाइसकेको छ । यस समूहले महिलाहरुलाई कुनै उच्चस्तरीय सुभावा आयोगका सदस्यहरुका रुपमा पनि समावेश गरियोस् भन्ने कामना पनि गर्दछ । तसर्थ यो लैङ्गिक अध्ययन समूह सिफारिश गर्दछ कि :

- क) सबै सुभावा आयोगहरुमा महिलाहरु समावेश गरिनुपर्दछ
- ख) सम्पूर्ण तहहरुमा महिला व्यवस्थापकहरुको संख्या बढाउनु पर्दछ

२.० सिकाई उपलब्धी

पाठ्यपुस्तक पुनर्निर्माण तथा मुल्याङ्कन (भाग ५)
पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक -उप भाग ५.१)

सिफारिशहरु :

१. समय परिस्थिति र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय परिवेशहरुले माग गरे बमोजिम पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरुको पुनरावलोकन, पुनर्निर्माण तथा पुनर्लेखन गरिनु पर्दछ ।
२. पाठ्यक्रम निर्माताहरु तथा पाठ्यपुस्तक लेखकहरुले लैङ्गिक मुद्दाहरु मा सुधार गर्ने खालका लैङ्गिक पूर्वाग्रह रहित शैक्षिक सामाग्रीहरु कसरी निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा प्रशिक्षण प्रदान गर्नु पर्दछ ।
३. महिला लेखिकाहरु र महिला पाठ्यक्रम निर्माताहरुलाई पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको निर्माणमा सहभागी गराइनुपर्दछ ।
४. पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरु लैङ्गिक, सामाजिक र क्षेत्रीय पुर्वाग्रहहरु मुक्त हुनुपर्दछ ।

५. शिक्षक निर्देशिकाहरू र सहयोगी पाठ्य सामाग्रीको विकास गरिनुपर्दछ र सम्बन्धित सबैलाई वितरण गरिनु पर्दछ ।
६. पाठ्यक्रम कार्यान्वयन तथा पाठ्यपुस्तकहरूको प्रयोगको निमित्त शिक्षकहरूलाई प्रशिक्षित गराइनु पर्दछ ।
७. पाठ्यक्रमको निरीक्षण तथा मुल्याङ्कन निश्चित तालिकाको आधारमा कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ ।
८. पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरू तथा अन्य पाठ्य सामाग्रीहरू आवश्यक पर्ने समयमा वितरण गरिनु पर्दछ ।
९. पाठ्यक्रम र शिक्षक प्रशिक्षण निरन्तर मुल्याङ्कन प्रणाली संग अन्तरसम्बन्धित हुनु पर्दछ ।

पाठ्यपुस्तक वितरण

घ) सिफारिशहरू

१. पाठ्यपुस्तकहरूको निःशुल्क वितरण गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिइनु पर्दछ र वितरण प्रक्रियाको पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ ।
२. पाठ्यपुस्तक वितरणका मुख्य परियोजनाहरूको मुल्याङ्कन गरिनु पर्दछ ।
३. पाठ्यपुस्तकको गुणस्तर र आकारमा सुधार गरिनु पर्दछ ।
४. पाठ्यपुस्तक वितरण प्रक्रियालाई व्यापक रूपमा विस्तार गरिनु आवश्यक छ ।
५. अनावश्यक खर्च हटाइनु पर्दछ र वितरण प्रणालीलाई सरल बनाइनु पर्दछ ।
६. पाठ्यपुस्तकहरूको छपाइ तथा वितरण समयमा नै गरिनु पर्दछ ।
७. विद्यालय तहमा पाठ्यपुस्तकहरू विद्यालयहरूमार्फत उपलब्ध गराइनु पर्दछ । पाठ्यपुस्तकको वितरणमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरू र गाउँ शिक्षा समितहरूलाई सहभागी गराइनु पर्दछ ।

निरन्तर मुल्याङ्कन (उपभाग ५.२)

घ) सिफारिशहरू

१. परियोजना कार्यान्वयन गरिएका विद्यालयहरूमा पर्याप्त शिक्षकहरू उपलब्ध गराइनु पर्दछ ।
२. धेरै संख्यामा विद्यार्थीहरू छन् भने तिनीहरूलाई दुई वटा कक्षामा विभाजन गरिनु पर्दछ ।
३. परियोजना संग परिचित गराउनको निमित्त शिक्षकहरू तथा प्रधान अध्यापकहरूलाई नियमित रूपमा प्रशिक्षणको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
४. शिक्षकहरूले नियमित मुल्याङ्कन संग सम्बन्धित शैक्षिक प्रशिक्षणहरू प्राप्त गर्नु पर्दछ ।
५. परियोजनालाई दीर्घकालीन बनाउनका निमित्त आवश्यक खर्च जुटाउने माध्यमहरू खोजिनु पर्दछ ।
६. निरन्तर मुल्याङ्कनले वालवालिकाहरूमा परेको प्रभावमा कुनै भिन्नता छ भने त्यसको पहिचान गरिनु पर्दछ ।

शिक्षक प्रशिक्षण तथा पेशागत सहयोग (भाग ६)

(घ) सिफारिशहरू

लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट ध्यान दिनुपर्ने दुईवटा एकदमै महत्वपूर्ण पक्षहरू छन् :- धेरै महिला प्रशिक्षकहरू र श्रोत व्यक्तिहरूको भर्ना र प्रशिक्षण इकाइ तथा कार्यक्रमहरूमा बढी लैङ्गिक पक्षका तालिमहरूको समावेश गरिनु पर्दछ । शिक्षकहरूलाई नियमित र विशेष कार्यक्रमहरू मार्फत दलित र अपाङ्ग बवालवालिकाहरूले विद्यालय र समाजमा अनुभव गर्ने विभिन्न समस्याहरूका बारेमा मध्य नजर गरी स्पष्ट र विशिष्ट तालिम प्रदान गरिनु पर्दछ । यस्ता प्रशिक्षणहरूविना वालिकाहरू सधै पिडित भैरहन्छन् ।

- १) महिला प्रशिक्षकहरू तथा श्रोत व्यक्तिहरूको भर्ना ।
 - (क) महिला आवेदकहरू प्रति गरिने पूर्वाग्रहलाई निर्मुल गर्नका निमित्त पदहरूको तह र अवस्थाहरूको लागि अपनाउने आधारहरूको पुनरावलोकन गर्ने ।
 - (ख) महिला शिक्षकहरूलाई प्रशिक्षकहरू र श्रोत व्यक्तिको पदमा आवेदन दिनका निमित्त सकारात्मक रूपमा प्रोत्साहित गर्ने ।
 - (ग) या त यातायात खर्च कम गर्नका निमित्त श्रोत व्यक्तिहरूले सुपरिवेक्षण गर्नुपर्ने विद्यालयहरूको संख्या कटौती गर्ने या श्रोत व्यक्तिहरूलाई यथोचित यातायात सुविधा उपलब्ध गराउने वा निजी सवारी साधनहरू संचालनका निमित्त खर्च व्यहोर्ने ।
 - (घ) महिला तथा पुरुष व्यवसायिक कर्मचारीहरूलाई आंशिक नियुक्ति प्रदान गर्नका लागि गम्भीर ध्यान दिनु पर्ने ।
 - (ङ) एन.सी.इ.डी. (NCED) ले प्रमाणपत्र मुख प्रशिक्षणका निमित्त स्थानीय प्रशिक्षकहरूको भर्ना गर्ने र उनीहरूलाई सम्बन्धित जिल्लाहरूमा नै रोजगारी दिने ।
 - (च) प्रशिक्षकहरूको सरुवालाई ऐच्छिक गराउने ।
 - (छ) प्रशिक्षकहरू तथा श्रोत व्यक्तिहरूलाई पदोन्नती गर्ने तथा आर्थिक उपलब्धीहरू प्राप्त हुने खालका पेशागत संरचनाहरू उपलब्ध गराउने ।
२. प्राथमिक शिक्षामा लैङ्गिक सचेतना तथा जागरणका लागि शिक्षक प्रशिक्षणका लागि एकाइ शीर्षकको निर्माण गर्ने ।
 - (क) शैक्षिक क्षेत्रका लैङ्गिक समस्याहरूका सम्बन्धमा एउटा विशिष्ट प्रशिक्षण एकाइको निर्माण गर्ने ।
 - (ख) प्रशिक्षण एकाइहरूको पुनर्मुल्याङ्कन गर्ने र सबै प्रशिक्षण क्षेत्रहरूका सम्पूर्ण शीर्षकहरूमा बालवालिकाहरूका विभिन्न आवश्यकताहरूलाई प्रत्यक्ष रूपमा सम्बोधन गर्ने खालका शीर्षकहरू समावेश गर्ने र लैङ्गिक पूर्वाग्रह तथा महिलाहरूको कम प्रतिनिधित्व, जातीय समाजमा उनीहरूको भूमिका र अवस्थालाई सिमित गर्ने व्यवधानहरूलाई हटाउनको निमित्त प्रशिक्षण कार्यक्रमहरूको पुनरावलोकन गर्ने ।
३. सिकाई उपलब्धीमा वृद्धि गर्नका निमित्त व्यवसायिक तथा प्राविधिक कर्मचारीहरूका लागि प्रशिक्षण
 - (क) महिला तथा पुरुष प्रशिक्षकहरू, श्रोत व्यक्तिहरू, पि.टि.टि.सि.(PTTC) हरू, प्रधानाध्यापकहरू र एन.सि.इ.डि. (NCED) प्रशिक्षकहरूका लागि लैङ्गिक लैङ्गिक तालिम (

लैङ्गिक योजना, लैङ्गिक विश्लेषण, लैङ्गिक जागरण र सचेतनाका वारेमा) प्रदान गर्ने महिलाहरूलाई प्रशिक्षणका निमित्त विशेष प्राथमिकता दिने ।

(ख) महिला शिक्षकहरू, महिला प्रधानाध्यापकहरू, महिला श्रोत व्यक्तिहरू र महिला प्रशिक्षकहरूका निमित्त क्षमता अभिवृद्धि तालिम

(ग) महिला प्रधान अध्यापकहरू, सहायक प्रधानाध्यापकहरू, श्रोत व्यक्तिहरू र निरिक्षकहरू का लागि नेतृत्व विकासको लागि प्रशिक्षण ।

(घ) सम्पूर्ण महिला प्रधानाध्यापकहरू, प्रशिक्षकहरू र श्रोत व्यक्तिहरूका लागि महिलाहरू प्रति आइपर्ने घरेलु तथा पेशागत उत्तरदायित्वहरूबीच सन्तुलन ल्याउनका निमित्त प्रशिक्षण ।

(ङ) पाँचवटा जिल्लाहरूमा सेरिड (CERID) को “परिवर्तनको वहाकका रूपमा महिला शिक्षकहरू” कार्यक्रम सञ्चालन गर्न र तीन महिना पछाडि अर्को कार्यक्रम गर्नु पूर्व नै त्यस कार्यक्रमको प्रभावको मुल्याङ्कन गर्ने ।

प्रमाणपत्र मुखी प्रशिक्षण (उपभाग ६.२)

सिफारिसहरू :

१. प्रशिक्षण लिइरहेका शिक्षकहरूका लागि प्रोत्साहन प्रदान गर्ने ।
२. सम्पूर्ण कार्यक्रमहरूमा लैङ्गिक मुद्दालाई समावेश गर्नका निमित्त कार्यक्रमहरूको पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ ।
३. यसैगरी शिक्षामा लैङ्गिक मुद्दाहरू सम्बन्धी एउटा कार्यक्रम थपिनु पर्दछ ।
४. यसको लक्ष्य सम्पूर्ण शिक्षकहरू सेवा पूर्व नै अनिवार्य रूपमा प्रशिक्षित हुनुपर्छ ।
५. प्रशिक्षणका लागि आवेदन दिनका निमित्त मिला शिक्षकहरूलाई प्रोत्साहित गरिनु पर्दछ ।

महिला शिक्षकहरूको भर्ना

(घ) सिफारिसहरू

यो समस्या समाधानका निमित्त केहि सिफारिसहरू गरिएका छन् :

१. रिक्त रहेका वा पदहरू तथा महिलाको दरवन्दीमा नियुक्त गरिएका पुरुषहरूका सम्बन्धमा सामुदायिक तहमा सुचना संकलन गर्नु ।
२. समुदायमा प्रवेशिका परीक्षामा उत्तीर्ण छात्राहरूको संख्या र स्थिति किटान गर्नका निमित्त महिला शिक्षकहरू तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहायतामा स्थानीय रूपमा सर्वेक्षण गर्नु ।
३. रिक्त पदहरूको विज्ञापन गर्ने, उक्त विद्यालयको नाम किटान गर्ने र अन्तर्वार्ता तथा नियुक्ति प्रक्रियालाई पारदर्शी बनाउने ।
४. महिला शिक्षकहरू नियुक्त गर्दा उपलब्ध भएमा द्वितीय तह उत्तीर्ण महिलाहरूलाई प्राथमिकता दिने ।
५. दुर्गम क्षेत्रहरूमा टेष्ट परीक्षामा उत्तीर्ण छात्राहरूलाई अवसर प्रदान गर्नु तिनीहरूलाई प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गर्नका लागि दुई वर्षको समयवाधि तोक्ने र नसकेमा उनीहरूलाई विस्थापित गर्ने ।
६. माध्यमिक तहका छात्राहरूलाई सेवा पूर्वको तालिम प्रदान गर्ने ।

७. महिला शिक्षकहरु नियुक्त गरिएन भने जिल्ला शिक्षा कार्यालयले सम्पूर्ण अन्तरवार्ताहरु तथा नियुक्तिहरुको अभिलेख राख्नु पर्दछ । जिल्ला शिक्षा कार्यालयले सम्पूर्ण नियुक्तिहरुको अनुमोदन गर्नु पर्दछ र महिलाहरु नभएका विद्यालयहरुमा महिलाहरु उपलब्ध हुने सम्भावनाहरु हुँदाहुँदै पुरुषहरुको नियुक्तिको अनुमोदन गर्नु हुदैन ।
८. महिला शिक्षकहरुका लागि भौतिक सुविधाहरुमा सुधार गरिनु पर्दछ ।
९. प्रत्येक विद्यालयमा एक जना शिक्षिका रहने लक्ष्यलाई बढाएर एक तिहाइ पुऱ्याउने ।
१०. उनीहरुलाई समाजमा परिवर्तनका वहाकको रूपमा कार्य गर्नको निमित्त महिला शिक्षकहरुको समुह निर्माण गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।
११. महिला शिक्षकहरु नियुक्तिको महत्वका सम्बन्धमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिका सदस्यहरुलाई प्रशिक्षण प्रदान गर्ने ।

प्राथमिक विद्यालयहरुमा महिला प्रधानाध्यापकहरुको भर्ना

(घ) सिफारिशहरु

१. महिलाहरुविरुद्धको पुर्वाग्रहलाई हटाउनको निमित्त महिला प्रधानाध्यापकहरुको नियुक्त गर्ने आधारहरुको पुनरावलोकन गर्ने ।
२. लैङ्गिक पुर्वाग्रह कम गर्नका निमित्त सम्पूर्ण नियुक्ति प्रक्रियामा दुई जना महिलाहरु समावेश गराउनु पर्दछ ।
३. अनुभवि शिक्षिकाहरुलाई नेतृत्वदायी तालिमहरु र पदोन्नतीका निमित्त प्रशिक्षणहरु प्रदान गरिनु पर्दछ ।
४. सन् २००५ सम्ममा महिला प्रधानाध्यापकहरुको संख्यामा सत प्रतिशतले वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिनु पर्दछ ।
५. दश वर्ष भित्रमा महिला प्रधानाध्यापकहरुको संख्या एक तिहाइ राखिनु पर्दछ ।

३.० पहुँच तथा निरन्तरता

विद्यालयका भौतिक सुविधाहरु -भाग १)

(घ) सिफारिशहरु

शिक्षा प्रणालीमा ठुला भवन परियोजनाले धेरै साधनहरुको माग गर्दछ र परियोजनाको उपलब्धीलाई बढाउनका निमित्त निश्चित पक्षहरुमा ध्यान दिइनु पर्दछ । अहिलेका आवश्यकताहरु निम्न छन् :

- १) शिक्षा विभागको कार्यान्वयन क्षमतामा सुधार
- २) स्थानीय सरकारलाई विद्यालय सुधार तथा प्रगतिको निरिक्षणप्रति उत्तरदायी बनाउनका निमित्त एउटा स्वतः स्फुर्त प्रणालीको सृजना गर्नुपर्दछ ।
- ३) स्थानीय सरकारका अधिकारीहरुलाई लैङ्गिक समस्याहरुका सम्बन्धमा जानकारी गराउने र उनीहरुलाई विद्यालयहरुमा भौतिक सुविधाहरुको अभावको कारणले छात्राहरुमा आइ पर्ने असुविधाहरुका सम्बन्धमा सुचनाहरु संकलन गर्न प्रोत्साहित गर्ने ।
- ४) छात्राहरु तथा महिला शिक्षकहरुका लागि पर्याप्त पानी तथा शौचालयको सुविधाको सुनिश्चितता गर्ने ।

- ५) सरकारी सहयोग संगै स्थानीय श्रोतहरूको परिचालन गरी विद्यालयहरूमा भौतिक सुविधाहरूको चाँजोपाँजो मिलाउनका निमित्त समुदायलाई प्रोत्साहित गर्ने ।
- ६) सरकारको नियमित बजेटमा गाउँ विकास समितिहरूका लागि छुट्टाएको रकमबाट विद्यालयहरूको भौतिक सुविधाहरूको सुधारको व्यवस्थाको लागि केहि हिस्साको व्यवस्था गर्ने ।
- ७) कोप (COPE) नमुनालाई चरणगत रूपमा लागु गर्ने ।

वैकल्पिक (स्कूल) शिक्षा (भाग २)

(घ) सिफारिशहरू :-

- १) लैङ्गिक आधारमा अवसरहरूबाट विमुख समुहहरू सम्बन्धी सुचनाको आधारमा निरक्षर मापन सम्बन्धी कार्य यथासम्भव चाँडो गर्ने ।
- २) निरक्षरता मापनको सम्बन्धमा प्राथमिकताको आधार निर्धारण गर्दा बालबालिका तथा पिछडिएका वर्गका बालिकाहरूको आवश्यकतालाई ध्यान दिने ।
- ३) इ.सी.डी (ECD) तथा आय आर्जन कार्यक्रमहरूलाई साक्षरता सम्बन्धी प्याकेज कार्यक्रमको रूपमा कार्यान्वयन गर्ने ।
- ४) स्थानीय तहका सरकारी र गैरसरकारी संस्थाहरूका बीच समन्वय स्थापित गर्ने ।
- ५) माथिल्लो तहबाट शुरु गरी तल्लो तहसम्म चरणबद्ध रूपमा लैङ्गिक सचेतना सम्बन्धी तालिमको आवश्यकता छ ।
- ६) कार्यक्रमका लक्ष्य तथा उद्देश्यहरूको मुल्याङ्कन गर्न तथा हालसम्म कार्यक्रम नपुगेका बालबालिकाहरू सम्म पुग्ने रणनीतिको विकास गर्नको लागि विद्यालय बाहिरका अध्ययन अध्यापन कार्यक्रमहरू सम्बन्धी सम्पूर्ण तथ्याङ्कहरूलाई लैङ्गिक विभाजन गरी हेर्ने ।

छात्राहरूको लागि शिक्षा (भाग ३)

(घ) सिफारिशहरू

- १) छात्राहरूका लागि विशेष कार्यक्रमहरू निरन्तर रूपमा लागु गरिरहनु पर्दछ ।
- २) शिक्षा प्राप्त गरिरहेका गरीव परिवारका छात्राहरूबाट स्पष्ट तथा मापनयोग्य उपलब्धीको सुनिश्चितताका निमित्त शिक्षाको गुणस्तर अभिवृद्धिका लागि सहयोग गर्नुका साथै परियोजनाहरूलाई निरन्तरता दिइनु पर्दछ ।

छात्राहरूको लागि भोजन छात्रावास (Feeder Hostel) पोषणगृह (उपभाग ३.१)

भोजन छात्रावास प्रणालीको प्रभावकारीता अभिवृद्धिका निमित्त निम्नलिखित सिफारिशहरू गरिएका छन् :

(घ) सिफारिशहरू :

- १) छात्राहरूलाई छात्रावासको उद्देश्यका सम्बन्धमा अभिमुखिकरण प्रशिक्षण प्रदान गर्ने ।

- २) अभिभावकहरु तथा लक्षित समुदायलाई परियोजनाको बारेमा जानकारी उपलब्ध गराउने उद्देश्यका लागि तल्लो तहसम्मका छात्रावासहरुमा सुचनाहरु प्रवाह गर्ने ।
- ३) यस परियोजनाबाट कसलाई फाइदा पुग्ने हो भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट पारदर्शी नितिको तर्जुमा गर्ने ।
- ४) छात्रावास व्यवस्थापन समिति, जिल्ला शिक्षा कार्यालय र गा.वि.स. बीच राम्रो समन्वय स्थापना गर्ने ।
- ५) छात्रावास संचालनका निमित्त समान निर्देशिकाहरुको तय गर्ने ।
- ६) छात्रावास तथा विद्यालयहरुमा लाग्ने शैक्षिक सामग्रीहरु र अन्य खर्चहरु धान्नका निमित्त पर्याप्त हुने गरी छात्रावृत्तिको परिमाणमा वृद्धि गर्ने ।
- ७) कोठाहरु, ओछ्यानहरु, पुस्तकालय, कम्पाउण्ड तथा पर्खाल आदीको उचित सुविधा उपलब्ध गराउने ।
८. विद्यार्थीहरुलाई आवश्यक निर्देशन दिन सक्षम एक जना योग्य पूर्णकालीन छात्रावास संरक्षकको व्यवस्था गर्ने ।
९. कक्षा १० का छात्राहरुलाई प्रवेशिका परीक्षाको तयारीका निमित्त एउटा भिन्दै प्रशिक्षण कक्षाको व्यवस्था गर्ने ।
१०. छात्रवृत्ति समयामा नै उपलब्ध गराउने ।
११. छात्राहरुलाई प्रवेशिका परीक्षा पछाडि पूर्व-शिक्षक प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्ने ।
१२. छात्राहरुबाट अध्ययन पश्चातको सेवा करार प्राप्त गर्ने ।

छात्रवृत्ति कार्यक्रम (उपभाग- ३.२)

(घ) सिफारिशहरु

१. प्राथमिक तहमा छात्रवृत्तिको कोटा तथा परिमाण बढाउनु पर्दछ ।
२. छात्रवृत्ति विद्यालय सत्र शुरु हुन पूर्व नै खोल्नु पर्दछ ।
३. केन्द्रिय तथा जिल्ला स्तरमा छात्रवृत्तिको व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी तथा सरलीकृत गरिनु पर्दछ ।
४. छात्रवृत्ति प्रदान गरिने आधारहरुलाई विशिष्टिकरण गरिनु पर्दछ र छात्रवृत्ति सम्बन्धी जानकारीहरु सवै समुदायहरुमा उपलब्ध गराइनु पर्दछ ।
५. छात्रवृत्तिको दुरुपयोग भएको खण्डमा कडा कारवाही गरिनु पर्दछ ।
६. कार्यक्रमको प्रभावकारी अनुगमन तथा निरीक्षण गरिनु पर्दछ ।
७. छात्रवृत्ति कार्यक्रमको गहिरो मुल्याङ्कन गरिनु पर्दछ । यसो गर्दा समानताको सिद्धान्तको सट्टा आवश्यक परेका छात्राहरुलाई छनौट गर्नका निमित्त साधन, श्रोतको सदुपयोग उपयोगिताका लागि मानांकहरु पत्ता लगाउनमा विशेष जोड दिनु पर्दछ ।
८. क्याम्पस तहका छात्रवृत्तिहरुको प्रभावकारिता मुल्याङ्कनका निमित्त उउटा छुट्टै अध्ययन गरिनु पर्दछ ।

विद्यालय पोशाक

(घ) सिफारिशहरु

१. विद्यार्थीहरूको आवश्यकता बमोजिम भत्ता उपलब्ध गराइनु पर्दछ , जुन एक पटक भन्दा बढी पनि हुन सक्दछ ।
२. भत्ता वितरणको सम्बन्धमा ताजा/यथार्थ जानकारी हुनु पर्दछ र यसलाई महिला शिक्षा शाखाद्वारा एकीकृत गरिनु पर्दछ ।
३. क्रियाकलापहरूको वास्तविक प्रभाव पहिचान गर्नका निमित्त एउटा स्तरीय अध्ययन गरिनु पर्दछ ।

पोषणयुक्त खाद्यान्न परियोजना

(घ) सिफारिशहरू

१. पोषणयुक्त खाद्यान्नको महत्वको वारेमा जनचेतना कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ ।
२. खाद्यान्नको भण्डारको राम्रो व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
३. खाद्यान्न परियोजनालाई आ.प्र.शि.प.-दोश्रो संग सम्बन्धित गराइनु पर्दछ ।
४. यस परियोजनालाई महिलाहरूको भर्ना प्रतिशत कम रहेका जिल्लाहरूमा विस्तार गरिनु पर्दछ ।
५. भर्ना तथा शैक्षिक निरन्तरता कार्यक्रमको प्रभावका वारेमा सर्वेक्षण गरिनु पर्दछ ।

विशेष समुहको शिक्षा लागि शिक्षा -भाग ४

सिफारिशहरू :

१. उत्पीडित समूहहरूको पहिचान गरिनुका साथै तिनीहरूलाई लक्षित गरिनु पर्दछ ।
२. उत्पीडित लक्षित समूहलाई सहयोग पुऱ्याउनका निमित्त कामका लागि खाद्यान्न तथा विद्यालय पोषण कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिनु पर्दछ ।
३. यस्ता क्षेत्रहरूमा रहेका विद्यालयहरूमा उपयुक्त शिक्षक प्रशिक्षणद्वारा शिक्षाको गुणस्तर उकास्न र गुणस्तरीय शिक्षण तथा सिकाई सामाग्रीहरूको उत्पादनका निमित्त निरन्तर प्रयासहरू गरिनु पर्दछ ।
४. बढी भन्दा बढी बालबालिकाहरूलाई आकर्षण गर्न, विशेष त बालिकाहरूलाई विद्यालयमा आकर्षण गर्नका निमित्त उचित तथा पर्याप्त भौतिक सुविधाहरू उपलब्ध गराइनु पर्दछ ।
५. यस्ता क्षेत्रहरूलाई विशेष प्राथमिकता प्रदान गरि एक महिला शिक्षक नितिलाई गम्भीरता पूर्वक लागु गरिनु पर्दछ ।
६. विद्यालयहरूमा कक्षा १ देखि ५ सम्मको पूर्ण प्राथमिक चक्र हुनु पर्दछ ।
७. विद्यालयहरूको अनुगमन तथा निरीक्षणका निमित्त विद्यालय व्यवस्थापन समितिहरूको गठन गरि तिनीहरूलाई क्रियाशिल गराइनु पर्दछ ।
८. स्थानीय गैरसरकारी र समुदायमा आधारित संस्थाहरूको सशक्तिकरण गरि तिनीहरूका विद्यालयमा एक देखि पाँच कक्षा सम्मको पूर्ण प्राथमिक चक्र हुनु पर्दछ ।
९. स्थानीय गैरसरकारी संस्थाहरू र समुदायको संस्थाहरूलाई सशक्त गराई विद्यार्थी तथा शिक्षकहरूको आवश्यकताको आधारमा कार्यक्रमहरू तयार गर्ने प्रेरित तथा प्रदान गर्नका लागि उपयोग गरिनु पर्दछ ।
१०. वादि बालिकाहरूका लागि सामाजिक आर्थिक तथा शैक्षिक कार्यक्रमहरू समावेश हुने गरी एउटा विशेष परियोजनाको निर्माण गरिनु पर्दछ ।

११. बालबालिकाहरुको हितलाई फाइदा पुऱ्याउनका निमित्त यस परियोजनामा संलग्न सम्पूर्ण तथ्याङ्कहरुलाई भिन्दा भिन्दै रुपमा प्रस्तुत गरिनु पर्दछ ।

विशेष शिक्षा (भाग - पाँच)

(घ) सिफारिशहरु

१. शारीरिक रुपले अशक्त बालबालिकाहरुको यथार्थ संख्या कितान गर्नका लागि एउटा सर्वेक्षण गर्ने ।
२. कार्यक्रमहरुलाई मितव्यायी गराउने ।
३. अशक्त बालबालिकाहरुका लागि सस्ता शैक्षिक सामाग्रीहरुको निर्माण गर्नका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्ने ।
४. दुविधा र विरोधाभाषहरुहटाउने ।
५. शिक्षा विभाग र गैरसरकारी संस्थाहरुबीच समन्वय स्थापित गर्ने र विशेष शिक्षाको विकासमा गैरसरकारी संस्थाहरुलाई बढी जिम्मेवारीहरु दिने ।
६. निरन्तर शिक्षा तथा अनुगमन कार्यक्रमहरुका लागि राम्रो संयन्त्रहरुको विकास गर्ने ।
७. अशक्त बालबालिकाहरुको संख्याको आधारमा विद्यालय तथा जिल्लाहरुद्वारा कक्षा विस्तार गर्ने ।
८. अशक्त बालबालिकाहरुमा आत्म विश्वास बढाउन तथा अरु नागरिक सरह राष्ट्रको एउटा जिम्मेवार नागरिक हुँ भन्ने भावनाको विकासका निमित्त विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमको संचालन गर्ने ।
९. शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रममा बाल मनोविज्ञानलाई समावेश गरिनु पर्दछ ।
१०. उचित सिकाई सामाग्रीहरु तथा अन्य आवश्यक सामाग्रीहरु उपलब्ध गराउनु पर्दछ ।
११. अशक्त बालबालिकाहरुलाई पनि शिक्षाको आवश्यकता पर्दछ भन्ने सम्बन्धमा समुदायहरु तथा विद्यालयहरुमा चेतना बढाउने ।

पूर्व बाल्यावस्था विकास (भाग ६)

(घ) सिफारिशहरु

१. योजनाविदहरु तथा निति निर्माताहरुलाई पूर्वबाल्यावस्था विकास परियोजनाको धारणा, उद्देश्य तथा महत्वका बारेमा प्रशिक्षण दिइनु पर्दछ ।
२. अभिभावकहरु, गाउँ विकास समितिका पदाधिकारीहरु र समुदायलाई अभिमुखिकरण तालिम दिइनु पर्दछ ।
३. प्राथमिक विद्यालयहरु र पूर्व बाल्यावस्था विकास केन्द्रहरु बीच नजिकको सम्बन्ध हुनु पर्दछ ।
४. बालबालिकाहरुका बारेमा पूर्व बाल्यावस्था विकास केन्द्रका कर्मचारीहरु तथा व्यवस्थाहरु नै हाजिर गर्दा लैङ्गिक स्थितिको विवरण राख्नु पर्दछ ।
५. पूर्व बाल्यावस्था विकास केन्द्रहरुलाई पोषणयुक्त खाद्यान्न परियोजनासंग सम्बन्धित गरिनु पर्दछ ता कि केन्द्रका बालबालिकाहरुले मध्यान्हको खाजा खान पाउन् ।
६. कार्यक्रमको सफलताको मुल्याङ्कनका निमित्त पूर्व बाल्यावस्था विकास केन्द्रको अध्ययन गरिनु पर्दछ ।

समुदाय परिचालन (भाग ७)

(घ) सिफारिशहरू :

१. व्यक्तिगत तथा सामाजिक रूपमा योगदान दिएकाहरूका लागि प्रमाणपत्रहरू उपलब्ध गराई सामुदायिक सहभागितालाई प्रोत्साहन गर्ने ।
२. स्थानीय जनसमुदायलाई परिचालन गर्न सक्षम बनाउनका लागि स्थानीय जनताहरूलाई विद्यालय व्यवस्थापनमा सहभागी गराउने ।
३. विद्यालय व्यवस्थापन तथा निरीक्षणका जिम्मेवारीहरू स्थानीय जनताहरू (महिला तथा पुरुष दुवै) लाई सुम्पने ।
४. स्थानीय महिला तथा पुरुषहरूलाई विद्यालयको आर्थिक व्यवस्थानमा सहभागी गराउने ।
५. विकेन्द्रीकरणको नितिलाई व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गरि स्थानीय जनसमुदायलाई विद्यालय उनीहरूको स्वामित्वमा रहेको भावना विकास गर्ने ।
६. समुदाय सहभागिताका लागि कोप (COPE) नमुना अङ्किकार गर्ने ।

साक्षरता कार्यक्रम (महिला शिक्षा कार्यक्रम) : (भाग आठ)

(घ) सिफारिशहरू :

१. सर्वप्रथम आ.प्र.शि.प.-दोश्रो, लागु भएका जिल्लाहरूको साक्षरता अवस्था सम्वन्धी तथ्याङ्क संकलन गरिनु पर्दछ ।
२. ति जिल्लाहरूमा महिलाहरूलाई आवश्यक साक्षरता तथा संख्या सम्वन्धी ज्ञानको पहिचान गरी त्यसलाई समावेश गर्न सक्ने खालका कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्ने ।
३. आयश्रोत उकास्न उपयोगी क्रियाकलापहरूको पहिचान गर्नका लागि सम्भाव्यताको अध्ययन तथा बजार अनुसन्धान गरिनु पर्दछ ।
४. केन्द्रीय तथा जिल्लागत तहमा प्रभागकारी अनुगमन निरीक्षण र मुल्याङ्कन प्रणाली स्थापित गरिनु पर्दछ ।
५. शिक्षण तथा सिकाइका विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गरिनु पर्दछ र गैरसरकारी संस्थाहरूद्वारा तयार गरिएका सिकाइका शैलीहरूलाई उचित स्थान दिइनु पर्दछ ।

अनुसुची २

ए.एस.आइ.पि. (ASIP) २००२-२००३ का लागि

लैङ्गिक अध्ययन समुह जनवरी २००२ ले प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदन

पहुँच र शैक्षिक निरन्तरता

१. महिला शिक्षकहरूको नियुक्ति
२. छात्रवृत्ति कार्यक्रमको विस्तार
३. भोजन छात्रावासहरूको प्रभावकारिता अभिवृद्धि

४. विशेष कार्यक्रमहरूले बालकहरू तथा बालिकाहरूमा परेको प्रभावको भिन्ना भिन्नै तथ्याङ्क राख्नु
५. विद्यालयहरूको भौतिक सुविधाहरूमा सुधार

सिकाई उपलब्धी

१. व्यवसायिक तथा प्राविधिक पुरुष तथा महिला कर्मचारीहरूलाई लैङ्गिक सचेतनाका सम्बन्धमा प्रशिक्षण दिनु र पेशागत विकासका लागि महिला कर्मचारीहरूलाई प्रशिक्षण प्रदान गर्नु
२. प्राथमिक शिक्षामा लैङ्गिक सचेतना र जागरणको वारेमा शिक्षक तालिमका लागि एकाइ तथा शीर्षकहरू तयार गर्नु
३. महिला प्रशिक्षकहरू र श्रोत व्यक्तिहरूको भर्ना गर्नु
४. प्राथमिक विद्यालयहरूमा महिला प्रधानाध्यापकहरू नियुक्त गर्नु
५. प्राथमिक तहका पाठ्यपुस्तकहरूबाट लैङ्गिक पुर्वाग्रह हटाउनु
६. निरन्तर मुल्याङ्कनलाई निरन्तरता दिनु

क्षमता अभिवृद्धि

१. पुरुष तथा महिला कर्मचारीहरूलाई लैङ्गिक तथा रणनीतिक योजनाका सम्बन्धमा प्रशिक्षण प्रदान गर्नु र शैक्षिक व्यवस्थापन तथा प्रशासनमा लैङ्गिक समता प्राप्तीका लागि महिला कर्मचारीहरूलाई पेशागत तालिम प्रदान गर्नु
२. निजामति सेवा नियमावली र नियुक्ति प्रक्रियाहरूको पुनरावलोकन गर्नु
३. शिक्षा विभाग र शिक्षा मन्त्रालयमा लैङ्गिक समानता ल्याउनु
४. विकेन्द्रिकरण प्रक्रियामा लैङ्गिक समानतामा ध्यान पुऱ्याउनु

हस्तक्षेपका क्षेत्रहरू	ए.एस.आइ.पि. ASIP २००२-३ (ASIP 2002-3)	ए.एस.आ.ई.पि. २००३-४	दीर्घकालीनकार्यक्रम हरु
पहुँच तथा शैक्षिक निरन्तरता	महिला शिक्षकहरूको नियुक्ति	भोजन छात्रावासको सुधार	भौतिक सुविधाहरूको विकास तथा निरन्तरता सुधार
	छात्रवृत्ति कार्यक्रमको विस्तार	लक्षित समुहका बालबालिका हरुका निमित्त सञ्चालित विशेष कार्यक्रमहरूको प्रभावको मुल्याङ्कन	
सिकाईमा उपलब्धी	महिला श्रोत व्यक्तिहरू तथा महिला प्रशिक्षकहरूको नियुक्ति	प्राथमिक विद्यालयहरूमा महिला प्रधानाध्यापकहरूको भर्ना	पाठ्यपुस्तकहरूबाट लैङ्गिक विभेद हटाउनु
	व्यवसायिक तथा प्राविधिक महिला तथा पुरुष कर्मचारीहरू लाई लैङ्गिक सचेतना सम्बन्धमा तालिम र पेशागत विकासका लागि महिला कर्मचारीहरूलाई तालिम	लैङ्गिक सचेतना र जागरणका सम्बन्धमा शिक्षक तालिम प्रदान गर्न आवश्यक एकाइहरू तथा शीर्षकहरूको विकास	निरन्तर मुल्याङ्कनलाई निरन्तरता दिनु

क्षमता अभिवृद्धि	पुरुष तथा महिला कर्मचारीलाई लैङ्गिक तथा रणनीतिक योजनाका सम्बन्धमा तालिम र शैक्षिक व्यवस्थापन तथा प्रशासनमा लैङ्गिक समता प्राप्तीका लागि महिला कर्मचारीहरूलाई पेशागत प्रशिक्षण	निजामति सेवा नियमावली र नियुक्ति प्रक्रियाहरूको पुनरावलोकन	
	शिक्षा विभाग र शिक्षा मन्त्रालयमा लैङ्गिक समानता ल्याउनु		
	विकेन्द्रीकरण प्रक्रियामा लैङ्गिक पक्षलाई समावेश		
वार्षिक रणनीतिक योजना			

रणनीतिक कार्यक्रमको पुनरावलोकन
पहुँच तथा निरन्तरता

आ.प्र.शि.प.- दोश्रो कार्यक्रम

उद्देश्य ३ अनुसूची १ : विशेष गरी छात्राहरु तथा असक्षम बालबच्चाहरुलाई आधारभुत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजनामा समान पहुँचको अभिवृद्धि गर्नु

उद्देश्य ३ प्राप्त गर्ने मुख्य रणनीतिहरु सुविधाविहिन वर्ग, असक्षम बालबच्चाहरुका लागि विशेष कार्यक्रमहरु, भर्ना वृद्धिका लागि समुदायको परिचालन, पूर्व बाल्यावस्था विकास केन्द्रहरुको स्थापना, विद्यालय बाहिरका छात्राहरुका लागि उत्प्रेरित गर्ने कार्यक्रमहरु र भोजन छात्रावास कार्यक्रम पर्दछन् ।

उद्देश्य ४

सामुदायिक व्यवस्थापन मार्फत विद्यालयको भौतिक वातावरणको गुणस्तर उकास्नु

यी उद्देश्य प्राप्तीका लागि अपनाइनुपर्ने रणनीतिहरु अन्तर्गत कक्षाकोठाहरु मर्मत, विद्यालयहरुको भौतिक सुधार, विद्यालय निर्माण निर्दिष्ट कार्ययोजना (Specific Intervention) र एस.आई.पि. (SIP) को योजना निर्माण तथा व्यवस्थापनमा समुदायको सहभागिता आदी पर्दछन् ।

नेपालमा शिक्षाको विकास र विस्तार १०४ वर्षे जहानियाँ शासनको अन्त्यसंगै सन् १९५१ (वि.सं. २००७) सालबाट शुरु भएको हो । पचासको दशकमा साक्षरता प्रतिशत जम्मा ३.९ थियो र महिला साक्षरता केवल ०.७% मात्र थियो । हालसालै गरिएको अध्ययनले देखाए अनुसार पुरुष साक्षरता ७१.१% तथा महिला साक्षरता ४४.८% रहेको छ । शिक्षा विकासको स्थितिले तुलनात्मक रूपमा उत्साहित नतिजा देखाउँदछ । चिन्ता गर्नु पर्ने तथ्य के छ भने ६-१० वर्ष उमेरका २८% बालबच्चाहरु अहिलेसम्म पनि शिक्षाबाट वञ्चित छन् । प्राथमिक कक्षाहरुमा भर्ना भएका बालबच्चाहरुमध्ये औसत १२% ले प्राथमिक कक्षाहरुमा नै विद्यालय त्याग्छन्, ३७% ले कक्षा १ दोहोर्‍याउँछन् र जम्मा ४१% विद्यार्थीहरुले प्राथमिक शिक्षाको चक्र पुरा गर्दछन् । यी मध्ये हामी छात्राहरुको संख्यामा नै बाहुल्यता पाउँदछौं जो सांस्कृतिक, सामाजिक र आर्थिक कारणहरुले गर्दा शैक्षिक अवसरहरुबाट वञ्चित छन् ।

सन् १९९९ मा खुद भर्ना दर ७२% देखाएको छ जसमा छात्रहरुको खुद भर्ना दर ७९% छ भने छात्राहरुको ६४% छ ।

शिक्षामा छात्राहरुको अवस्था छात्रहरुको समान उठाउनको निमित्त श्री ५ को सरकारले नवौं योजनामा विभिन्न नितिहरु निर्माण गरेको छ र सोही अनुरूप आ.प्र.शि.प.-दोश्रोले पनि छात्राहरुलाई शिक्षामा समान अवसर दिलाउनका निमित्त विभिन्न तत्वहरुलाई एकीकृत गरी कार्य सञ्चालन गर्‍यो ।

अनुभव तथा कार्यक्रम क्षेत्र अवलोकन

जनकपुरमा गरिएको कार्यक्रम (क्षेत्र) अवलोकनको क्रममा लैङ्गिक समुहले ३ वटा विद्यालयहरुको अवलोकन गर्‍यो र प्रधानाध्यापकहरु, पुरुष शिक्षकहरु, महिला शिक्षकहरु, अभिभावकहरु, श्रोत व्यक्ति तथा शिक्षा विभागका कर्मचारीहरुसंग अन्तर्वार्ता लियो ।

क्षेत्र अध्ययनबाट हामीले भौतिक सुविधाहरु, महिला शिक्षकहरुको अवस्था, छात्रवृत्ति तथा पोषणप्राप्त खाद्य कार्यक्रमहरु सम्वन्धमा जानकारी तथा सुचनाहरु संग्रह गर्‍यौ ।

आ.प्र.शि.प. दोस्रोको विद्यालय निर्माण गर्ने कार्यक्रम छ तर हामीले अवलोकन गरेका विद्यालयहरुमा ५ वटा कक्षाहरुका लागि पर्याप्त ठाउँ थिएन र कक्षाहरु वाहिर सञ्चालन भइरहेका थिए, फर्निचरहरु पर्याप्त थिएनन् र शिक्षकहरुको कोटा पूर्ति गरिएको थिएन ।

लैङ्गिक अध्ययन समुहले के धारणा राख्दछ भने प्राथमिक विद्यालयहरुमा महिलाहरुको पहुँच अभिवृद्धिका लागि तत्कालै अपनाउनुपर्ने महत्वपूर्ण रणनितिहरुमा महिला शिक्षकहरुको नियुक्ति, छात्रवृत्ति कार्यक्रमको लागि प्रभावकारी प्रशासन, पोषण छात्रावासहरुको उपयुक्त मर्मत सम्भार र पोषण भोजन छात्रावासका छात्राहरुलाई शिक्षणका लागि नियुक्त गर्नु आदी पर्दछन् ।

सुभाव तथा सिफारिशहरु

१. महिला शिक्षकहरुको नियुक्ति

लक्ष्य

लैङ्गिक समानता र सामाजिक न्याय

प्रयोजन

प्राथमिक विद्यालयहरूमा सहमत गरिए अनुसारका कोटाहरूमा महिला शिक्षकहरूको नियुक्ति गरि राष्ट्रिय तथा आ.प्र.शि.प.-दोश्रोका लक्ष्यहरूलाई सहयोग पुऱ्याउनु, सुविधाविहिन/पिछडिएका छात्राहरूलाई छात्रवृत्तिहरू उपलब्ध गराउनु, छात्राहरूलाई भोजन छात्रावासहरू मार्फत शिक्षण पेशामा प्रवेश गर्न प्रोत्साहित गरी महिला शिक्षिकाहरूको प्रवर्द्धन गर्नु र विद्यालयहरूमा पर्याप्त भौतिक सुविधाहरू उपलब्ध गराउनु ।

उद्देश्यहरू

- १) महिला शिक्षिकाहरूको कोटा खाली भएमा वा महिला शिक्षक कोटामा पुरुष शिक्षकहरू पूर्ति गरिएका विद्यालयहरूको पहिचान गर्नु ।
२. विद्यालय व्यवस्थापन समिति, स्रोतव्यक्ति र गैर सरकारी संस्थाहरूले जिल्लामा एस.एल.सी. पास गरेका महिलाहरूको संख्या पत्ता लगाउने ।
३. प्रवेशिका परिक्षा उत्तीर्ण गरेका महिलाहरूलाई खाली रहेका शिक्षक दरबन्दीहरूमा निवेदन दिन प्रोत्साहित गर्ने ।
४. प्रवेशिका परिक्षा उत्तीर्ण महिलाहरूलाई घरबाट पायक पर्ने ठाउँमा रहेका विद्यालयहरूमा नियुक्त गर्ने ।
५. प्रवेशिका परिक्षा उत्तीर्ण महिलाहरू उपलब्ध नभएमा माध्यामिक तहसम्म अध्ययन गरेका महिलाहरूलाई कक्षा १ र २ मा पढाउनका लागि तयार पार्ने ।

हस्तक्षेपका क्षेत्रहरू:

सि.नं.	क्रियाकलाप	लक्षित समुह	कार्य सुचाङ्क	उपलब्धी सुचाङ्क	शिक्षा मन्त्रालय / शिक्षा विभाग र शाखाहरूका जिम्मेवारी
१.	खाली रहेको अथवा पुरुषद्वारा पूर्ति गरिएका महिला शिक्षक कोटाहरूका वारेमा सुचना संकलन गर्नु	प्रवेशिका उत्तीर्ण छात्राहरू	खाली दरबन्दी र महिला कोटाको वारेमा सुचनाहरू संकलन	महिलाहरूका सम्पूर्ण कोटाहरू महिला शिक्षकहरूद्वारा पूर्ति भए वा पुरुषद्वारा पूर्ति गरियो वा खाली छाडियो	शिक्षा विभाग र शिक्षा शाखा
२.	प्रत्येक विद्यालयमा	महिला शिक्षिकाहरू	सवै प्राथमिक विद्यालयहरूले	दरबन्दीहरूमा महिला	शिक्षा विभाग, शिक्षा शाखा र शिक्षा मन्त्रालय

	एक जना शिक्षिका रहनुपर्ने व्यवस्थालाई पुनरावलोकन गरी ५ कक्षा सम्मका विद्यालयहरुमा कम्तीमा पनि २ जना शिक्षिकाहरु रहनुपर्ने व्यवस्था गर्ने ।		कम्तीमा पनि एउटा महिला शिक्षकको दरवन्दी पाए	शिक्षकहरु नियुक्त गरिए	
३.	सम्पूर्ण जिल्लाहरुमा प्रवेशिका उत्तीर्ण छात्राहरुको वारेमा सूचना संकलन	प्रवेशिका उत्तीर्ण छात्राहरु	जिल्लाहरुमा प्रवेशिका पास गरेका छात्राहरुका सम्बन्धमा सूचनाहरु संकलन गरियो	महिला शिक्षकहरुको संख्यामा वृद्धि भयो	शिक्षा मन्त्रालय
४.	माध्यमिक तहका छात्राहरुलाई पूर्व सेवा तालिम	माध्यमिक तहका छात्राहरु	छात्राहरुलाई शिक्षक तालिम उपलब्ध गराइयो	छात्राहरु कक्षा १ र २ मा शिक्षकहरुका रुपमा नियुक्त गरियो	शिक्षा विभाग, शिक्षा शाखा, शिक्षा मन्त्रालय
५.	प्रति प्रा.वि मा कम्तीमा पनि २ जना शिक्षिका हुने नितिको पुनसंरचना	महिला शिक्षिकाहरु	शिक्षा मन्त्रालयद्वारा प्रत्येक विद्यालयमा दुई जना शिक्षिकाहरु नियुक्त गर्न निति निर्माण	प्रा.वि. हरुले दुई जना महिला शिक्षिकाहरुका लागि दरवन्दी पाएर नियुक्त गरे	शिक्षा विभाग, शिक्षा शाखा, शिक्षा मन्त्रालय
६.	प्रशिक्षित महिला शिक्षकहरुको समुह सृजना गर्ने, आवश्यकता पर्दा सट्टामा काम गर्ने	महिला शिक्षिकाहरु	समुदाय परिचालकका रुपमा महिला शिक्षिकाहरुको समुह निर्माण गरियो र तालिम प्रदान गरियो	समुहका सदस्यहरुलाई महिला भर्नाका सम्बन्धमा जागरण अभियान संचालन गर्न	डि.ओ.इ., डब्लू.इ.एस., एम.ओ.सि.

				परिचालन गरियो	
७.	अन्तर्वार्ता र नियुक्ति पारदर्शी हुनैपर्छ	महिला शिक्षकहरु	निवेदकहरुका संख्या र पारदर्शी अभिलेहरु राखियो	तत्कालीन दरवन्दी पूरा गरियो र नयाँ निति निर्माण गरियो	डि.ओ.इ., एस.एम.इ.

उपलब्धीहरु :

- १) महिला शिक्षकहरुको तत्कालीन दरवन्दीको पूर्ति
- २) महिला कोटा वृद्धिका लागि निति संशोधन

२. छात्रवृत्ति कार्यक्रम लक्ष्य

– सुविधाविहित/अवसरबाट वञ्चित समुहहरुका छात्राहरुको भर्नामा वृद्धि गर्नु ।

उद्देश्यहरु

– कमजोर आर्थिक अवस्था भएका र अवसरबाट वञ्चित समुहहरुका छात्राहरुको भर्नामा वृद्धि गर्नु ।

उपलब्धीहरु :

१. विद्यालयमा छात्राहरुको भर्नामा वृद्धि हुनु
२. अवसरबाट वञ्चित/सुविधा विहित समुदायहरुका सम्पूर्ण छात्राहरुले छात्रवृत्ति प्राप्त गरे ।
३. जनताको आर्थिक स्थिति पहिचानका निमित्त जिल्लाहरुमा अध्ययन सम्पन्न

हस्तक्षेप गरिएका क्षेत्रहरु :

सि.नं.	क्रियाकलाप	लक्षित समुह	कार्य सुचाङ्क	उपलब्धी	एम.ओ.इ. (MOE) विभाग/शाखाका जिम्मेवारी
१.	योग्य उम्मेदवारहरुको छनौटका आधारहरुको विकास गर्नु	पिछडिएका समुहबाट योग्य छात्राहरु	छनौटका लागि आधारहरुको विकास	छात्रवृत्तिका निमित्त दक्ष छात्राहरुको छनौट	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ., डि.इ.ओ. एस.एम.सी.
२.	विद्यालयमा छात्राहरुको संख्याको आधारमा	प्राथमिक विद्यालयका छात्राहरु	छात्रवृत्तिको संख्यामा वृद्धि	धेरै छात्राहरुलाई पुरस्कार प्रदान र	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ. एम.ओ.इ.

	छात्रवृत्तिको संख्यामा वृद्धि			विद्यालय छाड्ने दरमा कमी	
३.	छात्रवृत्ति प्रदान गरिने प्रक्रियालाई जिल्लाहरुमा विकेन्द्रिकरण गर्नु	जिल्ला शिक्षा कार्यालय	डि.इ.ओ. (DEO) लाई छात्रवृत्ति प्रदान गर्न अधिकार प्रदान	छात्राहरुद्वारा समयमै छात्रवृत्ति प्राप्ती	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ.
४.	छात्रवृत्तिको रकम शैक्षिक सामाग्रीहरुमा नै खर्च गर्न गरियो भन्ने सुनिश्चित गर्नका निमित्त उपयुक्त निरीक्षण प्रणालीको विकास	डि.इ.ओ., श्रोत व्यक्तिहरु, DEO कर्मचारीहरु	नियमित निरीक्षण गरियो र उद्देश्य अनुकूल छात्रवृत्तिको खर्च भयो ।	छात्राहरुले शैक्षिक सामाग्रीहरु प्राप्त गरे	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ., डि.इ.ओ. एस.एम.सी.
५.	छात्रवृत्तिको परिणाममा वृद्धि	प्रा.वि. तहका छात्राहरु	छात्रावृत्तिको परिणाममा वृद्धि भयो	छात्राहरुलाई भर्नाका निमित्त उत्प्रेरित गरियो र विद्यालय छाड्ने दरमा कमी	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ., डि.इ.ओ. एस.एम.सी.
६.	१२ जिल्लामा संचालित समानताका आधारमा छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने कार्यक्रमको पुनरावलोकन	जिल्ला जनसंख्या	जनताको आर्थिक अवस्था चाल पाउनका निमित्त सर्वेक्षण सम्पन्न	अभावमा पिल्सिएका छात्राहरुले छात्रावृत्ति प्राप्त गरे	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ., डि.इ.ओ.

३. भर्ना वृद्धिका निमित्त भोजन छात्रावासको रणनिति

लक्ष्य :

– दुर्गम क्षेत्रहरुमा महिला शिक्षकहरुको संख्या वृद्धि गर्नु

उद्देश्य

– विशेष गरी दुर्गम क्षेत्रका प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण छात्राहरुलाई तालिमका अवसरहरु प्रदान गरी प्राथमिक विद्यालयहरुमा महिला निरिक्षकहरुको संख्या वृद्धि गर्नु ।

उपलब्धीहरु

- भोजन छात्रावासमा बस्ने शिक्षिकाहरु वन्नका लागि दुर्गम क्षेत्रका छात्राहरु उत्प्रेरित
- तालिमका निमित्त न्युनतम योग्यता पुगेका छात्राहरु भेटाउन कठिन भएका क्षेत्रहरुमा सुविधाविहीन समुहहरुका छात्राहरुलाई शिक्षक तालिम प्राप्त गर्नका निमित्त पूर्व आवश्यक शैक्षिक कार्यक्रममा पदोन्नती
- महिलाहरुको साक्षरता कार्यक्रमहरु लगायत अन्य विकासका क्रियाकलापहरु दुर्गम क्षेत्रका जनताहरुको परिचालन
- महिला शिक्षा सम्बन्धमा सकारात्मक धारणाको विकास
- विद्यालयहरुमा छात्राहरुको भर्ना र वृद्धि र शैक्षिक निरन्तरता

हस्तक्षेपका क्षेत्रहरु

सि.नं	क्रियाकलाप	लक्षित समुह	कार्य सुचाङ्कहरु	उपलब्धी सुचाङ्कहरु	शाखाका जिम्मेवारी
१.	छात्राहरुलाई भोजन छात्रावासका सम्बन्धमा अभिमुखिकरण	माध्यामिक तहका छात्राहरु	छोटो अवधिका तालिमहरुको सञ्चालन	एफ.एच. का छात्राहरुले यसका उद्देश्यहरुका वारेमा जानकारी प्राप्त गरे	डब्लू.इ.एस. डि.इ.ओ. एस.एम.सी.
२.	एफ.एच. का सम्बन्धमा समयमा नै सुचनाको प्रवाह	अभिभावकहरु, समुदायका लगानीकर्ताहरु, गा.वि.स. सदस्यहरु, एन.जी.ओ. हरु	विभिन्न माध्यमहरु तथा व्यक्ति-व्यक्तिको सम्पर्कबाट सुचना प्रवाह	अभिभावकहरु तथा समुदायका सदस्य कार्यक्रमको औचित्यका वारेमा सचेत भए	डब्लू.इ.एस. , डि.इ.ओ. एस.एम.सी.
३.	स्पष्ट नीतिहरु छनौट तथा निर्माण गर्नु पर्ने	एफ.एच.का लागि माध्यामिक तहका छात्राहरु	स्पष्ट नितिको निर्माण तथा पारदर्शी वनाइयो	लक्षित जिल्लाहरु र लक्षित समुहहरुबाट छात्राहरुको छनौट	डब्लू.इ.एस. , डि.ओ.इ., डि.इ.ओ. एस.एम.सी.
४.	सम्बन्धित संस्थाहरु बीच राम्रो सम्बन्ध स्थापना	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ., डि.इ.ओ.	संयन्त्रको स्थापना	संयन्त्र मार्फत समन्वयको स्थापित र धेरै	डब्लू.इ.एस. , डि.ओ.इ., डि.इ.ओ.

		विद्यालयहरु		छात्राहरुद्वारा एफ.एच. मा रहन निवेदन दर्ता	एस.एम.सी.
५.	छात्रावास संचालनका निर्देशनहरुमा एकरूपता	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ., डि.इ.ओ. विद्यालयहरु	सि.टि.इ.भि.टी कानिर्देशनहरु लागु गर्नु	सम्पूर्ण छात्रावासहरुमा एकरूपताको व्यवस्था	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ., डि.इ.ओ.
६.	छात्रवृत्तिको परिमाणमा वृद्धि	एफ.एच. छात्राहरु	छात्रवृत्तिको परिमाणको वृद्धिका लागि कार्य सञ्चालन	छात्रवृत्तिको परिणाममा वृद्धि र छात्राहरुको विद्यालय छाड्ने प्रक्रियामा कमी	डब्लू.इ.एस., डि.ओ.इ., एम.ओ.इ.इ एस.
७.	भौतिक सुविधाहरुको व्यवस्था	एफ.एच. छात्राहरु	कोठाहरु, ओछ्यानहरु, पानी, पुस्तकालय आदीको व्यवस्था	सिकाई वातावरणमा सुधार	डब्लू.इ.एस., डि.इ.ओ. विद्यालय / एस.एम.सी.
८.	योग्य संरक्षकको व्यवस्था	एफ.एच. छात्राहरु	योग्य संरक्षकको नियुक्ति	छात्राहरुको सिकाई उपलब्धीमा सुधार	डब्लू.इ.एस., डि.ओ. एस.एम.सी.
९.	कोचिड कक्षाको व्यवस्था	एफ.एच. छात्राहरु	छात्राहरुलाई अफ्ठ्यारा विषयहरुमा कोचिड कक्षाको व्यवस्था	धेरै छात्राहरु उच्च श्रेणीमा प्रवेशिका उत्तीर्ण	डब्लू.इ.एस., डि.इ.ओ. विद्यालय/एस.एम.सी.
१०.	समयमा नै छात्रावृत्ति उपलब्ध गराउनु	एफ.एच. छात्राहरु	छात्रावृत्तिको कोष समयमा नै निकास	छात्राहरुद्वारा समयमा नै छात्रवृत्तिको रकम प्राप्त	डब्लू.इ.एस., डि.इ.ओ., डि.ओ.इ. विद्यालयहरु
११.	पूर्व शिक्षक तालिमको व्यवस्था	प्रवेशिकामा सामेल छात्राहरु	प्रवेशिकाको नतिजा पूर्व नै पूर्व शिक्षक तालिमको व्यवस्था	छात्राहरुद्वारा शिक्षणका सम्बन्धमा अभिमुखिकरण प्राप्त	डब्लू.इ.एस., डि.इ.ओ., एफ.ओ.ई.
१२.	छात्राहरुबाट सेवा पश्चातको दायित्व प्राप्त गर्नु	प्रवेशिका उत्तीर्ण एफ.एच.	शिक्षणमा छात्राहरुको प्रतिबद्धताका	छात्राहरुद्वारा शिक्षकको रुपमा कार्य गर्न	डब्लू.इ.एस., डि.इ.ओ.

		छात्राहरु	लागि दायित्व तयार गर्नु	प्रतिबद्धता	
--	--	-----------	-------------------------	-------------	--

४. विशेष शिक्षा

लक्ष्य

अपाङ्ग बच्चाहरुका लागि शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउनु

उद्देश्य

मध्यम खालका अशक्त भएका बालबच्चाहरुलाई शिक्षा प्रदान गर्नु

उपलब्धी

अशक्त छात्राहरुलाई प्राथमिक शिक्षामा प्रवेश गराउन विशेष व्यवस्था

बाधाहरु

अशक्त बालबच्चाहरुको भिन्दै विवरण संकलन गर्नु र कार्यक्रमलाई सोहि अनुरूप सम्बोधन गर्नु

५) विद्यालयका भौतिक सुविधाहरु

लक्ष्य

पहुँचमा सुधार र भर्ना वृद्धि

उद्देश्य

उपयुक्त सिकाई वातावरण सृजना गर्नका निमित्त पर्याप्त भौतिक सुविधाहरु उपलब्ध गराउनु

उपलब्धी

सिकाई वातावरणको सुदृढिकरणका निमित्त न्यूनतम भौतिक सुविधाहरुको व्यवस्था

बाधाहरु

- आवश्यकता अनुसार कक्षाकोठाहरुको निर्माण
- विद्यार्थीहरुको संख्याको आधारमा फर्निचरको व्यवस्था
- पुस्तकालय र साभा कोठा -हल) को व्यवस्था
- पिउन तथा अन्य प्रयोजनका निमित्त पानीको व्यवस्था
- विद्यार्थीहरुको संख्याको आधारमा शौचालयहरुको निर्माण

आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना-दोश्रो/ वार्षिक रणनीतिक कार्य (कार्यान्वयन) योजना

सिकाइ उपलब्धीहरू

उद्देश्य २, अनुसूची-१ : सिकाइ उपलब्धीमा वृद्धि, विशेष गरी १-३ कक्षासम्म

उपलब्धीमा वृद्धिका लागि अपनाउने मुख्य रणनीतिहरूमा पाठ्यक्रम र सिकाइ सामाग्रीहरूको विकास-पुनरावलोकन सामाग्रीहरूको प्रयोगमा संयोजन तथा सुधार र १-५ कक्षासम्मका सम्पूर्ण छात्रछात्राहरूलाई निःशुल्क पाठ्यपुस्तक वितरण गर्नु तथा शिक्षक तालिमसंग सम्बन्धित छन् ।

शिक्षक प्रशिक्षणका निमित्त ३ वटा संयन्त्रहरू छन् : १) एफ.ओ.ई. (FOE) मा सेवापूर्व प्रमाणपत्र तालिम, २) दश महिने सेवाकालीन प्रमाणपत्र तालिम । यस अन्तर्गत चारवटा चरणहरू पर्दछन् जसमा पहिलो तथा चौथो चरणहरूमा जिल्ला शिक्षा शाखाबाट ल्याइएका एन.सि.ई.डी.(NCED) का प्रशिक्षकहरूद्वारा पि.टि.टि.सि. (PTTC) मा प्रदान गरिन्छ । यो जिल्ला सदरमुकाममा सञ्चालन गरिन्छ र दोश्रो तथा तेश्रो चरणहरू रेडियो तथा जिल्लाका श्रोत व्यक्तिहरूसंग श्रोत केन्द्रहरूमा सम्पर्कसत्रहरू संचालन गरी दूर शिक्षा केन्द्रबाट प्रदान गरिन्छ । ३) श्रोत व्यक्तिहरूद्वारा श्रोत केन्द्रहरू तथा पि.टि.टि.सि. हरूमा दिइने सेवाकालीन समय समयमा दिइने तालिमहरू श्रोत व्यक्तिहरू र तिनीहरूको केन्द्रसंग सम्बन्धित विद्यालयहरूका शिक्षकहरूका निरीक्षण तथा तिनीहरूलाई मद्दत गर्नका लागि पनि उत्तरदायी हुन्छन् ।

तेश्रो पक्षको पुनरावलोकन अनुसार नियमित तालिम प्राप्त गरेको शिक्षकहरूको संख्या सन् १९९९-२००० र सन् २०००-२००१ मा आ.प्र.शि.प.दोस्रो को लक्ष्य भन्दा बढी पाइयो भने २००१-२००२ मा नियमित तालिम लिने शिक्षकहरूको संख्या लक्ष्य गरिएभन्दा झण्डै ४००० कम रह्यो । एन.सि.इ.डि. द्वारा चार किसिमका तालिम कार्यक्रमहरूमा प्रदान गरिने प्रमाणपत्रले सेवाकालीन तालिमहरूले लक्ष्य प्राप्त गर्न सकेका छैनन् । प्राविधिक समुहको प्रतिवेदनले ६९.९% उपलब्धी प्राप्त गरेको देखाउँदछ जसमा ६६०६ शिक्षकहरूले तालिम लिएका थिए । यसको बदलामा पि.आइ.पी (PIP) को ९४३० जना शिक्षकहरूलाई तालिम प्रदान गर्ने लक्ष्य थियो । त्यसैगरी २०,००० जनामा केवल १८५०५ जना मात्र कार्यक्रममा सहभागी भई केवल ९३% लक्ष्य प्राप्ती भएको देखाउँछ ।

लक्षित समुहसंगको छलफलमा, तालिम लिइरहेका शिक्षकहरू र तालिम प्राप्त गरिसकेकाहरू दुवै समुहले यसलाई उपयोगी र व्यवहारिक पाए ।^१ उनीहरूका अनुसार तिनीहरूले कहिल्यै थाहा नपाएका नयाँ शिक्षण विधिहरू सिके । अर्कातिर प्रशिक्षकहरूले उनीहरूको प्रशिक्षण कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्नका लागि विशेष गरी शिक्षण विधिहरूका सम्बन्धमा प्रशिक्षकहरूद्वारा तिनीहरूलाई बढी तालिम दिइनुपर्ने आवश्यकता महसुस गरे । शिक्षकहरूले नयाँ शिक्षण विधिहरूलाई कति मात्रामा प्रयोग गरे भन्ने सम्बन्धमा प्रश्नहरू उब्जिए ।

यो लैङ्गिक अध्ययन समुह के राय राख्दछ भने शिक्षाको गुणस्तर र छात्र, छात्राहरू दुवैको सिकाइ उपलब्धीमा सुधार ल्याउनको निमित्त शिक्षकहरूलाई प्रभावकारी प्रशिक्षण सवैभन्दा राम्रा रणनीतिहरू मध्ये एक हो । परियोजनाका उद्देश्यहरूसंग सम्बन्धित विशिष्ट र वास्तविक सिफारिशहरूको सूचि नै अध्ययन समुहद्वारा अपेक्षा गरिएको एउटा उपलब्धी हो । यही अनुरूप हामीहरूले प्राविधिक तथा व्यवसायिक कर्मचारीहरूको तालिमका निमित्त निम्नलिखित सिफारिशहरू गरेका छौं ।

सिफारिशहरु

१. सिकाइ उपलब्धी वृद्धिका निमित्त व्यवसायिक तथा प्राविधिक कर्मचारी प्रशिक्षण

लक्ष्य

लैङ्गिक समता र सामाजिक न्याय

प्रयोजन (Purpose)

सेवा पूर्व, सेवाकालीन र सेवाकालिन प्रमाणपत्र तालिमहरुको वृद्धि गरी राष्ट्रिय तथा आ.प्र.शि.प. का लक्ष्यहरुमा सहायता पुऱ्याउनु

उद्देश्यहरु

१. सम्पूर्ण शिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रममा लैङ्गिक सचेतना संलग्न गर्नु
२. छात्राहरु तथा छात्रहरुका विशिष्ट आवश्यकताहरुका सम्बन्धमा सम्पूर्ण कर्मचारीहरुमा सचेतना
३. महिला कर्मचारीहरुको व्यवसायिक उत्थान र आत्मविश्वासको विकास
४. सम्पूर्ण प्राथमिक प्रधानाध्यापकहरु, प्रशिक्षकहरु र श्रोत व्यक्तिहरुमा एक तिहाइ महिलाहरु हुनु पर्ने
५. गृहस्थी तथा व्यवसायिक उत्तरदायित्वहरु बीच सन्तुलन कायम गर्न सक्षम महिला कर्मचारीहरु

वाधाहरु :-

सि. नं.	वाधाहरु	केन्द्र तथा जिल्लाका लक्षित समुह	कार्य सुचाङ्क	उपलब्धी सुचाङ्क	विभाग/शाखाका जिम्मेवारी
१.	महिलाहरुलाई क्षमता अभिवृद्धि तालिम	महिला शिक्षकहरु, महिला प्रधानाध्यापकहरु, महिला श्रोत व्यक्तिहरु र महिला प्रशिक्षकहरु	प्रति कार्यक्रम २५ जनाका दरले आ.प्र.शि.प.-दोश्रोको अन्त्य सम्ममा सम्पूर्ण महिला कर्मचारीहरु प्रशिक्षित	सम्पूर्ण तहमा महिला कर्मचारीहरुको संख्यामा ३०% ले वृद्धि	एन.सि.इ.डी. अथवा डब्लू.इ.एस.
२.	महिला र पुरुषका लागि लैङ्गिक तालिम (लैङ्गिक योजना,	पुरुष तथा महिला प्रशिक्षकहरु, श्रोत व्यक्तिहरु, एन.सि.इ.डि. र	एन.सि.इ.डि.का सम्पूर्ण प्रशिक्षकहरु प्रशिक्षित/प्रत्येक जिल्लामा श्रोत व्यक्तिहरुको समुह	लैङ्गिक सचेतनामा सम्पूर्ण शिक्षकहरु प्रशिक्षण,	एन.सि.इ.डी. / डब्लू.इ.एस. परामर्श दाताहरु अथवा शैक्षिक एन.जि.ओ.

	विश्लेषण, चेतना र लैङ्गिक सचेतना)	पि.टि.टि.सि. हरुमा प्रमुख शिक्षकहरु	प्रशिक्षित ?	सम्पूर्ण शैक्षिक सामाग्रीहरुमा लैङ्गिक तालिम समावेश	हरुद्वारा शिक्षाका लागि लैङ्गिक समानताको तालिमको व्यवस्था
३.	महिलाहरुका लागि नेतृत्व प्रशिक्षण	महिला प्र.अ. हरु, सहायक प्र.अ. हरु, श्रोत व्यक्तिहरु र निरीक्षकहरु	सम्पूर्ण महिला व्यवसायिक/प्राविधिक कर्मचारीहरु प्रशिक्षित	तालिमका पदहरु, श्रोतव्यक्ति र प्र.अ. को पदमा निवेदन दिने महिलाले वृद्धि र यी मध्ये ५०% सफल यी पदहरुमा एक तिहाइको लक्ष्य ?	डब्लु.इ.एस/ एन.सि.इ.डी. तालिमको व्यवस्था गर्न
४.	महिलाहरुका लागि गृहस्थी तथा व्यवसायिक उत्तर दायित्वहरुमा सन्तुलन	सम्पूर्ण महिला प्र.अ. हरु श्रोत व्यक्तिहरु र प्रशिक्षकहरुका निमित्त कार्यक्रमहरु	यस समुहका सम्पूर्ण महिला कर्मचारीहरु प्रशिक्षित	महिला कर्मचारीहरुबाट बढ्दो उत्पादकत्व, महिला तथा पुरुषहरुका निमित्त पारिवारिक मित्रता कार्यनितिहरुको शिक्षाक्षेत्रमा बढ्दो चेतना	सेरिड
५.	परिवर्तनका सम्वाहकका रुपमा महिला शिक्षकहरु : ५.जिल्लाहरुमा सि.इ.आर.डि. कार्यक्रम सञ्चालन, पाठ्यक्रमको असरको मुल्याङ्कन	महिला शिक्षकहरुका निमित्त प्रारम्भिक प्रशिक्षण र तीन महिनापछि अनुगमन कार्यक्रम	पाँचवटा आ.प्र.शि.प.-दोश्रो जिल्लाहरुमा पथपर्दशन	छात्राहरुको भर्नामा वृद्धि र प्रशिक्षित शिक्षकहरुका विद्यार्थीहरुको शैक्षिक उपलब्धीमा वृद्धि	सि.इ.आर.आइ.डी.

आर्थिक पक्षको कार्यान्वयन

प्रारम्भिक तालिम पश्चात खर्चमा कमी आउने भएता पनि प्रशिक्षणका क्रममा नियमित खर्च गर्नु पर्ने भएकाले प्रशिक्षणको व्यवस्था विभागकै बजेटबाट गरिनुपर्दछ । केहि प्राविधिक सहायताहरु शुरुमै आवश्यक पर्न सक्दछन् ।

उपलब्धीहरु

१. दुई वर्षको अवधिमै महिला प्रधानाध्यापकहरु, श्रोत व्यक्तिहरु र प्रशिक्षकहरुको सतप्रतिशतले वृद्धि, सबै वर्गमा एक तिहाइ महिला राख्ने लक्ष्य
 २. शिक्षण सिकाइ अवस्थाहरुमा लैङ्गिक जागरण तथा सचेतनाका लागि प्रदान गरिएको प्रशिक्षणमा सम्पूर्ण एन.सि.ई.डि. प्रशिक्षकहरु र डि.इ.ओ. श्रोत व्यक्तिहरु प्रशिक्षित
 ३. सम्पूर्ण शिक्षक प्रशिक्षणहरुमा या त कार्यक्रमका रुपमा वा सबै ईकाइहरुमा सामान्य शीर्षकका रुपमा लैङ्गिक सचेतनालाई समावेश
 ४. महिला शिक्षकहरुको हाजिरी अभिलेखमा सुधार
 ५. छात्रहरु तथा छात्राहरुको उपलब्धीमा उच्चता प्राप्ती
 ६. छात्राहरुको भर्ना तथा शैक्षिक निरन्तरतामा वृद्धि र ग्रामीण समुदायहरुमा छात्राहरुलाई शिक्षित गराउनुको महत्वका वारेमा व्यापक जागरण
- २) प्राथमिक शिक्षामा लैङ्गिक सचेतना तथा जागरणका सम्वन्धमा शिक्षक प्रशिक्षण निमित्त एकाइ/शीर्षकहरुको विकास

उद्देश्य

प्राथमिक विद्यालयका शिक्षकहरुको प्रशिक्षणमा प्रयोग गर्नका निमित्त लैङ्गिक विषयमा एउटा प्रशिक्षण एकाइ वा प्रशिक्षण शीर्षकहरुको विकास

कार्यक्रमहरु

माध्यमिक शिक्षा विकास एकाइद्वारा तयार गरिएका लैङ्गिक प्रशिक्षणका सफल नमुनाहरुको प्रयोग, प्राथमिक क्षेत्रमा प्रशिक्षणका निमित्त प्रयोग गर्नका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रमहरुको विकास

कार्य

प्रशिक्षणका एकाइहरुको विकास तथा परीक्षणका लागि प्राविधिक सहायता प्रदान

उपलब्धीहरु

सम्पूर्ण प्रशिक्षण कार्यक्रमहरुमा लैङ्गिक सचेतना प्रशिक्षण एकाइहरुको निर्माण र प्रयोग

- ३) महिला प्रशिक्षकहरु र श्रोत व्यक्तिहरुको भर्ना

उद्देश्यहरु

१. दुईवर्षको अवधिमा महिला प्र.अ.हरु, प्रशिक्षकहरु र श्रोत व्यक्तिहरुमा १००% ले वृद्धि
२. सन् २००७ सम्ममा सम्पूर्ण प्रशिक्षकहरु, श्रोत व्यक्तिहरु, निरीक्षकहरु मध्ये महिलाहरुको संख्या एक तिहाइ पुऱ्याउने लक्ष्य

कार्यक्रमहरु

१. प्रशिक्षकहरु तथा श्रोत व्यक्तिहरुको पदमा आवेदन दिनका निमित्त महिला शिक्षकहरुलाई सकारात्मक प्रोत्साहन दिने
२. महिला उम्मेदवारहरु प्रति गरिने पूर्वाग्रहहरुलाई निर्मुल गर्नका निमित्त पदहरुको स्थान र अवस्थाहरुका लागि अपनाइने आधारहरुमा पुनरावलोकन गर्ने
३. एन.सि.इए.डि.(NCED) ले प्रमाणपत्र प्रदान गरिने प्रशिक्षणका निमित्त स्थानीय तह स्थायी बसोवास गर्ने प्रशिक्षकहरुको भर्ना गर्ने र तिनीहरुलाई उनीहरुकै जिल्लाहरुमा रोजगार दिने
४. या त यात्रा खर्च कम गर्नका निमित्त श्रोत व्यक्तिहरुको निरिक्षण गर्नु पर्ने विद्यालयहरुको समुहमा संख्या कटौती गर्ने वा तिनीहरुलाई उपयुक्त यातायात सेवा उपलब्ध गराउने वा निजी सवारी साधनहरु सञ्चालनका लागि खर्च व्यहोर्ने
५. महिला तथा पुरुषहरु दुवै व्यवसायिक कर्मचारीहरुलाई अर्धकालीन नियुक्तिहरु (partitime) प्रदान गर्नका लागि गम्भीर ध्यान दिइनु पर्दछ
६. प्रशिक्षकहरुको सरुवालाई ऐच्छिक बनाउने
७. आर्थिक क्षमता वृद्धि गर्न सम्भव हुने खालका संरचनाहरुलाई समावेश गरी प्रशिक्षकहरु तथा श्रोत व्यक्तिहरुलाई व्यक्तित्व विकासको मौका प्रदान गर्ने

श्रोतको उपयोग:

निम्नलिखित पक्षमा श्रोतको कार्यान्वयन हुन्छ : (१) समूहमा रहेका विद्यालयहरुको संख्या कटौती वा यातायातको सुविधा प्रदान (२) प्रशिक्षकहरु र श्रोत व्यक्तिहरुका लागि व्यक्तित्व विकास गर्ने मौका तथा स्तरीय संरचनाको विकास

उपलब्धीहरु

- १) दुई वर्षभित्रमा पहिला प्रशिक्षकहरु र श्रोत व्यक्तिहरुको संख्यामा शतप्रतिशतले वृद्धि
- २) सन् २००७ सम्ममा कुल प्रशिक्षकहरु र श्रोत व्यक्तिहरुको संख्यामा महिलाहरुको संख्या एक तिहाइ पुऱ्याउने

४) प्राथमिक विद्यालयहरुमा महिला प्र.अ. हरुको भर्ना

उद्देश्य

प्राथमिक तहका प्रधानाध्यापकहरु मध्ये एक तिहाइ महिला हुनुपर्ने

कार्यक्रमहरु

- १) महिला विरुद्धको पूर्वाग्रह निर्मूल गर्नका निमित्त प्रधानाध्यापकहरुको नियुक्तिका आधारहरुमा पुनरावलोकन गर्ने
- २) लैङ्गिक विभेद कम गर्न सम्पूर्ण नियुक्त समितिमा २ जना महिलाहरु समावेश गरिने
- ३) अनुभवी महिला शिक्षिकाहरुका निमित्त प्रशिक्षण नेतृत्व तथा बहुवा प्रशिक्षण प्रदान गर्ने

आर्थिक कार्यान्वयन

छैन

उपलब्धीहरु

- १) सन् २००४ भित्रमा महिला प्र.अ. हरुको संख्यामा शतप्रतिशत वृद्धि
- २) एक तिहाइ महिला प्र.अ. हरुको नियुक्ति, कहिले सम्ममा ?

५) प्राथमिक तहका पाठ्यपुस्तकहरुबाट लैङ्गिक विभेद निर्मूल गर्ने

तीन वर्षमा प्राथमिक पाठ्यपुस्तकहरु पुर्नअवलोकन गर्ने र पुनः प्रकाशन गर्दा लैङ्गिक पूर्वाग्रह निर्मूल गर्ने

६) निरन्तर मुल्याङ्कनको निरन्तरता

निरन्तर मुल्याङ्कन गर्दै महिला तथा पुरुष शिक्षक तालिमहरु निरन्तर गर्ने र बहुकक्षा शिक्षणमा प्रशिक्षणलाई निरन्तरता दिने

लैङ्गिक अध्ययन तथा परीक्षण समुह

जनवरी १६, २००२

अनुसुचीहरु

अंश-३

नमुना कार्य योजनाहरु :-

१. प्राथमिक विद्यालय छात्रवृत्ति कार्यक्रम
२. महिला अधिकारीहरुलाई संधारणात्मक तालिम
३. पाठ्यपुस्तक वितरण
४. महिला शिक्षकहरुको नियुक्ति
५. समुदाय परिचालन
६. पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरुमा लैङ्गिक सचेतना
७. लगानीकर्ताहरुका लागि लैङ्गिक जागरण

८. लैङ्गिक विषयलाई विकेन्द्रीकरण योजना प्रक्रियामा समावेश
९. विशेष शिक्षा

फुट नोटहरु

१. कान्तिपुर दैनिक, सार्क मन्त्रीस्तरिय बैठक प्रतिवेदन, मे १७ २००२
२. आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना-आ.प्रा.शि.प.॥) १९९९-२००४, कार्यक्रम कार्यान्वयन योजना, शिक्षा मंत्रालय, केशर महल, नेपाल, फेब्रुवरी १९९९, पृ.६ अनु. १.४.१०
३. के.त.वि. तथ्याङ्क २००१
४. शिक्षा मंत्रालय २००२, आ.प्रा.शि.प.॥ को लैङ्गिक मूल्याङ्कनको कार्य शर्तनामामा उल्लेखित, अनुसूचि १, ७ मार्च २००१, पृ.१
५. शि.तथा खे.म. २००२ र के.त.वि.तथ्याङ्क २००१
६. स.रा.वि.का. मानव विकास प्रतिवेदन १९९९
७. काठमाण्डु पोष्ट १७.५.२००२
८. कान्तिपुर दैनिक १७.५.२००२
९. CERID, १९९७, सामाजिक मूल्याङ्कन प्रतिवेदन
१०. आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना-आ.प्रा.शि.प. ॥) १९९९-२००४, कार्यक्रम कार्यान्वयन योजना, श्री ५ को सरकार, शिक्षा मंत्रालय, केशर महल, काठमाण्डौ, नेपाल फेब्रुवरी १९९९.पृ ६
११. केटीहरुको क्लब, गेट प्रोजेक्ट, माध्यमिक शिक्षा विकास कार्यक्रममा लैङ्गिक पक्षहरु आदि, लैङ्गिक मूल्याङ्कनको कार्यशर्तनामा (TOR), म.शि.शा/शि.वि., मार्च २००१
१२. स न् १९९९ मा EFA २००० उपलब्धि मूल्याङ्कनले कक्षा १ देखि ५ सम्म सबै विषयहरुमा केटीहरुले भन्दा केटाहरुले राम्रो उपलब्धि हासिल गरेको देखाएको छ । यो मूल्याङ्कनमा प्रस्तुत गरिएको सीप जाँचमा सामाजिक अध्ययन विषयमा बराबरी भएको बाहेक सबै विषयहरुमा केटी भन्दा केटाहरुले राम्रो गरेको छ ।
१३. आ.प्रा.शि.प.,का.का.यो., तालिका २७.३, पृष्ठ ५१
१४. लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट एकीकृत: रणनीति र उपायहरुले केटा र केटी दुवै समूहलाई लक्षित गर्छन्, सबै तथ्याङ्कहरुलाई लैङ्गिक रुपमा छुट्याइएको हुन्छ र कार्यक्रमलाई केटा र केटी दुवै समूहमा परेको प्रभावको आधारमा मूल्याङ्कन गरिन्छ ।
लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट तटस्थ : न त केटा न त केटी नै भनेर किटिएको हुन्छ र तटस्थ भाषा जस्तै: जनता, शिक्षक, बालबालिका आदि प्रयोग गरिएका हुन्छ । यी शब्दहरुले दुबै लिङ्गलाई जनाए तापनि महिला र केटीहरुको प्रसंगलाई थाहै नपाई छोडिएको हुन्छ ।
लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट पूर्वग्राही : पुरुषवाचक नामहरु जस्तै : "प्रधानाध्यापक", "प्रमुख प्रशिक्षक", आदि प्रयोग गर्दै केटी भन्दा केटाको र महिला भन्दा पुरुषको पक्ष लिइएको हुन्छ र पाठ्य पुस्तकहरुले केटाहरुलाई सकृय र सफल भूमिकामा र केटीहरुलाई निस्कृय र सहयोगी भूमिकामा प्रस्तुत गरेको हुन्छ ।
१५. आ.प्रा.शि.प.॥, तालिका २.७.३, कार्यक्रमका आधारमा कूल परियोजना खर्चको वितरण, अनुच्छेद २.७.४, पृष्ठ ५१
१६. प्राविधिक समूहको प्रतिवेदन, नोभेम्बर २००१, अनुच्छेद ७.१, पृष्ठ ४७
१७. बिष्ट, मीन बहादुर र कार्ने.एस. "शिक्षा तथा खेलकुद मंत्रालयमा महिलाहरुका भूमिका", खण्ड ६, अनुच्छेद ६.७, पृष्ठ १०५
- १८ बिष्ट र कार्ने, संस्थागत विश्लेषण, जुलाई २००१, अनुच्छेद ६.७, पृ.१०५

१९. नेपाल आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना, सरकार दातृसंस्था संयुक्त मध्यावधि समीक्षा, मार्च २००२, पृ.३
२०. प्राविधिक टोलीको प्रतिवेदन, नोभेम्बर २००१, पृ.१०
२१. उही अनु.द.२ पृ ५०. बजेट विनियमले स्थानिय आवश्यकतालाई ध्यान दिएको छैन् ।
२२. आ.प्र.शि.प. ॥, का.का.यो.२.५.४६. पृष्ठ ४७
२३. श्री ५ को सरकार/शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, प्राविधिक समूहको प्रतिवेदन, नोभेम्बर २००१, अनुच्छेद ६.१, पृष्ठ ३९
२४. वीरगंज, पर्सा र धनुषा
२५. श्री ५ को सरकार/शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, प्राविधिक समूहको प्रतिवेदन, नोभेम्बर २००१, अनुच्छेद ६.२, पृष्ठ ४३
२६. आ.प्र.शि.प.॥ को वस्तुगत प्रतिवेदन (Status report), शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय/शिक्षा विभाग, नोभेम्बर २००१, पृष्ठ १५१
२७. पाठ्य पुस्तकहरुको वितरण सम्बन्धी स्विकार पर्चा (Leaflet of acknowledgment), शिक्षा विभाग, सानोठिमी, २०५७/५८ (नेपाली पाठ)
२८. प्राविधिक समूहको प्रतिवेदन, अनु: ७.३, पृष्ठ ४८
२९. पाठ्यपुस्तकहरुको वितरण सम्बन्धी स्वीकार पर्चा (Leaflet of acknowledgment), शिक्षा विभाग, २०५७/०५८ (नेपाली पाठ)